

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

N.S.ISMAILOVA, D.R. ERGASHEV, U.R.XALIKOV

**JAHON BOZORI KONYUNKTURASI
TAHLILI**

(Kredit-modul bo‘yicha)

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2022

UOK 339.13

КБК 65.9

N.S.Ismailova, D.R.Ergashev, U.R.Xalikov. Jahon bozori konyunkturasi tahlili. (Darslik). – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022 – 288 b.

ISBN 978-9943-8817-2-3

“Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanidan tayyorlangan darslik talabalarni nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, zamonaviy jahon bozorida ro‘y berayotgan hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Darslik 70411901 – “Jahon iqtisodiyoti” (mintaqa va faoliyat turlari bo‘yicha) mutaxassisligi uchun mo‘ljallangan.

Учебник подготовлен по курсу “Анализ конъюнктуры мирового рынка”. Данный курс формирует у студентов теоретические и практические навыки, раскрывает современные процессы и события, происходящие в мировой и национальной экономике, способствует формированию научного мировоззрения.

Учебник предназначен для специальности 70411901 – “Мировая экономика” (по регионам и видам деятельности).

The textbook “Analysis of the world market situation” gives students theoretical knowledge, practical skills, a methodological approach to phenomena and processes in the modern world market, and also forms their scientific outlook.

The textbook is intended for the specialties 70411901 – “World Economy” (by region and type of activity).

Tuzuvchilar:

N.S.Ismailova – TDIU, “Jahon iqtisodiyoti” kafedrasini mudiri, i.f.n., dotsent;

D.R.Ergashev – TDIU, “Jahon iqtisodiyoti” kafedrasini katta o‘qituvchisi;

U.R.Xalikov – TDIU, Korporativ boshqaruv fakulteti dekani, i.f.n., dotsent.

Taqrizchilar:

A.A.Isadjanov – O‘XIA “Islom iqtisodiyoti va moliyasi, ziyorat turizmi” kafedrasini professori, iqtisod fanlari doktori;

Y.Qoriyeva – TDIU professor, iqtisod fanlari doktori.

ISBN 978-9943-8817-2-3

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022.

KIRISH

O‘zbekiston milliy iqtisodiyotini rivojlantirish, tarkibiy yangilash va modernizatsiya qilish bo‘yicha tanlagan strategiyamizni va Inqirozga qarshi qabul qilingan dasturlarimizni amalga oshirish natijasida mamlakatimizda zamonaviy texnologiyalar asosida va “Made in Uzbekistan” tamg‘asi ostida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarimizni jahon bozorlaridan munosib joy olayotganligi barchamizga katta mamnuniyat va iftixor bag‘ishlaydi, albatta.

Mustaqillik davri mobaynida mamlakatimiz jahon xo‘jaligida o‘zining munosib o‘rnini topishga muvaffaq bo‘ldi. So‘nggi yillarda “Yangi O‘zbekiston” milliy iqtisodiyotini rivojlantirish borasida qo‘lga kiritilgan natijalar Xalqaro valyuta fondi (XVF), Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa bir qator nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan yuksak baholanmoqda.

Jahon bozorini rivojlantirish, undagi mahsulot va xomashyolar narxlarini aniqlash va belgilash, shuningdek, jahon bozorlaridagi pandemiyaning ta‘siri va unga bog‘liq muammolar, bugungi kunda dunyo mamlakatlari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Ayniqsa, 2022-yilda jahon siyosiy inqirozi sharoitida mamlakatlararo savdo munosabatlarini erkinlashtirishda jahon bozoridagi narxnavolarni barqarorlashtirish, mintaqalar ko‘lamida o‘zaro savdo to‘siqlarini va iqtisodiy jazo to‘siqlarni bartaraf etish kabi masalalar bugungi kunda jahon hamjamiyatining oldida turgan eng asosiy dolzarb masalalardan biridir.

Ushbu “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” darsligi orqali talabalarga jahon bozorlaridagi xomashyo va tovar mahsulotlari narxini aniqlash va tahlil qilish, ularning mohiyati va konyunkturaning asosiy yo‘nalishlarini nazariy jihatdan asoslab beradi.

Jahondagi har bir milliy iqtisodiyotning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishi jahon bozoridagi faol ishtirokiga ham bog‘liqdir. Albatta, milliy iqtisodiyotlarda ishlab chiqarilayotgan

eksportbop sanoat mahsulotlarini jahon bozoriga olib chiqishi va uning evaziga xorijiy valyutalarning olinishi har bir mustaqil mamlakatning valyuta zaxiralarini jang'arilishiga o'z hissasini qo'shadi.

Ushbu darslik o'z oldiga jahon bozorlaridagi holat va vaziyatni tubdan aniqlash va doimiy tahlil qilish hamda dunyoning turli mintaqalaridagi jahon bozorlaridagi mahsulot va xomashyolar narxini tahliliy monitoring qilgan holda o'zbek mahsulotlari eksporti oqimini ko'paytirish, yangi bozorlarni izlash va ularning yo'nalishlari to'g'risida to'liq tasavvur shakllantirish uchun zarur bo'lgan barcha masalalarni umumiy ko'rinishda ko'rib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda jahon bozori konyunkturasi tahlili masalalari va muammolari jahon iqtisodiyoti bilan bevosita bog'liqlikda tahlil qilingan.

Darslik tarkibi mantiqan uning maqsadidan kelib chiqqan holda "Jahon bozori konyunkturasi tahlili" fani predmetining nazariy va amaliy jihatlarini yoritib berishga qaratilgan.

Shu kabi maqsadlarni amalga oshirishda yurtimizda ko'plab samarali loyihalar olib borilmoqda. Jumladan, kadrlar tayyorlash tizimida ham keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Oliy ta'limning modul-kredit tizimiga o'tishi mana shunday istiqbolli loyihalaridan biri hisoblanadi. Mualliflar ushbu xayrli ishga oz bo'lsa-da samarali hissa qo'shish uchun magistratura bosqichida o'qitiladigan "Jahon bozori konyunkturasi tahlili" modulida foydalanish uchun darslik tayyorladilar.

Ushbu darslik magistratura bosqichining "Tashqi iqtisodiy faoliyat (Tarmoqlar va faoliyat turlari bo'yicha)", "Jahon iqtisodiyoti (mintaqalar va faoliyat turlari bo'yicha)" mutaxassisliklari uchun tayyorlandi.

Ushbu darslik mavzularida keltirilayotgan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar AQSH dollarida bo'lganligi sababli, barcha mavzulardagi "dollar" so'zi – AQSH dollari ko'rinishida o'qilishini so'raymiz.

I BOB. “JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” FANINING DOLZARBLIGI, MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasidan kelib chiqqan holda fan o‘qitilishining dolzarbligi.

1.2. “JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” fanining maqsad va vazifalari.

1.3. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi va unda tashqi savdoni ko‘paytirish chora-tadbirlari.

1.4. Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyatining 2021-yilgi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlili.

Tayanch iboralar: Murojaatnoma, “Yangi O‘zbekiston”, taraqqiyot strategiyasi, konyunktura, jahon iqtisodiyoti, milliy iqtisodiyot, jahon bozori, jahon tovar bozori, tashqi savdo, eksport, import, saldo, ochiq iqtisodiyot, erkin iqtisodiyot.

1.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasidan kelib chiqqan holda fan o‘qitilishining dolzarbligi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020– yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub islohotlar, tatbiq qilingan dasturlarni nihoyasiga yetkazish, ishlab chiqarish samaradorligini rivojlantirish, shuningdek, 2020-yilning boshlarida yuzaga kelgan pandemiyaning jahon iqtisodiyotiga salbiy ta’siri, jahon iqtisodiyotidagi bir qator muammolar, xalqaro jahon bozorlaridagi bugungi dolzarb holatlar bo‘yicha o‘z ma’ruzalarida to‘xtalib o‘tdilar.

Eng muhimi, ayni paytda, jahon bozorida eksport salohiyatimizning o'sish sur'atlarini qanday rivojlantirish va ilg'or texnologiyalar orqali ishlab chiqarilayotgan milliy mahsulotlarimizni jahon bozorida munosib joy olishi hamda davom etayotgan pandemiya sharoiti mamlakatimizning eksport salohiyati va valyuta tushumiga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmasligini ta'kidlab o'tdilar.

Murojaatnomada yurtboshimiz jahon iqtisodiyotini inqirozga yuz tutgan bevosita pandemiya sharoitiga to'xtalib o'tib: bugungi kunda butun insoniyat koronavirus pandemiyasi degan global ofatni boshidan o'tkazmoqda. Bunday ulkan falokat jahon miqyosida so'nggi yuz yilda ro'y bermagan, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz.¹

Pandemiya jahon iqtisodiyoti uchun – shunga e'tibor bering – har oyda qariyb 400 milliard dollar miqdorida zarar keltirmoqda. Bugungi kunga qadar dunyo bo'yicha 500 millionta ish o'rni yo'qotilgan².

Pandemiya oqibatlarini yumshatish va bartaraf etish uchun davlat tomonidan jami 82 trillion so'mlik kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, Inqirozga qarshi jamg'arma tashkil etilib, koronavirusga qarshi kurashish, aholi va korxonalarni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq tadbirlarga byudjetdan 16 trln. so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi.

Pandemiyaga qarshi kurashda bizga amaliy ko'mak bergan BMT, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, xalqaro moliya institutlari, Rossiya, Xitoy, AQSH, Turkiya, BAA, Janubiy Koreya, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlar o'z iqtisodiy yordamlarini berishdi va ushbu mamlakatlarning rahbarlariga minnatdorchilik bildirib o'tildi.

Xalqaro valyuta jamg'armasi va xalqaro reyting agentliklari tahlillariga ko'ra, pandemiya sharoitiga qaramasdan, O'zbekiston dunyoning sanoqli davlatlari qatorida ijobiy o'sish sur'atlarini saqlab qoldi.

---

¹https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisiga-murozhaatnomasi_198650

²https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-mazhlisiga-murozhaatnomasi_198650

O‘zbekiston “Ochiq ma’lumotlarni kuzatish” xalqaro indeksida 125 pog‘onaga ko‘tarilib, 44-o‘rinni egalladi. Bunda davlat va jamiyat boshqaruvi sohasidagi 20 ta yo‘nalish bo‘yicha ko‘rsatkichlarni oshkor qilib borish amaliyoti joriy etilgani muhim ahamiyat kasb etdi.

“Iqtisodiy erkinlik” reytingida ham mamlakatimizning 26 pog‘ona ko‘tarilgani islohotlarimizning xalqaro maydondagi yana bir e’tirofi bo‘ldi.

Yana bir masala – hozirgi kunda O‘zbekistonning davlat tashqi qarzi Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi mezonlariga ko‘ra xavfsiz hisoblanadi. Shuningdek, davlat nomidan tashqi qarz olish kamaytirilib, investitsiya va infratuzilma loyihalariga ko‘proq xususiy kapital jalb etiladi. Shuningdek, mamlakatimizda islom moliyaviy xizmatlarini joriy etish bo‘yicha Islom taraqqiyot banki va boshqa xalqaro moliya tashkilotlari ekspertlari jalb etilishini ta’kidlab o‘tdi va aynan 2021-yilning oxirida ushbu masala yuzasidan Toshkent shahrida yirik xalqaro konferensiya bo‘lib o‘tdi.

Yangi eksport bozorlariga chiqish Hukumatning eng asosiy vazifalaridan biri bo‘lib qoladi va bugungi kunda mamlakatimizning Jahon savdo tashkilotiga a‘zolik masalasi hamda Yevropa Ittifoqi bilan keng qamrovli hamkorlik bo‘yicha ishlar faollashmoqda.

O‘zbekiston yaqinda Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqida kuzatuvchi maqomini oldi. Ushbu tashkilotga a‘zo bo‘lgan davlatlar bozorlarida to‘laqonli ishtirok etish uchun milliy texnik tartibga solish me‘yorlarini ularning talablariga moslashtirish bo‘yicha ishlarni jadallashtirish zarur.

Murojaatnomada berilgan topshiriqlarga asosan, mamlakatimiz korxonalariga xomashyo sotib olish va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish uchun Eksportni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasidan 100 million dollar ajratildi va eksport qiluvchilarga chet elda savdo uylari va do‘konlar ochish hamda reklama xarajatlarining 50 foizi qoplab berildi.

Asosiy xorijiy sheriklarimiz hisoblangan Rossiya, Xitoy, AQSH, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Hindiston, Pokiston, BAA va boshqa davlatlar bilan ko‘p qirrali va o‘zaro manfaatli aloqalar yanada kengaytirilmoqda.

Hozirgi kunda Markaziy Osiyoni Hind okeani bilan bog‘laydigan Trans-afg‘on transport yo‘lagini barpo etish borasida dastlabki amaliy qadamlar tashlandi. Bu loyihaning ro‘yobga chiqarilishi butun mintaqamizda barqarorlik va iqtisodiy o‘rishni ta‘minlashga beqiyos xizmat qiladi.

2020-yil 24-yanvardagi Murojaatnomada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining quyidagi so‘zlarini: “Bizning tashqi savdoga chiqadigan yuklarimizning 80 foizi Qozog‘iston, Qirg‘iziston va Rossiyaning tranzit yo‘laklari orqali o‘tadi. Shuningdek, tayyor mahsulotlarimiz eksportining 50 foizi, ayrim tovarlar bo‘yicha esa 80 foizi Rossiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston hissasiga to‘g‘ri keladi.

Ana shu omillarni inobatga olib hamda Rossiya va Qozog‘istonga ishlash uchun borgan fuqarolarimizga qulay shart-sharoit yaratish maqsadida bugungi kunda O‘zbekistonning Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi bilan hamkorlik qilish bilan bog‘liq masalalar o‘rganilmoqda. Biz, albatta, ushbu jiddiy masalada, eng avvalo, xalqimizning manfaatlaridan kelib chiqib, uning xohish-irodasiga tayanamiz.

Shuningdek, biz boshqa xalqaro va mintaqaviy iqtisodiy tashkilotlardagi ishtirokimizni yanada kuchaytiramiz”³.

Albatta, yurtboshimiz tomonidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan vazifalarning asosiy omillari – ichki bozor, ochiq va xalqaro bozor, kapital bozori, xomashyo bozori, turizm bozori kabi bozorlar konyunkturasi tahlil qilish muhim ahamiyati kasb etadi va har bir vazifaning omili milliy iqtisodiyotning taraqqiyotida o‘zining ma‘lum bir xususiyatiga ega bo‘lib, avvalo jahon bozorlariga chiqishda ulkan ishlarning amalga oshirilishini talab etadi.

---

³[https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_shavkat_mirziyevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar))

1.2. “JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” fanining maqsadi va vazifalari

“Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining o‘qitilishi jarayonida har bir jahon bozorlarini tahlil qilib, avvalo, xalqaro bozorlarga chiqishda O‘zbekistonning imkoniyati va shart-sharoitlari, jahon bozorlari faoliyatida mamlakatimizning ulushini yanada oshirishda xalqaro tajribalardan foydalanish borasida taklif va tavsiyalar beriladi.

Jahondagi har bir milliy iqtisodiyotning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda faol ishtirok etishi jahon bozoridagi faol ishtirokiga ham bog‘liqdir. Albatta, milliy iqtisodiyotlarda ishlab chiqarilayotgan eksportbop sanoat mahsulotlarini jahon bozoriga olib chiqishi va uning evaziga xorijiy valyutalarning olinishi mamlakatning valyuta zaxiralarining jamg‘arilishiga o‘z hissasini qo‘shadi.

“Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining maqsadi – jahon bozori konyunkturasi tahlil qilishdan iboratdir.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilishni o‘z ichiga oladi:

- jahon bozoridagi holat va vaziyatni aniqlash;
- jahon bozorida narx-navo dinamikasini tahlil qilish;
- jahon bozorida narxni iqtisodiy ko‘rsatkichlar yordamida aniqlash;
- talab va taklif kabi omillar yig‘indisining o‘zaro munosabati orqali o‘rganishdan iboratdir.

“Jahon bozori konyunkturasi” fanining o‘qitilish maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda, quyidagi asosiy mavzularni o‘z ichiga oladi:

- xalqaro jahon bozorlarining kechagi, bugungi va istiqboldagi faoliyati va ahvoli-holatlarini tahlil qilish;
- jahon bozori konyunkturasi tahlili va tahlil qilish uslublarini o‘rganish;

– xalqaro va ichki bozor segmentatsiyasini, baholarning shakllanishi va iste'molchilarga servis xizmat ko'rsatishning strategiyalarini, tovar va xizmatlar sotilishini kengaytirish imkoniyatlari va uni raqobatga bardosh bera olish strategiya usul va yo'llarini o'rganish;

– jahon bozori konyunkturasi tahlili va tahlil qilish uslublari, tamoyillarini ko'rib chiqish;

– jahon bozori konyunkturasi tahlil qilish natijalari asosida istiqbol rejalarini ishlab chiqish hamda ularni qo'llashni o'rganishdan iboratdir.

Shuningdek, "Jahon bozori konyunkturasi tahlili" fani orqali jahon iqtisodiyotida muhim bo'lgan – jahon bozorida mahsulotlar, xomashyo, moliya, kapital, mehnat, xizmat kabi bozorlarning bugungi holatini va ularning faoliyatini tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, ushbu fan orqali quyidagi mavzular, jumladan:

– Jahon bozori konyunkturasi o'rganishning nazariy asoslarini o'rganish;

– Jahon xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi o'ziga xos jihatlari yoritib berish;

– Jahon tovar bozori konyunkturasi, jahon moliya bozorini, jahon kapital bozorini tahlil qilish;

– Jahon mehnat bozorining xususiyatlarini aniqlash;

– Jahon iqtisodiyotida xizmatlar bozorining o'rni va ahamiyatini ko'rib chiqish;

– O'zbekistonning jahon bozorida tutgan o'rnini iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida tahlil qilish kabi xususiyatlarini ko'rib chiqishdan iboratdir.

Albatta, yuqorida ta'kidlab o'tilgan vazifalarni amalga oshirishda, jahon xo'jaligidagi xalqaro bozorlarning bugungi holati, uning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va jahon iqtisodiyotidagi maqeyi va jahon iqtisodiyotidagi ulushi, shuningdek, COVID-19 ta'sirida yuzaga

kelgan iqtisodiy inqirozning salbiy ta'sirlari va yo'qotishlari chuqur tahlillar orqali ko'rib chiqiladi.

1.3. Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi va unda tashqi savdoni ko'paytirish chora-tadbirlari

“Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili asosida keyingi yaqin yillarda mamlakatimizda amalga oshiriladigan islohotlarning zarur siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-ma'rifiy asoslarini yaratib berishga qaratilgan Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi davlat dasturi ishlab chiqildi.

Taraqqiyot strategiyasidan o'rin olgan 7 ta ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblangan – milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida ta'minlash masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Milliy iqtisodiyotni yanada rivojlantirishning zamirida jahon bozorida o'zbek mahsulotlari turlarini ko'paytirish va ularning ulushlari hamda hajmini oshirishga olib keladi. Bu esa o'z navbatatida eksport salohiyatimizni yanada oshirish orqaligina amalga oshirish lozim bo'ladi.

Taraqqiyot strategiyasidan o'rin olgan “Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida ta'minlash” yo'nalishi quyidagi iqtisodiy sohalarni va ularning iqtisodiy ko'rsatkichlarini oshirishdan iboratdir, ya'ni:

– YaIMni 100 milliard dollardan oshirib, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni 1,4 baravarga ko'paytirish va kambag'allik darajasini kamida 2 baravarga qisqartirish;

– 2022-yilda inflyatsiya darajasini 9 foizdan oshirmaslik;

– 2022-yilda oilaviy tadbirkorlik dasturlari doirasida 10 trln. so'm kreditlarni “mahallabay” kafolatli etib borishini ta'minlash;

– byudjet taqchilligini YaIMga nisbatan 3 foizdan oshirmaslik;

- dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravarga oshirib, agrar tarmoqda yillik o‘shishni kamida 5 foizga yetkazish;
- turizmni iqtisodiyotning strategik tarmog‘iga aylantirish va yurtimizga keladigan turistlar sonini 7,5 millionga yetkazish;
- yaqin besh yilda iqtisodiyotga 120 mlrd. dollar, shu jumladan 70 mlrd. dollar xorijiy investitsiyalar jalb etish, eksport hajmini yiliga 30 mlrd. dollardan oshirishdan iborat bo‘lgan g‘oyat ulkan vazifa va chora-tadbirlar belgilanib olingan.

2022-yilda bajarilishi lozim bo‘lgan vazifalar qatorida mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini yanada oshirish va mamlakatimizning jahon bozoridan munosib joy olishi maqsadida quyidagi vazifalarni amalga oshirish belgilab olindi:

- iste‘mol bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narxi barqarorligini ta‘minlashning yagona yo‘li – meva-sabzavot, chorvachilik va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hajmini ko‘paytirish;
- iqtisodiyotni yuqori sur‘atlar bilan rivojlantirish uchun faol investitsiya siyosatini izchil davom ettirish lozimligi;
- barqaror iqtisodiy o‘shishning eng muhim garovi – raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish, ular uchun yangi xalqaro bozorlar topish va eksportni ko‘paytirish, tranzit salohiyatidan to‘liq foydalanish hisoblanadi.

Demak, yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan chora-tadbirlar va vazifalar asosiy dolzarb vazifalardir. Albatta ushbu vazifalarni amalga oshirishda jahonda yuzaga kelgan pandemiya va siyosiy inqirozning ham salbiy ta‘sirini yengib o‘tishga to‘g‘ri keladi.

1.4. Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyatining 2021-yilgi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlili

Pandemiyaning ilk boshlanish davrlaridayoq, yuzaga kelgan jahon iqtisodiy inqirozi jahon bozoridagi holatga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi. Mamlakatimizning 2020-yildagi umumiy tashqi savdo

aylanmasi 2019-yilning mos davriga nisbatan sezilarli darajada pasaydi, chunki yuzaga kelgan pandemiya 2020-yil davomida nafaqat O‘zbekiston tashqi savdosi, balki jahondagi aksariyat mamlakatlarning tashqi savdosi ham oldingi yillarga nisbatan 5–15 foizgacha pasayib ketdi.

2020-yilning boshida jahon iqtisodiyotida COVID-19 ta’sirida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz mamlakatimizning ba’zi iqtisodiy sohalari taraqqiyotiga qattiq salbiy ta’sir qilgan bo‘lsa-da, 2020-yilning 15-aprelida mamlakatimiz rahbari boshchiligida o‘tkazilgan videoyig‘ilishida 2020-yilda o‘z oldiga qo‘yilgan vazifalarni qiyinchiliklarga qaramay amalga oshirilishini ta’kidlab o‘tdilar. Bu iqtisodiy inqirozga qarshi kurash va bartaraf etish maqsadida O‘zbekiston Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi va Fransiya rivojlanish uyushmalaridan jami 2,0 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi “olinadigan qarz”larni safarbar qilinishi ta’kidlab o‘tilgan edi.

Yuzaga kelgan iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramasdan va hukumatimiz tomonidan amalga oshirilgan samarali chora-tadbirlari natijasida pandemiyaning 2000–2021-yillarida iqtisodiyotimizning barcha yo‘nalishlarida ijobiy siljishlar ro‘y berdi.

YaIM. 2021-yil yakunlari bo‘yicha O‘zbekistonda yalpi ichki mahsulot (YaIM) hajmi 734,6 trln. so‘mni yoki 69 mlrd. dollarini hamda aholi jon boshiga YaAIM 21 mln. so‘m yoki 1983 dollarini tashkil qilgan hamda bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 5,3 foizga oshgan.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan 2021-yil yakunlari bo‘yicha to‘lov balansi dastlabki ko‘rsatkichlari ijtimoiy tarmoqlarda e‘lon qilindi⁴.

Dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra, to‘lov balansining joriy operatsiyalar hisobi defitsiti 4,6 mlrd. dollarni tashkil etdi. Bunda, savdo balansi (tovarlar va xizmatlar) manfiy saldosi (11,3 mlrd.

---

⁴ https://cbu.uz/oz/press_center/reviews/584864/ “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan 2021-yil yakunlari bo‘yicha to‘lov balansi”

dollar), birlamchi va ikkilamchi daromadlarning ijobiy saldosini (6,7 mlrd. dollar) hisobiga qisman qoplandi.

Birlamchi daromadlar. Birlamchi daromadlar saldosini 397 mln. dollar miqdorida ijobiy bo‘lib shakllandi. Bunda, jahonda iqtisodiy faollikning o‘shishi, xorijda qisqa muddatli ishchilarning soni ko‘payishiga va ularning daromadlariga ijobiy ta‘sir etgan bo‘lsa, xarajatlar qismida jalb qilingan tashqi qarzlarga hisoblangan foizlar va xorijiy investorlarning daromadlarida o‘shish kuzatildi.

Ikkilamchi daromadlar. Ikkilamchi daromadlarning ijobiy saldosini 6,3 mlrd. dollarni tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 21 foiz yoki 1,1 mlrd. dollarga ko‘proq bo‘ldi.

Demak, xabaringiz bor, 2021-yil yakunlari uchun to‘lov balansi, xalqaro investitsion pozitsiyasi va tashqi qarzi ko‘rsatkichlarining yakuniy hisoboti foydalanuvchilarga 2022-yilning mart oyida taqdim qilinishi belgilangan.

Tashqi savdo⁵. Umumiy tashqi savdo aylanmasi 2021-yil yakuni bo‘yicha jami 42,1 mlrd. dollarni (2020-yil – 36,2 mlrd. doll.; 2019-yil – 41,7 mlrd. dollar) tashkil qilgan va O‘zbekiston o‘z tarixida ilk bor jahonning 182 mamlakati bilan tashqi savdo hamkorligini olib bordi .

Eksport. 2021-yil yakunlari bo‘yicha jami tovarlar eksporti 16,6 mlrd. dollarni (2020-yilda 12,8 mlrd. dollar, 2019-yilda 13,9 mlrd. dollar) tashkil etdi.

Bunda, 4,3 milliard dollarlik sanoat tovarlari, 4,1 milliard dollarlik oltin, 2 milliard dollarlik xizmatlar va 1,3 milliard dollarlik oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa mahsulotlar eksport qilingan.

Garchi oltin borasidagi statistik ma‘lumotlar batafsil keltirilmagan bo‘lsa ham, avvalgi yillarga qaraganda oltin sotishdan kamroq daromad olinganini ko‘rish mumkin. Masalan, 2020-yilda O‘zbekiston eksportida oltin eng yuqori ulushga ega bo‘lgan, ya‘ni 5,8 milliard dollarlik oltin sotilgan. 2019-yilda esa 4,9 milliard dollarlik

---

⁵ <https://kun.uz/77667180> “Asosiy hamkorlar, oltin va mashinalar — O‘zbekistonning 2021-yilgi tashqi savdosi”

oltin sotilgan. Shuningdek, kimyoviy va mineral mahsulotlar, mashinalar va transport uskunalari, nooziq-ovqat mahsulotlari hamda turli xil tayyor buyumlar ham sotilgan.

Import. Tovarlar importi 26,0 mlrd. dollarni (2020-yilda 19,0 mlrd. dollar, 2019-yilda 21,2 mlrd. dollar) tashkil qildi.

2021-yil O‘zbekiston importida eng ko‘p ulush mashinalar va transport asbob-uskunalariga to‘g‘ri kelayotganini ko‘rsatmoqda – 32,4 foiz. Bu 8 milliard dollardan ortiq degani. O‘zbekiston eng ko‘p sotib oladigan mashinalar va asbob-uskunalar Xitoy, Koreya, Rossiya, Turkiya va Germaniya hisobiga to‘g‘ri keladi.

Shuningdek, sanoat tovarlari, kimyoviy vositalar, oziq-ovqat mahsulotlari va tirik hayvonlar hamda xizmatlar hissasi ham importimizda yuqori o‘rinlarga ega.

Tashqi savdo hamkorlarimiz. Umumiy tashqi savdoda asosiy tashqi savdo hamkorlarimiz Rossiya, Xitoy, Qozog‘iston, Janubiy Koreya, Turkiya kabi mamlakatlarni tashkil qilgan.

Agarda O‘zbekistonning umumiy tashqi savdosi dinamikasini tahlil qilsak, uzoq yillardan buyon (mustaqillikka erishgan yillardan buyon) O‘zbekistonning tashqi savdo-sotiq jarayonlaridagi eng asosiy hamkor mamlakati bu – Rossiyadir (biroq 2018–2020-yillarda uning o‘rnini Xitoy egallagan edi). Shunga ko‘ra, Rossiya yil yakunlari bo‘yicha so‘nggi 3 yildan buyon tashqi savdodagi eng yirik hamkorimiz Xitoyni quvib o‘tishga muvaffaq bo‘ldi. Ekspertlarning tahlillariga ko‘ra, yaqin 10 yillik istiqbol yillarda ham mamlakatimizning tashqi savdodagi eng asosiy sheriklari Rossiya, Xitoy va Qozog‘iston mamlakatlari bo‘lishi taxmin qilinmoqda.

Demak, 7,5 mlrd. dollarlik savdo aylanmasi bilan Rossiya 2021-yilda O‘zbekistonning eng katta sherigi bo‘lib turibdi

Keyingi o‘rinda Xitoy: ikki tomonlama tovar ayrboshlash hajmi 7,4 mlrd. dollar.

O'tgan oyda ikkinchi ittifoqchimizga aylangan Qozog'iston savdodagi 3-raqamli hamkorimiz bo'lib turibdi. Tovar ayirboshlash hajmi 3,9 milliard dollar.

Keyingi o'rinda Turkiya – so'nggi yillarda faol tashqi siyosat olib borayotgan Markaziy Osiyo mintaqasining iqtisodiyoti tez rivojlanib borayotgan yetakchisi bilan tashqi savdo aylanmasi 3,4 milliard dollarga yaqin.

Tashqi savdoda milliard dollik marradan oshgan so'nggi hamkorimiz Janubiy Koreya hisoblanadi. Aylanma 1,9 milliard dollarga yaqin.

Ushbu 5 ta mamlakat O'zbekiston tashqi savdosida 55 foizdan ortiq ulushga ega. Undan keyingi o'rinlardagi Qirg'iziston, Turkmaniston, Germaniya, Ukraina va Afg'oniston top o'nlikni yakunlaydi.

Tashqi qarz. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma'lumotiga ko'ra, mamlakatimiz tashqi qarzining umumiy hajmi 2022-yil holatiga ko'ra – 36,0 mlrd. dollarni tashkil qilgan.

Pul o'tkazmalar. 2021-yilda O'zbekistonga xorijiy mamlakatlardan pul o'tkazmalari hajmi 8,1 milliard dollarni yoki o'tgan yilning mos davriga nisbatan 34 foizga ortiqni tashkil etdi.

Qayd etilishicha, 2021-yil yakunlari bo'yicha so'm almashuv kursi devalvatsiyasi 3,4 foizni tashkil etib, so'nggi uch yillikdagi eng past ko'rsatkichni qayd etgan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston iqtisodiyoti tarixida ilk bor 2019-yilda 1 mlrd. dollarlik miqdordagi obligatsiyalarni jahon moliya bozoriga joylashtirdi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi jarayonida milliy iqtisodiyotimizda faoliyat ko'rsatayotgan minglab korxonalar tomonidan ishlab

chiqarilayotgan mahsulotlarimiz jahon bozorlaridan munosib o‘rin olmoqda.

Yangi O‘zbekiston shiori ostida hukumatimiz tomonidan amalga oshirilishi lozim bo‘lgan dolzarb vazifalardan biri ham aynan jahon bozoriga eksportbop mahsulotlar ko‘lamini oshirishdan iboratdir.

“Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fani orqali ichki bozor, ochiq va xalqaro bozor, kapital bozori, xomashyo bozori, turizm bozori kabi bozorlar konyunkturasi tahlil qilish orqali “Made in Uzbekistan” tamg‘asi ostida milliy mahsulotlarimiz ulushini jahon bozorlariga oli chiqishda yanada ularning ko‘lamini oshirishda kerakli nazariy va amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. 2020-yilning 24-yanvaridagi Murojaatnomada yurtboshimiz tomonidan ta’kidlab o‘tilgan iqtisodiyotimizda qanday ulkan ishlar va vazifalar amalga oshirildi?

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida jahon bozori borasida qanday fikrlarni berdi?

3. Murojaatnomadan kelib chiqqan holda “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining o‘qitilishi dolzarbligining mohiyatini ayting?

4. “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining maqsadi nima?

5. “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining vazifalarini sanab o‘ting.

6. “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fani oqali qanday mavzular tahlil qilinadi?

7. Jahon bozori konyunkturasi tahlilining mohiyatini hamda hozirgi davrdagi o‘ziga xos xususiyatlarini ayting.

8. Murojaatnomadan kelib chiqib, iste’mol bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narxi barqarorligini ta’minlashning yagona yo‘li – “daladan do‘kongacha” bo‘lgan uzluksiz zanjir yaratilishining mohiyatini tushuntiring.

9. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi va unda tashqi savdoni ko‘paytirish bo‘yicha qanday chora-tadbirlar amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan?

10. Taraqqiyot strategiyasidan o‘rin olgan “Milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o‘sish sur‘atlarini zamon talablari darajasida ta‘minlash” yo‘nalishining mohiyatini ayting.

11. Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyatining 2021-yilgi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarini ayting.

12. “Yangi O‘zbekiston”ning jahon bozoridagi hozirgi holati yuzasidan fikringizni ayting.

13. Jahon bozori konyunkturasini o‘rganishda asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlarning mohiyatini ayting.

14. Mamlakatimizning eksporti va importi qanchani tashkil qildi va oldingi yilga nisbatan qanchalik foizda o‘zgardi?

15. O‘zbekistonning tashqi savdodagi eng yaqin hamkor mamlakatlarini ayting.

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining dolzarbligi, maqsadi va vazifalari mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) har bir magistr talabaga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasini qunt bilan o‘qib chiqilishi tavsiya qilinadi;

2) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

3) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

4) magistr talabalar jahon iqtisodiyoti va jahon bozorlarida yuz berayotgan eng muhim siyosiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni mahalliy ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘qib borishi tavsiya qilinadi.

II BOB. JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI VA UNING NAZARIY ASOSLARI

2.1. Konyunktura tushunchasi.

2.2. Jahon bozori konyunkturasi tahlilining mohiyati va ahamiyati hamda uning hozirgi davrdagi o‘ziga xos xususiyatlari.

2.3. Jahon bozori konyunkturasi va unga ta’sir etuvchi omillar

2.4. Konyunktura tahlilining bosqichlari.

Tayanch iboralar: konyunktura, jahon bozori, bozor segmenti, pandemiya, inqiroz, marketing, trend modeli, firma, jahon bozorini tadqiq qilish, prognoz, konyunktura axborotnomasi, konyunktura tahlili, konyunktura istiqboli.

2.1. Konyunktura tushunchasi

Avvalo “Konyunktura” so‘zining ma’nosi nima?

Mahalliy va xorijiy adabiyotlarda konyunkturaga quyidagicha ta’rif berilgan: konyunktura – bu muayyan tovarlarga to‘lash (to‘lov) imkoniyati va uning taklifi o‘rtasidagi nisbatdir.

Konyunktura tub mazmuni bilan bozor iqtisodiyotining kategoriyasi bo‘lib, u bozor holati va undan xabardor bo‘lib turishdan iboratdir. Bozor sharoitida iqtisodiy faoliyat oldindan belgilangan rejalar va ko‘rsatmalar yo‘li bilan amalga oshmaydi, balki o‘zining ichki qonuniyatlari, kategoriya va qonunlarining harakati asosida yuz beradi.

Demak, oddiy so‘z bilan aytganda, **konyunktura** – bu bozor holati bo‘lib, qisqa vaqt ichida yuzaga kelgan vaziyatdir. Bozor konyunkturasi (lotinchadan olingan bo‘lib, “conjungere” – bog‘layman, aloqa ma’nosini beradi) ma’lum vaqt mobaynida omillar,

kuchlar va shartlar ta'siri ostida yuzaga kelgan bozor holati yoki aniq iqtisodiy vaziyatdir.

“**Holat**” termini lotin tilida “situacio” – ahvol yoki holat degan ma'noni bildiradi. Bozor holati va bozor konyunkturasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Bozor o'ziga xos tarkibga ega bo'lgan murakkab tizimdir. Shunga ko'ra, u bir necha turlarga bo'linadi. Konyunktura bozorning asosiy elementi bo'lib, muayyan davrdagi bozor holati, bozordagi muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan ajralib turadi.

Har qanday strategiyalarni ishlab chiqish, rejalashtirish, bozor segmentini tanlash, yangi tovarni ishlab chiqarishga doir qarorlar, savdo shartnomalarini tuzish, bozorni tadqiq etish, narxlarni o'zgartirish va firmaning bozordagi o'rini va bozor holatini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

2.2. Jahon bozori konyunkturasi tahlilining mohiyati va ahamiyati hamda uning hozirgi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari

Jahon tovar bozorlari konyunkturasi umumjahon konyunkturasidan farq qilib alohida aniq tovarlar ishlab chiqarish va sotish sohasidagi joriy o'zgarishlarni hamda tebranishlarni o'rganadi.

Bozor o'ziga xos tarkibiga ega bo'lgan murakkab tizimdir. Konyunktura bozorning asosiy elementi bo'lib, muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi. Shunga ko'ra u bir necha turlarga bo'linadi.

Jahon tovar bozorlari konyunkturasi umumjahon konyunkturasidan farq qilib alohida aniq tovarlar ishlab chiqarish va sotish sohasidagi joriy o'zgarishlar hamda tebranishlarni o'rganadi.

Marketing faoliyatida bozorni o'rganishning asosiy elementlaridan biri – bozor konyunkturasini o'rganish bilan bog'liq bo'ladi.

Konyunktura deganda ma'lum omillarning ta'siri natijasida vujudga keladigan qisqa muddatli shart-sharoitlar tushuniladi. Omillarning o'zgarishi konyunkturaning o'zgarishiga olib keladi.

Jahon bozori konyunkturasi tahlilining muhim xususiyatlaridan biri sifatida – tashqi bozorlarda jahonning yetakchi rivojlangan mamlakatlarning yirik kompaniyalari, korxonalari va firmalarining xukmronligi rol o'ynaydi. Tashqi savdoda esa sotiladigan tovarlar uchun avvalo pul hisobida “oltin”, ya'ni tovarlarning qiymat o'lchovi rol o'ynaydi.

Bozor konyunkturasini o'rganish zarurati quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

– odatda, bozorning sig'imi va segmentlanishi o'zgarib boradi, shu sababli ularning monitoringini doimiy ravishda amalga oshirish lozim;

– bozordagi omillar kompleks ravishda ta'sir o'tkazish sababli ularni alohida o'rganish tegishli samara bermaydi;

– bozor to'g'risidagi ma'lumotlar odatda, istiqbolli vaziyatga ega, shu sababli, rejalashtirish uchun maxsus usullar talab qilinadi.

Bozor konyunkturasini o'rganish mazmuni va tartibi ishlab chiqaruvchi tomonidan ko'zlangan maqsadga bog'liq bo'ladi.

Bozor konyunkturasi uch turga bo'linadi:

– konyunktura axborotnomasi;

– konyunktura tahlili;

– konyunktura istiqboli (prognozi).

Konyunktura axborotnomasi – bu bozor konyunkturasining hozirgi holati va uning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi hujjatdir. Bu konyunkturani o'rganishning eng sodda shakli bo'lib, odatda savdo assortimentining maqbulligini baholash uchun foydalaniladi. Shuningdek Konyunktura axborotnomasi – bozor konyunkturasi haqidagi batafsil tahlillar ma'lumotnomasidir.

Jahon bozori konyunkturasining muhim xususiyatlaridan biri – tashqi bozorlarda jahonning yetakchi rivojlangan mamlakatlarning

yirik kompaniyalari, korxonalari va firmalarining xukmronligi rol o'ynaydi. Tashqi savdoda esa sotiladigan tovarlar uchun avvalo pul hisobida "oltin", ya'ni tovarlarning qiymat o'lchovi muhim ahamiyat kasb etadi.

Har qanday davlatning tashqi savdo siyosati hukumatning umumiy iqtisodiy yo'nalishining muhim tarkibiy qismi sanaladi, yanada tor ma'noda esa eksport-import tovar oqimlari hajmi, tovar tarkibi va jug'rofiy yo'nalishini tartibga solish bilan bog'liq byudjet-soliq faoliyati sohalaridan biridir.

2.3. Jahon bozori konyunkturasi va unga ta'sir etuvchi omillar

Hozirgi zamonaviy jahon iqtisodiyoti rivojlanishining muhim xususiyatlaridan biri – jahon bozorlarga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot ishlab chiqarish bugungi kunda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning eksport bozorlarini egallashining asosiy maqsadlaridandir.

Xalqaro savdoning zamonaviy nazariyalarida shunday tahlillar berilgan: agar bir mamlakatni boshqa mamlakat bilan solishtirganda nisbiy kamroq xarajatlar bilan ishlab chiqara oladigan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa, u holda ularning birida ishlab chiqarish boshqasiga nisbatan mutloq samaraliroq bo'lishidan qat'i nazar o'zaro savdo har ikki mamlakat uchun foydali ekanligi aytib o'tilgan.

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish bilan o'zaro bog'langan mamlakatlar o'rtasidagi barqaror tovar-pul munosabatlari tizimi. Xalqaro savdo munosabatlari qadimda ham mavjud bo'lgan, mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy va siyosiy aloqalar milliy davlatlarning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan, ammo ko'pgina mamlakatlar, so'ngra jahondagi barcha mamlakatlar savdosini qamraydigan jahon bozori faqat yirik mashinalashgan industriyaga o'tish bilan shakllana boshladi va XX asr boshlariga kelib qaror topdi.

Yirik industrilashgan ishlab chiqarishga o'tish milliy bozor chegaralarini kengaytirdi va tashqi savdo u yoki bu mamlakatning ichki taraqqiyotini to'ldiradigan omildan mamlakat xo'jaligi taraqqiyotining zaruriy shartiga aylandi. Ixtisoslashuv bir mamlakatda muayyan tovarni arzon va sifatli ishlab chiqarish imkonini bersa, tovarlarni ishlab chiqarishda resurslardan samarali foydalanishni ta'minlasa, shu tovarlar ko'plab yaratiladi va jahon bozoriga yetkazib beriladi.

Biror mamlakatda resurslarni sarflash qulay bo'lmagan yoki ishlab chiqarish imkoni bo'lmagan tovarlar esa jahon bozoridan sotib olinadi. Jahon bozorida alohida narxlar – jahon narxlari amal qiladi, ayirboshlash ulgurji shaklda va xalqaro birjalar vositasida olib boriladi hamda narxni tahlil qilishda, albatta konyunktura tahlilidan foydalaniladi.

Xo'sh, "konyunktura" so'zining ma'nosi nima? Mahalliy va xorijiy adabiyotlarda konyunkturaga quyidagicha ta'rif berilgan: – "bu muayyan tovarlarga to'lash imkoniyati va uning taklifi o'rtasidagi nisbatdir". Konyunktura tub mazmuni bilan bozor iqtisodiyoti kategoriyasidir. U bozor holati, undan xabardor bo'lib turishdan iboratdir. Bozor sharoitida iqtisodiy faoliyat oldindan belgilangan rejalar, ko'rsatmalar yo'li bilan amalga oshmaydi, balki o'zining ichki qonuniyatlari, kategoriya va qonunlarining harakati asosida yuz beradi.

Shuningdek, mahalliy iqtisodchi olim A.V.Vaxabov o'zining "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar" darsligida "konyunktura deganda muayyan davriy va geografik miqyosda qator omillar ta'sirida vujudga keladigan bozorning aniq holati tushuniladi", deb ta'kidlagan⁶.

Demak, oddiy so'z bilan aytganda, konyunktura – bu bozor holati bo'lib, qisqa vaqt ichida yuzaga kelgan vaziyatdir. Bozor konyunkturasi (lotinchadan olingan bo'lib, conjungere – bog'layman,

---

⁶ Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik /A.V. Vaxabov, D.A. Tadjibayeva, Sh.X. Xajibakiyev. — Toshkent: Baktria press, 2015. — 326 b.

aloqa) ma'lum vaqt mobaynida omillar, kuchlar va shartlar ta'siri ostida yuzaga kelgan bozor holati yoki aniq iqtisodiy vaziyatdir. "Holat" termini lotin tilida "situacio" – ahvol, holat degan ma'noni bildiradi. Bozor holati va bozor konyunkturasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Bozor o'ziga xos tarkibiga ega bo'lgan murakkab tizimdir. Shunga ko'ra, u bir necha turlarga bo'linadi. Konyunktura bozorning asosiy elementi bo'lib, muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi.

Har qanday strategiyalarni ishlab chiqish, rejalashtirish, bozor segmentini tanlash, yangi tovarni ishlab chiqarishga doir qarorlar savdo shartnomalarini tuzish, bozorni tadqiq etish, narxlarni o'zgartirish va boshqalar firmaning bozordagi o'rnini va bozor holatini e'tiborga olgan holda amalga oshiriladi.

Jahon tovar bozorlari konyunkturasi umumjahon konyunkturasidan farq qilib alohida aniq tovarlar ishlab chiqarish va sotish sohasidagi joriy o'zgarishlar hamda tebranishlarni o'rganadi.

Marketing faoliyatida bozorni o'rganishning asosiy elementlaridan biri – bozor konyunkturasini o'rganish bilan bog'liq bo'ladi. Konyunktura deganda ma'lum omillarning ta'siri natijasida vujudga keladigan qisqa muddatli shart-sharoitlar tushuniladi. Omillarning o'zgarishi konyunkturaning o'zgarishiga olib keladi.

Jahon bozori xalqaro birjalar, savdo uylari, banklar, sug'urta kompaniyalaridan iborat bo'lgan o'z infratuzilmasiga ega. Jahon bozorida to'lovlar va hisob-kitoblar xalqaro pul vazifasini o'tovchi barqaror, erkin almashtiriladigan valyutalarda (asosan AQSH dollari, yevro, funt sterling, yen va boshqalar) olib boriladi.

Jahon bozorida sanoati rivojlangan mamlakatlar ishtiroki ustunlik qiladi va ular tayyor mahsulot bilan (jahon tovar eksportining 70 foizidan ko'prog'i) qatnashadilar, rivojlanayotgan mamlakatlar asosan xomashyo va ishchi kuchi eksporti bilan ishtirok etadilar.

Respublikamizning mahalliy olimlaridan biri professor A.V.Vaxabov xalqaro savdo qatnashchilarini, birinchi navbatda, tovar bozorlari konyunkturasi qiziqtirishini hamda tovarlar bozorining turli-tumanligi ularni guruhlashtirishni taqozo etishini ta'kidlaydi⁷ va ushbu bozorlar hududiy qamroviga ko'ra quyidagilarga ajratiladi:

- ichki bozor — bu barcha ishlab chiqarilgan va sotishga mo'ljallangan mahsulotlarni ichki bozorda sotishda vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar sohasi;

- milliy bozor — bu muayyan mamlakat bozori bo'lib, uning bir qismi xalqaro

ayrboshlash (mahsulot va xizmatlar eksporti va importi) bilan bog'liq;

- xalqaro bozor — bu xorijiy bozorlar bilan bog'liq va xorijiy xaridor hamda sotuvchiga yo'naltirilgan milliy bozorlar segmentining yaxlitligi;

- jahon bozori — bu jahonning barcha mamlakatlar bozorlarini umumlashtiruvchi sintetik tushuncha.

Bundan tashqari, jahon tovarlar bozori ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar xususiyatlariga ko'ra yopiq, ochiq, preferensial bozorlarga bo'linadi.

Shuningdek, A.V.Vaxabov jahon bozorini tizimli yondashuv asosida tahlil qilganda uning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi:

- jahon bozorining shakllanishiga makroiqtisodiy subyektlarni samarali xalqaro ayrboshlashni amalga oshirish maqsadida milliy chegaralardan chiqishlari sabab bo'lgan;

- tovarlar, xizmatlar va ishlab chiqarish omillarining xalqaro harakati jahon bozori konyunkturasida o'z aksini topadi;

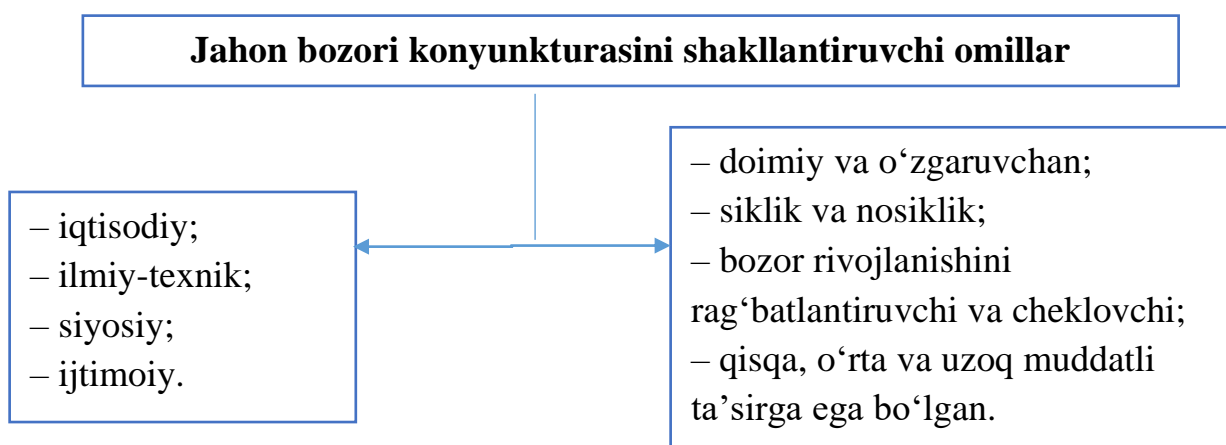
---

⁷ Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik /A.V. Vaxabov, D.A. Tadjibaeva, Sh.X. Xajibakiev. — Toshkent: Baktaria press, 2015. — 325 b.

- jahon bozori ishlab chiqarish omillarining samaradorligi yuqori bo‘lgan sohalarga yo‘naltirish orqali ulardan foydalanishni optimallashtiradi;

- jahon bozori mahsulotlar bo‘yicha o‘ziga xos filtr vazifasini bajarib, xalqaro sifat andozalari va xalqaro raqobatning qat’iy talablariga mos kelmagan mahsulotlarni xalqaro ayrboshlashdan chiqarib yuboradi⁸.

Ammo xalqaro savdoda har qanday mahsulot ham ishtirok eta olmaydi. Ya’ni mahsulotlarni ikki guruhga: savdo qilinadigan va savdo qilinmaydigan mahsulotlarga bo‘lish mumkin. Savdo qilinadigan mahsulotlar deganda xorijiy bozorlarda ayrboshlanadigan raqobatdosh mahsulotlar tushuniladi va aksincha, savdo qilinmaydigan mahsulotlar deganda ishlab chiqarilgan mamlakat bozorida sotilib, xalqaro ayrboshlashda ishtirok etmaydigan mahsulotlar tushuniladi.

2.1-rasm. Jahon bozori konyunkturasiga ta’sir etuvchi omillar.

Manba: Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik /A.V. Vaxabov, D.A. Tadjibayeva, Sh.X. Xajibakiev. — Toshkent: Baktoria press, 2015. — 327 b.dan olingan.

⁸ Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik /A.V. Vaxabov, D.A. Tadjibayeva, SH.X. Xajibakiev. — Toshkent: Baktoria press, 2015. — 325 b.

Jahon bozori konyunkturasi turli darajalarda farqlanadi:

- umumiy iqtisodiy konyunktura (mamlakatlar iqtisodiyoti yoki jahon xo'jaligi);
- jahon bozorining alohida segmentlari va tarmoq konyunkturasi;
- ayrim mahsulot va xizmatlar konyunkturasi (u yoki bu tovar va xizmatlarning milliy yoki jahon bozori).

Vaqt mezonlari bo'yicha jahon bozori konyunkturasi uchga bo'linadi:

- joriy konyunktura;
- qisqa va o'rta muddatli konyunktura;
- uzoq muddatli konyunktura.

2.1-rasmdan ko'rinib turibdi-ki, jahon bozori konyunkturasi ta'sir etuvchi omillar ikki guruhga bo'lingan. Birinchi guruhga iqtisodiy, ilmiy-texnik; siyosiy va ijtimoiy omillar ta'sir qilsa; ikkinchi guruhga esa, doimiy va o'zgaruvchan, siklik va nosiklik, bozor rivojlanishini rag'batlantiruvchi va cheklovchi, qisqa, o'rta va uzoq muddatli ta'sirga ega bo'lgan.

Bozor konyunkturasi o'zgarishi iqtisodiy rivojlanishning siklik xususiyati bilan bevosita bog'likdir. Bunda bozor konyunkturasi uzun sikllari (to'lqinlar) ajratiladi. Bunday sikllar Kondratev sikllari deb nomlanib, rossiyalik iqtisodchi olim N.D.Kondratev ilmiy tadqiqotlari bilan bog'liq.

Jahon bozori konyunkturasi tahlil qilishda bozorlarni iste'mol va investitsion tovarlarga bo'lish muhim ahamiyatga ega. Chunki bu bozorlar narxlarning shakllanish xususiyatlari va iqtisodiy sikllarga bog'liqlik darajasi bilan bir-biridan ajralib turadi.

Jahon bozorining holati, konyunkturasi va u bilan bog'liq narxlar xalqaro savdo qatnashchilarining doimiy diqqat markazida bo'ladi. Keng ma'noda konyunktura deganda, muayyan davriy va geografik miqyosda qator omillar ta'sirida vujudga keladigan bozorning aniq holati tushuniladi. Konyunkturaga ta'sir qiluvchi omillar, narxlar darajasi, ularning o'tgan davrda, hozirda va kelajakda o'zgarish

dinamikasiga asoslangan jahon bozori konyunkturasining rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlash uchun murakkab tahliliy va istiqbolli tadqiqotlar amalga oshiriladi.

2.4. Konyunktura tahlilining bosqichlari

Avvalo konyunktura tahliliga toʻxtalib oʻtsak maqsadga muvofiqdir. ***Konyunktura tahlili*** – konyunkturani mavjud holatda keltirgan omillarning tahlilini oʻz ichiga oladigan hujjat hisoblanadi. Amalda tahlil bozor konyunkturasining maxsus izlanishlarini aks ettiradi va omillarning taʼsir doirasini aniqlashga xizmat qiladi.

Konyunktura prognozi bozordagi holatni maʼlum davr ichida oldindan koʻrish va tahlil qilish hamda uning asosiy parametrlarini aniqlashni oʻz ichiga oladi.

Demak, ***konyunktura prognozining maqsadi*** – bunda konyunkturaga taʼsir oʻtkazuvchi omillarning yaqin istiqboldagi xususiyatlarini aniqlashga eʼtibor qaratiladi.

Umuman olganda, “prognoz” – bu ehtimol yoʻnalishlar, obyektlar va hodisalarning rivojlanishi natijalari. Prognozlash – bu obyektning rivojlantirish istiqbolini belgilab beradigan maxsus ilmiy tadqiqotlardir. Prognozlash nima boʻlishi mumkinligini koʻrsatib beradi; rejalashtirish – boʻlishi shart degan maʼnoni bildiradi.

2.1-jadvalda Xalqaro valyuta fondi (XVF) tomonidan pandemiya sharoitida jahon iqtisodiyotida tashqi savdoning istiqbollari hamda hozirgi Jahon bankining 2021-yilda jahon tashqi savdosidagi iqtisodiy koʻrsatkichlarning tahlillari shuni koʻrsatib turibdiki, jahon bozorlaridagi holat va vaziyat soʻnggi 3 yil davomida oldingi yillarga nisbatan ancha pasayish yuzaga kelgan.

2020-yil yanvardagi holat va 2020-yil oktabr oyidagi prognozlariga umumiy nuqtayi nazar tasvirlangan. Jadvalda asosiy eʼtibor 2019–2021-yillarga berilgan. Bunda koʻrsatkichlar jahon savdo hajmi, eksport va import koʻrsatkichlarida berilgan. Eʼtiborga molik

jihatlardan yana biri rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning o‘zaro solishtirilganligidir.

2.1-jadval

**Pandemiya sharoitida jahon iqtisodiyotida
tashqi savdoning istiqbollari**

(foizda)

	Prognozlar			2020-yil yanvar oyidagi WEO prognozi bilan farq		2020-yil oktabr oyidagi WEO prognozi bilan farq	
	2019	2020	2021	2020	2021	2020	2021
Jahon savdo hajmi (tovarlar va xizmatlar)	0,9	-11,0	8,4	-13,9	4,7	-14,2	4,6
Import							
Rivojlangan bozorlar va mamlakatlar	1,5	-11,5	7,5	-13,8	4,3	-14,2	4,2
Rivojlanayotgan bozorlar va mamlakatlar	-0,8	-8,2	9,1	-12,5	4,0	-12,5	4,0
Eksport							
Rivojlangan bozorlar va mamlakatlar	1,2	-12,8	7,4	-14,9	4,4	-15,3	4,3
Rivojlanayotgan bozorlar va mamlakatlar	0,8	-9,6	11,0	-13,7	6,8	-13,7	6,6

Manba: World Economic Outlook

2022-yilning boshlarida jahon siyosiy inqirozi natijasida jahon bozoridagi asosiy strategik mahsulotlar va xomashyolar eksportining narxi jiddiy ravishda ko‘tarilib ketdi va bu jarayon jahon tashqi

savdosiga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi. XVF ekspertlari tomonidan berilgan tahlillarga ko‘ra, pandemiya sharoitidan endigina qutulgan jahon mamlakatlari 2022-yilning boshlariga kelib ikkinchi to‘siqqa duch kelishdi, ya‘ni Yevropada yuz bergan siyosiy inqiroz jahon savdosiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi va bu holatni 2.2-jadval orqali tahlil qilishimiz mumkin, albatta.

2.2-jadval

2022-yilda yuzaga kelgan jahon siyosiy inqirozi sharoitida jahon iqtisodiyotida tashqi savdoning istiqbollari

(foizda)

	Prognozlar			2021-yil yanvar oyidagi WEO prognozi bilan farq		2021-yil dekabr oyidagi WEO prognozi bilan farq	
	2021	2022	2023	2022	2023	2022	2023
Jahon savdo hajmi (tovarlar va xizmatlar)	2,4	-3,0	4,7	1,7	6,8	2,3	5,0
Import							
Rivojlangan bozorlar va mamlakatlar	1,5	-5,5	5,6	3,5	4,9	4,4	3,8
Rivojlanayotgan bozorlar va mamlakatlar	-0,8	1,5	6,2	5,3	6,2	6,6	8,2
Eksport							
Rivojlangan bozorlar va mamlakatlar	1,2	-4,7	4,0	4,1	7,1	6,0	7,5
Rivojlanayotgan bozorlar va mamlakatlar	0,8	1,5	9,0	7,6	5,4	7,8	4,1

Manba: World Economic Outlook

Shuni e'tiborga olish lozimki, konyunktura tahlil va prognozida uning o'ziga emas, balki konyunkturaga ta'sir qiluvchi omillarni ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Har qanday **bozor konyunkturasini belgilab beruvchi omillarni** ikki guruhga bo'lish mumkin:

- makroiqtisodiy omillar;
- mikroiktisodiy omillar, ya'ni mazkur bozordagi talab va taklif, narx va raqobat omillari.

Hech qanday alohida tovar bozori mamlakat iqtisodiyotidan ajralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli, iqtisodiyot qanday holatda, uning jahon bozorida tutgan o'rni qanday, milliy boyliklar qay darajada qo'llanilmoqda – degan savollarga javob topish lozim bo'ladi.

Konyunkturani o'rganishning va tahlili birinchi bosqichi – iqtisodiyotning holatini tahlil qilishdan boshlanadi. Yalpi milliy mahsulot, milliy daromad, eksport hajmi, investitsiyalar va iste'mol darajasi va boshqa bir qator ko'rsatkichlar ichki bozorning rivojlanganlik darajasini aniqlashga yordam beradi.

Bozor konyunkturasining hozirgi holati iqtisodiy siyosatning bir-ikki yil oldin bajarilgan harakatlarning mahsuli bo'lganligi sababli, makroiqtisodiy tahlil kamida ikki yillik muddatni qamrab olishi maqsadga muvofiq.

Konyunkturani o'rganishning va tahlili ikkinchi bosqichi – bozorni shakllantiruvchi sohaning tahliliga bag'ishlanadi. Bunda quyidagi savollarga javob topish lozim bo'ladi:

- sohaning iqtisodiyotdagi o'rni qanday?
- soha texnologik jihatdan hayotiy qaysi bosqichida?
- sohaning rivojlanish sur'atlari qanday?
- sohada qanday muammolar mavjud?

Bunday izlanish natijasida taklifning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari ma'lum bo'ladi. Shunisi e'tiborliki, makroiqtisodiy omillarning tahlili kompleks ravishda olib borilishi va olingan

ma'lumotlar keng doiradagi konyunktura tahlillarda qo'llanilishi mumkin.

Shu sababli jahondagi ko'plab mamlakatlardagi, shu jumladan, O'zbekistonda bunday axborotlarni davlatning maxsus organlari va xalqaro tashkilotlarning vakolatxonalarini tomonidan tahlil qilinib boriladi.

Masalan, BMTning inson taraqqiyoti hisobotlari TESIS dasturining iqtisodiy rivojlanish axborotnomalari, O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi tahliliy axborotlari va h.k.larni keltirish mumkin.

Yuqorida sanab o'tilganidek, mikroiqtisodiy omillarga ushbu bozordagi talab, taklif, narx va raqobat kiradi.

Jahon bozori konyunkturasi tahlilida talabning barcha jihatlarini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Jumladan: talabning geografik taqsimlanishi, assortimentning kengligi va chuqurligi bo'yicha taqsimlanishi, iste'mol intensivligi, hajmi va boshqa xususiyatlarni o'rganish zarur bo'ladi. Talabni o'rganishda avvalo qondirilgan talab, so'ng va alohida turlari bo'yicha tahlil qilish orqali qondirilgan talab o'rganiladi, qondirilmagan talab esa sotuvchilar va xaridorlarning fikrini o'rganish usullari yordamida aniqlanadi.

Konyunkturaga ta'sir qiluvchi eng muhim omilning yana biri bu tovar taklifidir. Taklifni o'rganishda avvalo tovar manbalariga, sotishga taklif etiladigan tovar hajmi va tarkibiga, tovar zaxiralariga e'tibor beriladi. Tovar manbalarini tahlil qilish savdo tizimiga mahsulot yetkazib beruvchi korxonalar ro'yxatini tuzish va ularning imkoniyatlarini o'rganishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqaruvchilar tovarlarining assortimenti va yetkazib berish muddatlari taklifning tarkibini aniqlashga yordam beradi. Shundan so'ng bozor ishtirokchilaridagi tovar zaxiralari tahlil qilinadi. Zaxiraning hajmi va tarkibi, qachon vujudga kelganligi, zaxiraning almashib borish dinamikasi va boshqa ko'rsatkichlar taklifning talabga nisbatini aniqlashga xizmat qiladi. Savdo tashkilotlarida yuritiladigan

hisob tizimining ma'lumotlari, inventarizatsiya natijalari va maxsus izlanishlar tovar zaxiralarini kompleks o'rganish asos bo'ladi.⁹

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon bozori konyunktura tahlilining mohiyati va ahamiyati hamda uning hozirgi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari tahlilidan ko'rinib turibdi-ki, konyunktura – bu oddiy so'z bilan aytganda, bozor holati bo'lib, qisqa vaqt ichida yuzaga kelgan vaziyat holati tushuniladi, ya'ni bozor konyunkturasi ma'lum vaqt mobaynida omillar, kuchlar va shartlar ta'siri ostida yuzaga kelgan bozor holati yoki aniq iqtisodiy vaziyatga tushuniladi.

Albatta, bozor o'ziga xos tarkibiga ega bo'lgan murakkab tizim hisoblanadi. Shunga ko'ra, u bir necha turlarga bo'linadi. Konyunktura bozorning asosiy elementi bo'lib, muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi.

Demak, jahon tovar bozorlari konyunkturasi umumjahon konyunkturasidan farq qilib, alohida aniq tovarlar ishlab chiqarish va sotish sohasidagi joriy o'zgarishlar hamda tebranishlarni o'rganadi.

Nazorat savollari:

1. Konyunktura qanday tushunchaga ega?
2. Jahon bozori konyunkturasi tahlilining mohiyatini ayting.
3. Jahon bozori konyunkturasi ahamiyati hamda uning hozirgi davrdagi o'ziga xos xususiyatlarini ayting.
4. Bozor konyunkturasi nechta turi mavjud va ularning mohiyatini ayting.
5. Konyunktura tahlilining bosqichlarini ayting²
6. "Bozor konyunktura"si so'zi qaysi so'zlashuvdan olingan?

---

⁹ Алиев М.Г., Ишонходжаева Д.А., Хачиев Г.А. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. Т., 2016

7. Konyunkturaga ta'rif bering.
8. Bozor konyunkturasiga ta'rif bering.
9. "Holat" tushunchasi nima?
10. Konyunktura istiqboli (prognozi)ning mohiyatini ayting.
11. Konyunktura axborotnomasiga ta'rif bering va uning mohiyatini ayting.
12. Konyunktura prognozi qanday tushunchaga ega?
13. Bozor konyunkturasini belgilab beruvchi omillarni ayting.

Uyga vazifa!

Talabalarning "Jahon bozori konyunkturasi tahlili va uning nazariy asoslari" mavzusini chuqur o'zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko'rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

- 1) mavzu boshida berilgan "Tayanch iboralar" so'zlarining tushunchasiga ega bo'lish;
- 2) mavzu so'ngida berilgan "Nazorat savollari"ga tayyorgarlik ko'rish;
- 3) talabalar jahon bozoridagi muhim bo'lgan strategik xomashyolarning (tanlama ravishda: neft, paxta, oltin, gaz, uran, alyuminiy, po'lat va boshqalar) so'nggi 5 yildagi narx dinamikasini va hozirgi jahondagi iqtisodiy-siyosiy holatdan kelib chiqib istiqboldagi 2 yillik prognozini ishlab chiqish hamda ushbu tahlillar bo'yicha talabalar tomonidan guruhlarga bo'lingan holda "Taqdimot" o'tkaziladi.

III BOB. JAHON BOZORI VA JAHON BOZORI KONYUNKTURASINI O‘RGANISH USLUBIYOTI

- 3.1. Tovar bozori tushunchasi va tovar bozori turlari.**
- 3.2. Jahon bozori va ichki bozor tushunchalari hamda ularning bevosita uzviy bog‘liqligi.**
- 3.3. Konyunkturani shakllantiruvchi omillar.**
- 3.4. Jahon xomashyo tovarlari bozorida narxning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganish.**
- 3.5. Jahon bozorida asosiy strategik mahsulotlar narxining aniqlanishi va ularning narxiga ta’sir etuvchi omillar.**
- 3.6. Jahon tovar bozorlari konyunkturalarini o‘rganish uslubiyoti.**
- 3.7. Jahon bozorlarida strategik xomashyo va mahsulotlarning hozirgi holati tahlili.**

Tayanch iboralar: tovar, tovar bozori, jahon bozori, ichki bozor, ochiq bozor, iste’mol tovarlari bozori, qimmatli qog‘ozlar bozori, mehnat bozori.

3.1. Tovar bozori tushunchasi va tovar bozori turlari

Avvalo “bozor” (market) so‘zining ma’nosiga to‘xtalib o‘tsak.

Bozor – keng ma’noda muomala sohasi bo‘lib, tovar ayirboshlash munosabatlari va jarayonlari majmuidir.

Bunda tovar bilan oldi-sotdi munosabatlari tovar ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash va pul muomalasi qonunlari asosida amalga oshadi.

Ko‘pincha, marketingda bozor deganda ma’lum tarmoq tovarlariga ehtiyoj sezuvchi va uni qondirish imkoniyatiga ega bo‘lgan potensial iste’molchilarning majmui tushuniladi.

Bozor o‘ziga xos tarkibiga ega bo‘lgan murakkab tizimdir. Shunga ko‘ra u bir necha turlarga bo‘linadi.

Bozor ma‘lum bir qiymatga ega bo‘lgan, u turli xil obyektlar bo‘yicha tashkil etilishi mumkin, masalan:

- iste‘mol tovarlari bozori;
- qimmatli qog‘ozlar bozori;
- mehnat bozori;
- kapital bozor va boshqalar shular jumlasidandir.

Iste‘molchilarning turiga qarab iste‘mol bozori, korxonalar (tashkilot) bozoriga hamda davlat tashkilotlari bozoriga bo‘linadi.

Iste‘mol bozori – bu tovarlarni va xizmatlarni o‘zining shaxsiy ehtiyoji uchun sotib oladigan yakka shaxslar va oilalar majmuidan iborat bo‘lib, ommaviy iste‘molchilarga egaligi, raqobatning xilma-xilligi va markazlashmagan tarkibiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi.

Korxonalar (tashkilotlar) bozori, o‘z navbatida, ishlab chiqarish – texnik maqsadlarda boshqa tovarlar ishlab chiqarishda qo‘llaniladigan tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchi korxonalar va shoxobchalarning majmui tushuniladi.

Davlat tashkilotlari bozori deganda esa o‘z faoliyatlarini yuritish uchun tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchi yoki ijaraga oluvchi hamma bo‘g‘indagi davlat tashkilotlari tushuniladi.

Ishlab chiqarish – texnik maqsadlarda foydalaniladigan mahsulotlar bozori kam sonli xaridorlarga egaligi, lekin tovarlarning katta miqdorda sotilishi bilan xarakterlanadi.

Bozorda kim yetakchilik qilishiga qarab bozorlar “sotuvchi bozori” va “xaridor bozori”ga bo‘linadi.

“Sotuvchi bozori” – unda tovarga bo‘lgan talab taklifdan oshib ketadi. Bunday bozorda sotuvchi hukmronlik qiladi, xaridorning esa faol ishtirokchi bo‘lishiga to‘g‘ri keladi. Bunday holatda “pul tovar orqasidan yuguradi”.

“Xaridor bozori” – bunday bozorda taklif talabdan ko‘p, shuning uchun xaridor (iste‘molchilar) taklif etilayotgan tovarlar va xizmatlar

orasidan xohlaganini tanlash imkoniyatiga ega. Bunday bozorda xaridorlar ustunlikka ega bo‘lib, ishlab chiqaruvchi va sotuvchilar bozorning eng faol ishtirokchilariga aylanadilar. Bunday holatda “tovar pul orasida yuguriladi”.

Talab va taklifning miqdori va tarkibi jihatidan bir-biriga muvofiq kelishi “**muvozanatli bozor**” deb yuritiladi.

Muvozanatli bozorni ta’minlashning asosiy yo‘llari quyidagilar hisoblanadi:

– ishlab chiqarishni talab ta’minlashning asosiy bozorni to‘yintirish;

– yetarli darajada mahsulot zaxirasini barpo etish;

– xaridorgir mahsulotlar narxini oshirish va aksincha, talab uncha mavjud bo‘lmagan mahsulotlar narxini pasaytirish va boshqalar.

Hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti dunyoning ko‘pchilik mamlakatlari uchun xos bo‘lib, u turli mamlakatlarda har xil darajada va o‘ziga xos xususiyatlar bilan amal qilmoqda hamda rivojlanmoqda. Bu iqtisodiyotning amal qilish mexanizmi ko‘plab asrlar davomida tarkib topib, shakllanib, hozirgi davrda madaniylashgan shaklni kasb etdi va ko‘pgina mamlakatlarda hukmron iqtisodiy tizimga aylandi.

Narxlar nisbati o‘zgarib turadi, shuning uchun narx ishlab chiqaruvchi uchun ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi zarurligini aniqlashda yoki ko‘rsatkich bo‘lib xizmat qiladi. Talab va taklif hamda raqobatchilik muhitidagi o‘zgarishlar o‘z navbatida, narxlardagi o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Talab tushunchasi va talab qonuni. Bozor iqtisodiyotiga xos bo‘lgan qoida va qonunlar borki, bu mexanizmlarsiz bozor munosabatlari harakat qila olmaydi. Ana shunday qonunlardan biri talab va taklif qonunidir.

Kishilarda mavjud bo‘lgan va u doimo o‘sib borayotgan ehtiyojlar bozor iqtisodiyotida talab tushunchasini tashkil etadi. Talab ehtiyojdan farq qilib, mustaqil iqtisodiy kategoriya (toifa, ilmiy

tushuncha) sifatida kishilarning narsalarga bo‘lgan talabini bozorda namoyon qiladi.

Ma’lumki, bozorda ikki tomonlama subyektlar uchrashadilar, ya’ni tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar va tovarlarni, xizmatlarni iste’mol qiluvchilar o‘rtasida ayirboshlash sodir bo‘ladi.

Iste’mol qiluvchilarning bozorlarda ehtiyojlarining aniq ifodasi talab ko‘rinishida ro‘yobga chiqadi. Ehtiyojning faqat pul bilan ta’minlangan qismi talabga aylanadi. Demak, talab iqtisodiy kategoriya ko‘rinishida pul bilan ta’minlangan ehtiyojdir. Talabni asosida ehtiyoj yotadi. Ehtiyoj bo‘lib, to‘lovga qodir bo‘lmasa, talab real ko‘rinishga ega bo‘lmaydi.

Talab shunchaki ehtiyoj emas, to‘lovga qobil, pul bilan ta’minlanadigan ehtiyojdir. Narxlarning mavjud darajasida tovarlar va xizmatlarni sotib olish qurbiga ega bo‘lgan ehtiyoj talab deyiladi.

Masalan, avtomashinaga bo‘lgan ehtiyoj, uni sotib olish imkoniyati bo‘lsa, ehtiyoj qondirilgan bo‘ladi va aksincha.

Talab, yakka, guruhiy va jamiyat miqyosida bo‘lishi mumkin. Shundan kelib chiqib, aynan bir tovarning miqdori va hajmi aniqlanadi. Bir kishi, xaridorlar guruhi, butun jamiyat, xarid qilib olishni istayotgan tayin tovar hajmi – talab qilingan tovar miqdori deyiladi.

Tovarlar va xizmatlarni sotib olishga bo‘lgan xohish bilan ularni real sotib olish o‘rtasida doimo farq bo‘ladi. Talab qilinadigan tovarlar miqdorini quyidagi omillar belgilaydi:

- tovarlar va xizmatlar narxi;
- xaridorlarning daromadi;
- xaridorlarning didi;
- o‘rinbosar tovarlar va xizmatlarning narxi;
- xaridor iste’molchilarning umumiy soni;
- inflyatsiya extimoli va boshqalar.

Talabni narxga bog‘liqligini quyidagi misolda ko‘rishimiz va tahlil qilishimiz mumkin:

Olmani bir kilogrammi – 10 000 so‘m bo‘lsa, talab miqdori – 10 kg bo‘ladi, olma – 5000 so‘m bo‘lsa, talab esa 20 kg bo‘ladi.

Narx darajasi va sotib olinadigan tovar miqdori o‘rtasida bo‘ladigan teskari bog‘liqlik talab qonuni deyiladi.

Yuqori narx iste‘molchining xarid qurbini pasaytiradi, past narx esa xaridni ko‘paytiradi.

Shunday tovarlar borki, uni iste‘mol qilinishini narx bilan cheklab bo‘lmaydi. Masalan, non iste‘mol qilinmasdan yoki kiyim-kechak kiymasdan yashab bo‘lmaydi. Bunday holatda, boshqa tovarlarni iste‘mol qilish cheklanadi yoki qisqaradi, shuningdek, batamom to‘xtaydi (masalan, har xil konfetlar, avtomashina va boshqalar).

Tovar va xizmatni iste‘mol qilishdan keladigan qoniqishga naf deb aytiladi. Bozorda mavjud bo‘lgan tovarlar rang-barang bo‘ladi va ularning turlari qancha ko‘p bo‘lsa, xaridor o‘zining didiga mos bo‘lgan tovarlarni xarid qiladi va unga talab oshib boradi va aksincha bo‘lishi mumkin.

Iste‘molchilarning daromadi oshib borishi, tovarlarni xarid qilishga talab ortib boradi. Xaridorlar sifati yuqori bo‘lgan tovarlarni ko‘proq iste‘mol qiladilar. Daromad ma‘lum darajadan oshsa, iste‘molchilar kamroq non yoki kartoshka xarid qilishlari mumkin, chunki oshgan daromad ularga yuqori oqsilli oziq-ovqat mahsulotlar, masalan: tuxum, go‘sht, asal sotib olish imkoniyatini beradi.

Rivojlangan mamlakatlarda daromadlarning ortib borishiga qarab, xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlari ko‘payib boradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga ehtiyoj yuqori bo‘ladi. Talabning o‘zgarishiga daromad samarasi ham ta’sir qiladi. Tovarning narxi pasaysa, xarid qiluvchining real daromad yoki xarid qobiliyati ortadi. Real daromadni ortishi sotib olingan tovarlar miqdorining o‘sishida ko‘rinadi. Masalan, bir kishining ma‘lum davridagi daromadi 300 ming bo‘lsa, u narxning mavjud holatida 2 ta oyoq kiyim sotib olgan bo‘lishi yoki narx

pasaysa, shu pulning 200 ming so‘miga 2 ta oyoq kiyim xarid qilishi mumkin. Yana unga 100 ming so‘m qoladi.

Demak, yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, har qanday bozor milliy iqtisodiyotni tartibga solishda asosan to‘rtta tarkibiy qismdan iborat bo‘lib – narx, talab, taklif, raqobatdir.

3.2. Jahon bozori va ichki bozor tushunchalari hamda ularning bevosita uzviy bog‘liqligi

Jahon bozori – xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish bilan o‘zaro bog‘langan mamlakatlar o‘rtasidagi barqaror tovar-pul munosabatlari tizimidir. Xalqaro savdo munosabatlari qadimda ham mavjud bo‘lgan. U XX asrning boshlariga kelganda yuzaga keldi.

Jahon bozori mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy va siyosiy aloqalar milliy davlatlarning paydo bo‘lishi bilan yuzaga kelgan, ammo ko‘pgina mamlakatlar, so‘ngra jahondagi barcha mamlakatlar savdosini qamraydigan Jahon bozori (uning negizida jahon xo‘jaligi) faqat yirik sanoat industriyasiga o‘tish bilan shakllana boshladi.

Yirik sanoat industriyasining ishlab chiqarish tizimiga o‘tish jarayoni bilan milliy bozor chegaralarini kengaytirdi, tashqi savdo u yoki bu mamlakatning ichki taraqqiyotini to‘ldiradigan omildan mamlakat xo‘jaligi taraqqiyotining zaruriy shartiga aylandi. Ixtisoslashuv bir mamlakatda muayyan tovarni arzon va sifatli ishlab chiqarish imkonini bersa hamda tovarlarni ishlab chiqarishda resurslardan samarali foydalanishni ta‘minlasa, shu tovarlar ko‘plab yaratiladi va Jahon bozoriga yetkazib beriladi, yakunda eksport qilinadi.

Biror mamlakatda resurslarni sarflash qulay bo‘lmagan yoki ishlab chiqarish imkoni bo‘lmagan tovarlar Jahon bozoridan sotib olinadi, ya‘ni import qilinadi. Jahon bozorida alohida narxlar, ya‘ni jahon narxlari amal qiladi va ayirboshlash ulgurji shaklda hamda xalqaro birjalar vositasida olib boriladi.

Demak, *jahon bozori* – bu mamlakatlar o‘rtasidagi oldi-sotdi, ya’ni tovar-pul munosabatlardan iborat bo‘lib, bunda tovar-pul munosabatlari xalqaro kelishilgan narxlarda va xalqaro valyuta hisobida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, jahon bozori – moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko‘rinishdagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol bosqichlarni o‘z ichiga oluvchi xalqaro iqtisodiy munosabatlar subyektlarining (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar) o‘zaro iqtisodiy ta’sirlashish jarayonidagi global muhitdir.

Jahon bozori tovar, mehnat, kapital va valyuta bozorlari majmuidan tashkil topadi (masalan: kapital bozori, mehnat bozori, ishchi kuchi bozori va h.k.). Jahon bozorida barcha mamlakatlar tashqi savdosining majmuini ifoda etadigan xalqaro savdo amalga oshiriladi. Bu tarkiban jahon miqyosidagi eksport va importdan iborat, ularning qiymat bo‘yicha nisbati savdo balansi deb yuritiladi.

Jahon bozori xalqaro birjalar, savdo uylari, banklar, sug‘urta kompaniyalaridan iborat bo‘lgan o‘z infratuzilmasiga ega. Jahon bozori to‘lovlar va hisob-kitoblar xalqaro pul vazifasini o‘tovchi barqaror, erkin almashtiriladigan valyutalar, xususan: dollar (AQSH), yevro, funt sterling (Buyuk Britaniya), yen (Yaponiya), Shveysariya franki, yuan (Xitoy), rubl (Rossiya) Yaponiya iyenasi va yevroda olib boriladi.

Jahon bozori ixtisoslashgan xalqaro birjalardan iborat yirik segmentlariga egadir, masalan: NASDAQ (National Association of Securities Dealers Automated Quotation – Qimmatbaho qog‘ozlarni avtomatlashtirilgan kotirovkalari bo‘yicha dilerlar xizmatining Milliy uyushmasi), Nyu-York fond birjasi va boshqa o‘nlab jahon moliya bozorlari, Chikago don birjasi, Liverpul paxta birjasi, London rangli metallar birjasi va boshqa yuzlab yirik bozorlardan iboratdir.

Jahon bozorida savdo-sotiq xalqaro birja bitimlari, ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama birjadan tashqari bitimlar yo‘nalishlarida olib boriladi.

Jahon savdo tashkiloti esa jahon bozoridagi savdo-sotiq jarayonlarini tartibga soladi va ushbu maxsus tashkilot jahon savdosini boshqarib boradi. Shuningdek, davlatlararo savdo tartibi va qoidalarini belgilab beradi va unga a'zo bo'lganlar o'zlari uchun qulay savdo qilish huquqini oladilar.

Jahon bozorining ulkan salohiyati milliy bozorlarga juda katta ta'sir o'tkazadi, bu ta'sir mamlakatlarning manfaatlari nuqtayi nazaridan ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Jahon bozori sig'imi jami mamlakatlar bozor talabining import hisobiga qondiriladigan qismlari yig'indisiga tengdir.

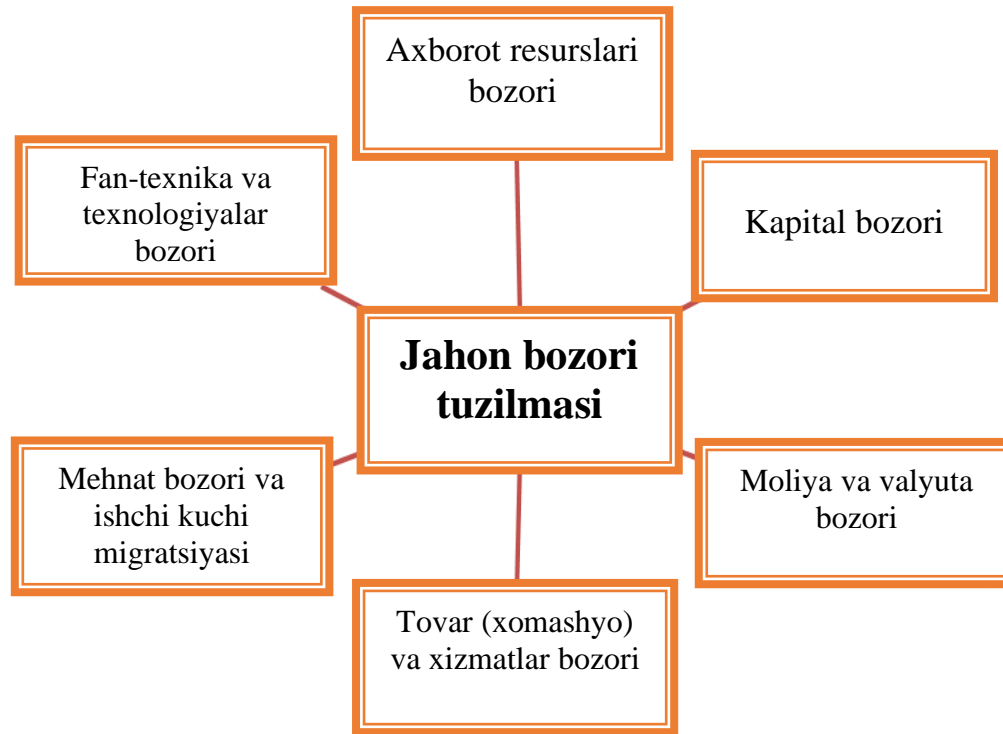
Tahlillarga ko'ra, jahon bozorida sanoati rivojlangan mamlakatlar ishtiroki ustunlik qiladi va ular tayyor mahsulot bilan (jahon tovar eksportining salkam 70 foizidan ko'prog'i) qatnashadilar, rivojlanayotgan mamlakatlar asosan xomashyo va ishchi kuchi eksporti bilan ishtirok etadilar.

Barchaga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham zamonaviy xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. Jahon bozorida tovarlar taklifining ortishi nisbiy narxlarning pasayishiga olib keladi. Chunki har bir mamlakat nisbiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgari miqdorda sotib olish uchun nisbiy narxlari tushib borayotgan o'zlarining eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi hamda eksportni kengaytirishga qaratilgan o'sish harakati mamlakat savdo shartini savdo hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Shuningdek, jahon bozori deganda mamlakatlar o'rtasida ularning ijtimoiy mahsulotlarining bir qismini sotish bo'yicha o'zaro munosabatlari tizimi tushuniladi. Bu iqtisodiy munosabatlar yoki ayirboshlash quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- xalqaro savdo;
- ishlab chiqarish kooperatsiyasi;
- kapital migratsiyasi;

- ishchi kuchi migratsiyasi;
- o‘zaro to‘lovlar va hisob valyuta operatsiyalari.

3.1-rasm. Jahon bozori tuzilmasi.

Demak, jahon bozori tuzilmasi yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, tovar, xomashyo va xizmatlar bozori; kapital bozori; moliya va valyuta bozori; axborot resurslari bozori; fan-texnika va texnologiyalar bozori; mehnat bozori va ishchi kuchi migratsiyasi va boshqalarni tashkil qiladi.

Xo‘sh, jahon bozori bilan tashqi bozor o‘rtasida qanday farq bor?

Tashqi bozor – bu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zamonaviy texnologiyada ishlab chiqarilishi, jahon standartlariga mos keladigan mahsulotlar ishlab chiqarilishi, jahon xo‘jaligida va bozorida raqobat qila oladigan mahsulotlarni mamlakatdan tashqariga savdo uchun olib chiqilishi tushuniladi. Qisqacha aytganda, tashqi bozor muayyan mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning boshqa mamlakatlarga sotilish jarayoni

tushuniladi. Bunda bir mamlakatdan tashqi bozorga olib chiqilgan mahsulotlar eksport hisoblanadi.

Jahon xo‘jaligi tarixidan ma’lumki, eksport – import operatsiyalarida jahonning barcha davlatlari ishtirok etadi. Quyidagi alohida bir jihatga e’tibor qaratamiz: Xitoy mamlakati 2000-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tarkibidagi barcha mamlakatlar bilan ham eksport, ham import shartnomalarini tuzgan hamda mazkur shartnomalar bilan jahonning barcha mamlakatlari bilan tashqi savdoni amalga oshirgan eng birinchi mamlakat sifatida jahon iqtisodiyoti tarixidan joy oldi.

O‘z navbatida, “jahon bozori” va “tashqi bozor”larni “ichki bozor”dan to‘liq farqlash maqsadida ichki bozor tushunchasiga ham to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Ichki bozor tushunchasi bu – mamlakat ichidagi barcha ishlab-chiqarish vositalari mamlakat ehtiyoji uchun ishlab-chiqarilishi, mamlakat ichidagi xo‘jaligining tiklanishida va uning taraqqiy etishida hamda mamlakat iqtisodiyotining yuqori darajada rivojlanishi, mamlakat aholining turmush darajasining yuqori ko‘rsatkichga olib chiqilishi, mamlakat ichidagi tovar mahsulotlarining ayirboshlanishini qamrab oladi.

Ichki bozorga mamlakat ehtiyoji uchun kerakli bo‘lgan mahsulotlar mamlakat tashqarisidan olib kelinsa, mamlakat ichiga olib kelingan mahsulotlar ichki bozorda import deb yuritiladi, ya’ni mamlakat ichki bozoriga xorijdan tovarlar sotib olib keltirishdan iborat bo‘ladi.

Ichki bozor rivojlangan sari ishlab-chiqarish vositalariga, texnologiya va asbob-uskunalarga talab orta boradi, natijada iste’mol buyumlariga talab ham kuchayadi. Umuman ichki bozorning maqsadi – mamlakat aholisining turmush darajasini va yashash farovonligini oshirishdan iborat. Ichki bozorning rivojlanishi natijasida sanoatning barcha sohalari zamonaviy tarzda rivojlanishi uchun xizmat qiladi.

Bugungi kunda tashqi bozorda jahonning yetakchi mamlakatlari quyidagi asosiy milliy valyutalari muomalada bo‘lmoqda:

umumiy xalqaro savdoning 85 foizi AQSH dollarida (\$) va undan tashqari, Yevropa Ittifoqining “yevro” pul birligi, Yaponiyaning “yen”i, Buyuk Britaniyaning “funt sterling”i, Xitoyning “yuan”i va boshqa ba’zi mamlakatlarning milliy valyutalari xalqaro hisob-kitoblarda muhim valyuta rolini bajarmoqdalar. Xalqaro tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan tahliliy hisob-kitoblari asosan AQSH dollarida beriladi. Yuqorida ta’kidlab o’tilgan yetakchi milliy valyutalarning jahon bozorida muomalada bo’lishi ushbu milliy valyuta egalarining jahon iqtisodiyotidagi nufuziga va jahon bozoridagi faoliyatiga ham o’z ijobiy ta’sirini ko’rsatadi.

3.3. Konyunkturani shakllantiruvchi omillar

Konyunkturaga ta’sir etishiga qarab davriy bo’lmagan konyunkturani shakllantiruvchi omillar ikki turga bo’linadi:

– doimiy, ya’ni: ilmiy-texnik taraqqiyot, tashqi sharoitlarning o’zgarishi, monopoliyalarning ta’siri, davlat boshqaruvi va inflyatsiya kabilar;

– doimiy bo’lmagan, ya’ni: mavsumiylik, ijtimoiy nizolar, siyosiy inqirozlar, tabiiy ofatlar kabi turlarga ajratiladi.

Ilmiy-texnik taraqqiyot ishlab chiqaruvchi kuchlarning keskin rivojlanishiga sabab bo’lib, u birinchi navbatda iqtisodiyotning an’anaviy tarmoqlarida asosiy kapitalning (vositalarning) yangilanishini tezlashtirdi.

Monopoliyalarning ta’siri. Hozirgi davr sharoitidan kelib chiqib ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasining kuchayishi monopoliyalarning qudrati va ta’siri keskin o’sishiga olib keldi.

Davlat boshqaruvi (ta’siri). Davlat tovar bozorlarida sotib oluvchi va sotuvchi sifatida faoliyat ko’rsatuvchi qudratli kuchni namoyon qila oladi va u o’z qo’lidagi ma’muriy kuchlar orqali iqtisodiyotga ta’sir ko’rsatadi.

Inflyatsiyaning ta'siri. Inflyatsiya bu – tovar aylanmasi ehtiyojidan ortiqcha bo'lgan qog'oz pullarni muomalaga kiritish oqibatida yuzaga keladigan pulning qadrsizlanish jarayonidir. Inflyatsiya asosan tovar narxlarining o'sishida yaqqol ko'rinadi. Inflyatsiyaning konyunkturaga ta'siri qarama-qarshi holatlarni keltirib chiqaradi.

Konyunkturaning rivojlanishiga qisman ta'sir etuvchi doimiy va davriy bo'lmagan omillar ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Mavsumiylik ba'zi bir tovarlarni yil davomida bozorga doimiy tarzda yetkazilmasligi va sotish hajmlaridagi tebranishlarda aks etadi.

3.4. Jahon xomashyo tovarlari bozorida narxning shakllanish qonuniyatlarini o'rganish

Tashqi savdodagi narxning shakllanishi mamlakat ichidagi narxning shakllanishidan sezilarli ravishda farq qiladi. Eksport va import tovarlarining narxi qoida bo'yicha hamkorlik yuzasidan o'tkazilayotgan muloqot jarayonlarida o'rnatiladi.

Bu narxlar, albatta jahon bozorlaridagi narxga asoslangan bo'ladi. Jahon bozoridagi narxning shakllanish sohasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lish bilan bir qatorda, xuddi mamlakat ichidagi narxning shakllanishi kabi qiymat qonuni asosida boshqariladi.

Xo'sh, jahon tovarlari bozorida narxlar qaysti omillarga ko'ra qanday shakllanadi?

Birinchidan: tashqi savdoda narxning shakllanishi mamlakatdagi narxning shakllanishidan sezilarli darajada farq qiladi. Eksport va import tovarlarining narxi xalqaro qoidalar bo'yicha hamkorlik yuzasidan o'tkazilayotgan muloqot jarayonlari davomida o'rnatiladi;

Ikkinchidan, tovarlarga belgilanadigan narxlar, albatta jahon bozorlaridagi narxlarga asoslangan bo'ladi.

Uchinchidan esa, jahon bozoridagi narxlarning shakllanishi jahon birjalaridagi kotirovkalar orqali belgilanadi va aniqlanadi.

Umuman olganda, narxning shakllanishiga boshqa turdagi, ya'ni qiymat asosidan chetlashgan **omillar ham ta'sir etadi, ya'ni:**

- talab va taklifini tebranishlari;
- bozorlarni monopollashtirish;
- davlat tomonidan narxini tartibga solish;
- inflyatsiya va boshqalar kiradi.

Endi, bevosita jahon tovarlari bozorida narxlarning “tebranishi” esa quyidagi omillarga bog‘liqdir:

- monopoliyalarning narxga ta'siri (transmilliy kompaniyalar);
- iqtisodiy inqirozlar (COVID-19, moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar va boshqalar);
- fors-major holatlari (qurg‘oqchilik, tabiiy ofat va boshqalar);
- siyosiy inqirozlar (hududiy mojarolar, urushlar va boshqalar);
- siyosiy “o‘yinlar” (neft bozori, transchegaraviy daryolar, xalqaro tranzit yo‘llari va h.k.).

Xo‘sh, narx o‘zi nima? degan savol tug‘iladi. **Narx bu** tovar qiymatining pul ko‘rinishidagi ifodasidir.

Qiymat o‘z navbatida har bir mahsulotni ishlab chiqarish uchun ketgan zaruriy mehnat xarajatlari miqdori yordamida aniqlanadi. Tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan ish vaqtining o‘zgarishi ishlab chiqarish jarayoni o‘zgarishi bilan bog‘liqdir.

Monopoliyalarning narx-navoga ta'siri. Hozirgi sharoitda transmilliy kompaniyalarning jahon bozoridagi narxlarga ta'siri qiymat qonuni va talab mexanizmini puchga chiqara olmasa-da, biroq narx harakatini va uning sezilarli darajada o‘zgarishiga olib keladi.

Odatda, jahon xo‘jaligidagi bir qator rivojlanayotgan milliy iqtisodiyotlarda asosiy daromad keltiruvchi bo‘lgan mahsulotlarni ba’zi yetakchi kompaniyalar tomonidan nazorat olib borishi natijasida mazkur mamlakatlarda monopoliya jarayonini egallab olishadi. Buning natijasida iqtisodiyotda raqobat bo‘lmay mahsulotning sifat darajasi va uning zamonaviy rivojlanish darajasi o‘zgarmaydi hamda davr o‘tgan sari ham o‘zgarish jarayoni amalga oshirilmaydi.

Jahon bozoridagi narx shakllanishini o'rganish jarayonining qiyinligi, narxlarning doimiy ravishda tebranishlari ular haqidagi xaqiqiy va to'g'ri ma'lumotlarni olish imkonini bermasligidan iboratdir.

Demak, tovar ichki yoki tashqi bozorlarda sotilishiga ko'ra, ichki va eksport narxlarga ajratiladi. Odatda, eksport narxlari ichki bozor narxlaridan pastroq bo'ladi. Chunki bu holat jahon bozoridagi keskin raqobat sharoiti bilan bog'liqdir.

Jahondagi buyuk iqtisodchilardan biri, hind olimi Manxoman Singh quyidagi tahlilni 2006-yilda BMT qoshidagi Jahon oziq-ovqat tashkilotiga taqdim qilgan edi: agarda Hindiston 5 mln. tonna sholini jahon bozoriga eksport qiladigan bo'lsa, jahon bozorida sholining narxi 20 foizga tushib ketadi. Bordi-yu, agar 5 mln. tonna sholini Hindiston jahon bozoridan import qilgudek bo'lsa, u holda sholining narxi jahon bozorida 70 foizga ko'tarilib ketdi. Shuning uchun ham, Hindiston jahon bozorida sholi eksportidan yoki sholi importidan "uzoqda" turadi va mamlakatda yetishtiriladigan sholining iste'molidan ortgan qismini faqat "Oziq-ovqat zaxirasi"ga g'amlaydi.

Jahondagi ko'plab mamlakatlar, jahon xomashyo bozorlarida turli sabablar, iqtisodiy inqirozlar yoki fors-major holatlariga ko'ra narxlarning keskin pasayishi tufayli bir qator yirik shartnomalarni tuzishga kirishishadi.

Jumladan, 2020-yilning boshida "COVID-19" pandemiyasi boshlanishi bilan yuzaga kelgan jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida ko'plab jahon bozorlarida xomashyolarning narxi bir necha barobarga tushib ketganligi sababli, jahonning ba'zi mamlakatlari xomashyolarning arzon paytidan foydalangan holda yirik hajmda import qilishni afzal ko'rishdi va xomashyolar zaxirasini shakllantirib olishdi.

Masalan, 2020-yilning aprel oyida AQSH Prezidenti D.Trampning ko'rsatmasiga ko'ra, mamlakatdagi neft-gaz sektorida faoliyat ko'rsatayotgan barcha kompaniyalarga neft narxining jahon bozorida o'zining eng minimum davriga kelganligini hisobga olib,

jahon neft bozoridan imkon boricha 8–10 yillik zaxiralarni yaratish maqsadida ko‘plab miqdordagi neft xomashyolarni import qildi va yirik miqdorda milliy neft zaxirasini yaratishdi. Ortiqcha miqdorda neft xomashyosini mamlakat milliy zaxirasi uchun sotib olinishi AQSH iqtisodiyoti tarixida hali kuzatilmagan edi.

3.5. Jahon bozorida asosiy strategik mahsulotlar narxining aniqlanishi va ularning narxiga ta’sir etuvchi omillar

Jahon xo‘jaligidagi eng asosiy va muhim bo‘lgan bozordagi tovar va xomashyolar konyunkturasini o‘rganishda o‘zining alohida narx kelib chiqish xususiyatlariga egadir. Biz quyida jahon bozoridagi eng muhim bo‘lgan tovarlar narxining kelib chiqish jarayonlari va aniqlashi xususida to‘xtalib o‘tamiz.

Paxta (aniqrog‘i paxta tolasi). Umuman olganda, jahon paxta bozorlarida narxni Nyu-York va Liverpool birjalari tomonidan aniqlanadi. Masalan, AQSH paxta bozorida paxta tolasi funt bilan o‘lchanadi, ya’ni 1 funt – taxminan 0,45 kg. ni tashkil qiladi.

Birja mahsulot haqida to‘liq axborotga ega bo‘ladi va xaridor shartnoma imzolashdan oldin ushbu sotilayotgan mahsulotlar haqida to‘liq majmuaviy ma’lumotlarga ega bo‘ladi, ya’ni uning qaysi mamlakatda yoki hududda ishlab chiqilganligi, qaysi nav yoki klass, minimal partiyasi qancha miqdorda va h.k. Masalan Nyu-York birjasida (NYMEX) 1 ta paxta sotish (“xlopkoviy” kontrakt) shartnomasi kamida 50 000 funtni (taxminan 22,68 tn) tashkil qiladi.

Jahondagi paxta sotish bilan shug‘ullanadigan bir qator yirik birjalar mavjud bo‘lib, ular qatoriga quyidagilarni ketma-ketlik reyting bo‘yicha, ya’ni:

Nyu-York (New York Mercantile Exchange (NYMEX), Kontinentlararo birja (ICE – Intercontinental Exchange), Chjenchjou (Zhengzhou Commodity Exchange, ZCE), Hindiston paxta birjasi (The

Multi Commodity Exchange of India Limited (MCX)) va Liverpool paxta birjalarini kiritish mumkin.

Paxta tolasi narxi birjada bir qator omillar ta'sirida shakllanadi, masalan:

- umumiy paxta tolasining ishlab chiqarilish miqdori (1 yilda) tahlili;
- hosildorlik ko'rsatkichi (sentner) tahlili;
- bozordagi talab va ehtiyoj tahlili;
- valyuta kursi jarayoni;
- fors-major holatlari (qurg'oqchilik, uragan, do'l orqali erni zararlantirilishi, urush, siyosiy omillar (iqtisodiy jazo yoki bolalar mehnatidan foydalanish);
- iqtisodiy inqirozlar va h.k.

Masalan, o'zbek paxta tolasining narxini aniqlashda biz quyidagi iqtisodiy ko'rsatkichlarga tayanamiz: 1 tonna paxta tolasi narxini ishlab chiqishda London birjasidagi kotirovkadan, masalan 2021 yilning 2-yarmida o'rtacha kotirovka 80 funt bo'lgan deylik.

Ushbu ko'rsatkichni Yevroosiyo mamlakatlari paxtasi uchun belgilangan indeksga, ya'ni – 22,046 ga ko'paytiramiz hamda o'rtacha har bir tonna uchun savdo kompaniyalarga belgilangan "narxni tushirib berish imtiyozlari"ni (skidka, ya'ni fors-major holati, vagonda yonib ketishi, quyosh issig'idan bug'lanish, vagondagi issiq havoda konditsion og'irligini yo'qotishi va boshqa ba'zi obyektiv sabablarga ko'ra beriladigan imtiyozlar toifasidir), ya'ni har bir tonna paxta tolasidan 155 dollarni olib tashlaymiz. Demak, mamlakatimizda o'rtacha paxta tolasining narxi – 1608,7 dollarni tashkil qildi.

Po'lat. Po'lat turi temir rudasiga qorishilgan boshqa elementlar turiga ko'ra farqlanadi. Unga asosan temir, karbon, fosfor, sulfat, silikon, nikkell va xrom kabi elementlar qo'shiladi. Temir, po'latdan farqli ravishda standart bo'lgani uchun bozori doimiy va narxlar ham nisbatan barqaror. Aksariyat qora metall turlari forvard va opsiyon bitimlari orqali elektron savdo tizimida yuritiladi.

Po‘lat mahsuloti narxining kelib chiqish sabablari va uning narxiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

- narxlar nafaqat bugungi talab va taklifga bog‘liq, balki kelajakda sotib oladigan tovar uchun bugun to‘lashga bo‘lgan narxga ham bog‘liqdir. Kelajakdagi narxlarni bugun orqali indeks qilish prognoz turiga kirganligi tufayli, narxlar sakrab yoki suzib yuruvchi bo‘lishi mumkin;

- narxga ta‘sir qiluvchi boshqa bir omil – mamlakatning xo‘jaligida mavjud bo‘lgan ikkilamchi po‘lat miqdoridir;

- Xitoydagi qurilish sohasi statistik ma‘lumotlar ta‘sir etadi, chunki qurilish jadal sur‘atlarda davom etsa, po‘latga bo‘lgan talab kuchayadi va narx ko‘tariladi. Ma‘lumki, po‘latga talabning 2/3 qismi qurilish sohasiga to‘g‘ri keladi;

- ishlab chiqarishni qisqartirishga yo‘naltirilgan ekologik cheklovlar. Ma‘lumki, xalqaro tashkilotlar metall ishlab chiqaruvchi davlatlarning ko‘p miqdorda SO₂ning chiqishiga sababchi bo‘lmoqdalar va buning uchun cheklovlarga duch kelmoqdalar;

- ko‘mir – po‘latga ishlov berish uchun katta miqdorda ko‘mir yoqiladi, demak ko‘mir ham bilvosita po‘lat narxiga ta‘sir etadi;

- temir rudasiga bo‘lgan talab va taklif;

- bugungi kunda Xitoyga temir rudasini yetkazib beruvchi eng yirik ikki davlat – Avstraliya va Braziliya, yetkazib berilayotgan xomashyoning jami 85 foizi ushbu ikki davlat ulushiga to‘g‘ri keladi¹⁰;

- transport xarajatlari. Har qanday tovarning narxida transport xarajatlari mavjud bo‘lganligi kabi, po‘lat narxiga ham ushbu xarajatlar kiritiladi;

- po‘lat ishlab chiqaruvchi kompaniyalar xarajatlari – ishchilarga maosh va kompaniya daromadlari;

---

¹⁰ <https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/rynok-stali-chto-nuzhno-znat-o-sektore>.

- shuningdek, metall narxining birjalarda shakllanishining asosiy sababi, metall kombinatlari yirik buyurtmalar orqali ishlaydi, va kombinatlarda ma'lum turda ashyo ishlab chiqarishga sozlansa, ushbu sozlama asosida bir oy ishlashni davom etadi;

- bundan tashqari, jahon bozorida 1 barrel (159 litr) neftning narxi yoki ko'plab boshqa rangli va qora metall mahsulotlarining jahon bozorlarida kelib chiqishini iqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida aniqlash mumkin, albatta.

3.6. Jahon tovar bozorlari konyunkturalarini o'rganish uslubiyoti

Jahon tovar bozorlari konyunkturalarini o'rganish uslubiyoti bu – konyunkturani yaqin kelajakdagi rivojlanish istiqbolini ishlab chiqish va bozorda yuzaga kelgan holatni tahlil qilish imkonini beruvchi aniq tadqiq etish usullarining to'plami hamda harakatlar ketma-ketligidir. Shunga ko'ra, konyunkturani o'rganishda quyidagi umumiy uslubiy talablariga rioya etish maqsadga muvofiqdir.

1. Iqtisodiy va jamiyat hayotidagi holatlarning umumiy bog'lanishlarini hisobga olish zarur. Konyunktura tadqiqotlarida har qanday tovar bozorini alohida o'rganish mumkin emas, ya'ni umumiy iqtisodiy konyunktura hamda boshqa tarmoqdagi holatlarni ham o'rganish lozim.

2. Mavjud bozor tendensiyasini boshqa bozorga to'g'ridan to'g'ri ko'chirish kerak emas, hatto ular bir qator o'xshashliklarga ega bo'lsa ham. Masalan, umumiy iqtisodiy konyunkturadagi o'zgarishlarni barcha tarmoq bozorlariga avtomatik tarzda ko'chirish mumkin emas.

3. Konyunkturaning beqarorligi hamda bozorlardagi o'zgarishlar bozorlarni to'xtovsiz va doimiy ravishda kuzatib borishni talab etadi. Bu asosan turli xil siyosiy inqirozlar, ijtimoiy hamda tasodifiy omillar bozorlarga kuchli ta'sir etuvchi xususiyatlardir.

4. Tovar bozorlari konyunkturasini o'rganish ma'lum bir ketma-ketlikda o'rganilishi kerak. Eng avvalo, bozorning asosiy qirralari va

xususiyatlarini tadqiq etish zarur. Bunday o'rganish konyunktura tadqiqotining boshlang'ich bosqichi hisoblanadi.

Demak, yuqoridagi tahlillarga ko'ra xulosa qilish mumkinki, jahon bozori konyunkturasini o'rganish uslubiyoti quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- ishlab chiqarishni tahlil etish (iqtisodiy nazariya);
- iste'mol va talabni tahlil etish (marketing);
- xalqaro savdoni tahlil etish (jahon iqtisodiyoti);
- narxni tahlil etish (jahon bozori konyunkturasi).

Yuqoridagi jahon bozori konyunkturasini o'rganish uslubiyotidan ko'rinib turibdiki, mazkur tahlillarni to'liq amalga oshirish uchun albatta, iqtisodiy nazariya, marketing va jahon iqtisodiyoti fanlari bilan o'zaro chambarchas uzviy bog'liqlikka egadir.

3.7. Jahon bozorlarida strategik xomashyo va mahsulotlarning hozirgi holati tahlili

2022-yilning o'rtalariga kelib dunyo aholisi uchun eng muhim bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlaridan biri hisoblangan bug'doy narxi Yevropa Ittifoqi hududida sezilarli darajada o'sgan. Biroq jahonda bug'doy zaxiralari rekord darajaga yetganligi va ba'zi mamlakatlar eksport narxining pasayganligi ommaviy axborot vositalarda e'lon qilindi. Masalan, Rossiya bug'doyining bir tonnasi 198–200 dollaridan 193–195 dollargacha tushgan.

AQSH Qishloq xo'jaligi vazirligi yangi (USDA) hisobotni e'lon qilganidan so'ng, jahon bozorida bug'doy narxi pasayishni boshladi. Mazkur hisobotda dunyo bug'doy zaxiralari joriy mavsumda 310 million tonnagacha (rekord daraja) o'sishi prognoz qilingan. Bundan tashqari, Yevropa Ittifoqi va Rossiyaning janubida kuzatilgan yog'ingarchiliklar tufayli yangi bug'doy hosilining holati yaxshilangan.

USDA ma'lumotlariga ko'ra, Rossiya yangi mavsumda 35 million tonna bilan dunyodagi eng yirik bug'doy eksportchisi bo'lib qolaveradi. 2022-yil mavsum boshidan 14-maygacha Rossiya 35,3 million tonna don, shu jumladan 30,2 million tonna bug'doy eksport qilgan. Yiliga yetkazib berish mos ravishda 12–9 foizga kamaygan.

Jahon bozorida neft, metall, g'alla va boshqa asosiy xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlari narxi yanvar oyi holatida avvalgi yilga nisbatan o'rtacha 46 foizga oshdi. Bu 1995-yildan buyon eng yuqori ko'tarilish bo'ldi, deb yozmoqda Yaponiyaning yetakchi Nikkei iqtisodiy gazetasi ekspertlar hisob-kitobiga tayanib.

Narxlar o'sishiga ko'p omillar sabab bo'layotgani aytilmoqda. Masalan, narx oshishiga bir qator yetakchi mamlakatlarda epidemiologik vaziyat yengillashgani barobarida xalqaro iqtisodiy konyunkturaning yaxshilanishi va iste'mol talabining oshishi sabab bo'lgan. Shuningdek, narx oshishi sayyoramizning bir qator mintaqalarida vaziyat barqaror emasligi tufayli ta'minotdagi kuzatilayotgan uzilishlarga ham bog'liq.

Jahon bozorida 22 ta asosiy xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlaridan to'qqiztasining narxi bir yilda 50 foizdan ko'pga oshgan. Xususan, qahva narxi 91 foizga, paxta tolasi 58 foizga, alyuminiy 53 foizga ko'tarilgan. Eng muhimi, tabiiy gaz narxiga Ukraina atrofidagi voqealar kuchli ta'sir ko'rsatgan va hamon o'z ta'sirini yo'qotganicha yo'q. Chunki ushbu strategik xomashyoga bo'lgan talab va iste'molni faqat Rossiyaning nisbatan arzon tabiiy gazi Yevropa Ittifoqi mamlakatlarini to'laqonli ravishda ta'minlab berish imkoniyatiga egadir.

Narxlarning oshishi pandemiyadan katta zarar ko'rgan dunyo iqtisodiyotining tez tiklanishiga ham to'sqinlik qilmoqda. Jahon bozorida uy-joy narxlari o'rtacha 7,3 foizga qimmatlashgan. Tadqiqotlarga ko'ra, dunyo miqyosida uy-joy narxlari keskin oshgan. Bu boradagi eng katta o'sish Turkiyada qayd etilib, 32 foizni tashkil qilgan.

Butun dunyo bo‘ylab uy-joy narxlari oshib bormoqda. 56 ta mamlakatda Knight Frank tomonidan o‘rtacha narxlarni taqqoslash natijasida olib borilgan tadqiqotlarga ko‘ra, o‘tgan yilning mart oyidan joriy yilning mart oyigacha uy-joy narxlari o‘rtacha 7,3 foizga qimmatlashgan.

Masalan, Turkiya ketma-ket 2021–2022-yillarda narxlarning yillik o‘sishi reytingida yetakchilik qilmoqda. Mamlakatda hisobotda ko‘rsatilgan davr mobaynida uy-joy narxlari 32 foizga oshgan. Turkiyadan tashqari birinchi o‘nlikdan asosan rivojlangan davlatlar, jumladan, Yangi Zelandiya (22,1 foiz), AQSH (13,2 foiz), Shvetsiya (13 foiz), Avstriya (12,3 foiz), Rossiyada (11,1 foiz) va Norvegiya (10,9 foiz) o‘rin olgan. Shu bilan bir qatorda, ba’zi bir yirik iqtisodiyotlar, xususan, Hindiston (-1,6 foiz) va Ispaniya (-1,8 foiz)da ko‘chmas mulk narxlari arzonlashgan.

Xo‘sh, O‘zbekistonda bu borada vaziyat qanday? Tahlillarga ko‘ra, 2021-yilning may oyida Toshkentdagi kvartira sektorida (ikkilamchi bozor) uy-joylarning o‘rtacha yetkazib berish narxi kvadrat metr uchun 717 dollarga yetgan (oylik o‘sish sur‘ati 2,1 foiz). Bir yillik o‘sish esa dollarda hisoblaganda 9,3 foizdan iborat bo‘lgan. Bu raqamlar so‘mda ko‘rsatilganda, bir yillik o‘sish sur‘ati 13,8 foizni tashkil etgan. Milliy valyutadagi ko‘rsatkichlarning sezilarli darajada o‘shishini o‘tgan o‘n ikki oy davomida milliy valyutaning dollarga nisbatan zaiflashishi bilan izohlash mumkin. 2022-yilning may oyida esa uy-joy narxlari o‘tgan 2021-yilga nisbatan o‘rtacha 15 foizga ko‘tarilgan.

Jahon bozorida paxtaning bir funti yoki 455 grammi so‘nggi 10 yilda ilk marta 1 AQSH dollaridan qimmatlashdi. Narx 8,8 foizga oshib, 1,07 dollargacha yetgan. Bu birjada sotilayotgan tovarlar orasidagi eng yuqori narx o‘sishi. Paxta narxining qimmatlashishiga ta‘minotdagi uzilishlar, elektr energiyasi o‘chishi bilan bog‘liq muammolar va tovar zaxiralari qisqarishi kabi omillar sabab bo‘lgan.

Paxtaning qimmatlashuvi tekstil mahsulotlari narxlari oshishiga turki beradi.

O‘zbekistonda 2022-yilning 1-iyunidan boshlab g‘allani davlat tomonidan sotib olish va sotishda bozor narxlariga o‘tilishi belgilandi. Bunda, eng avvalo, davlat resurslari uchun sotib olinadigan 1 tonna bug‘doy narxi o‘tgan yildagi 1 million 550 ming so‘mdan joriy yil hosili uchun 3 million so‘mga, ya’ni 2 baravarga oshirilishi ma’lum qilindi.

Bobning qisqacha xulosasi:

XXI asrning ikkinchi dekadasi dunyo ahli uchun juda omadsiz yillar bo‘lmoqda. Chunki avvaliga 2020-yilda boshlangan pandemiya davri va 2022-yilda boshlangan Yevropadagi siyosiy inqiroz butun jahon iqtisodiyotiga o‘z salbiy ta’sirini ko‘rsatdi. Buning natijasida jahon bozorlaridagi xomashyolar va mahsulotlarning narxi tobora ko‘tarilishda davom etmoqda.

2022-yilning o‘rtalariga kelib dunyo aholisi uchun eng muhim bo‘lgan oziq-ovqat mahsulotlari, xususan: un va yog‘ mahsulotlari, neft mahsulotlari, aholi iste’moli mahsulotlari va boshqa bir qator muhim bo‘lgan strategik mahsulotlarning narxlari o‘shishiga olib keldi.

Jahon bozorida xomashyo va mahsulotlarning tobora o‘sib borishidan jahonning yetakchi rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti ketma-ket bong urmoqda. Shuningdek, ushbu tashkilot tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini jahon bozorida salmog‘ini ko‘paytirishga chaqirishmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: – “Bugun dunyo tahlikali bo‘lib borayapti. Har daqiqa sinovli bo‘layapti. Bu bizga ham ta’sir qiladimi? Albatta ta’sir qiladi. Lekin xalqimiz hayotiga shu ta’sirni kamaytirish bo‘yicha choralar ko‘ryapmiz”¹¹.

---

¹¹<https://kun.uz/news/2022/05/09/bugun-dunyo-tahlikali-bolib-boryapti-shavkat-mirziyoyev>

Nazorat savollari:

1. Tovar bozori tushunchasi va tovar bozori turlari.
2. Jahon bozori va ichki bozor tushunchalari hamda ularning bevosita uzviy bog‘liqligi.
3. Konyunkturani shakllantiruvchi omillar va jahon bozori konyunkturasini o‘rganishdagi asosiy ko‘rsatkichlar.
4. Jahon tovar bozorlari konyunkturalarini o‘rganish uslubiyoti.
5. Jahon bozori konyunkturasini o‘rganish uslubiyoti qanday ketma-ketlik xususiyatlar bilan amalga oshiriladi.
6. Paxta tolasining narxini aniqlashda qanday omillarga asoslanadi va uning narxi qanday hisoblanadi.
7. “Bozor” so‘ziga ta’rif bering va uning mohiyatini ayting.
8. Jahon bozoriga ta’rif bering.
9. Ichki bozorning tushunchasini ayting.
10. Tashqi bozorning tushunchasini ayting.
11. Jahon tashqi savdo-sotiqda qaysi xorijiy valyutalarning ulushi katta?
12. Jahon tashqi savdo-sotiqda dollardan so‘ng qaysi xorijiy valyutaning ulushi katta?
13. Yevropa Ittifoqi uyushmasining nechta mamlakatida rasman yevro valyutasi muomalasi joriy qilingan?
14. Konyunkturaga ta’sir etishiga qarab davriy bo‘lmagan konyunkturani shakllantiruvchi omillar qanday turlarga bo‘linadi?
15. Paxta tolasining narxini aniqlashda qanday omillarga asoslanadi?
16. Paxtaning narxi qanday hisoblanadi?
17. Jahon bozorlarida strategik xomashyolarning narxi qanday o‘lchov birliklarida hisoblanadi?
18. Konyunkturani o‘rganishda qaysi uslubiy talablarga rioya etish zarur?

19. O‘zbekiston paxta tolasining narxi qaysi jahon paxta bozori birjasida shakllanadi?

20. Narxning shakllanishiga qaysi omillar ta’sir etadi?

21. Narxga ta’rif bering.

22. Monopoliyalarning narx-navoga ta’siri jarayonini tushuntiring.

Uyga vazifa!

1) Talabalarning “Jahon bozori va jahon bozori konyunkturasini o‘rganish uslubiyoti” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘ngida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) o‘zbek mahsulotlarining jahon bozoridagi o‘rni va salohiyati bo‘yicha tahlillarni talabalar tomonidan guruhlarga bo‘lingan holda “Taqqimot” o‘tkaziladi.

IV BOB. JAHON TOVAR BOZORI KONYUNKTURASINING ISTIQBOLLASH USULLARI

4.1. Tovar bozori konyunkturasini istiqbollash bo'yicha asosiy yondashuvlar.

4.2. Ekstrapolyatsiya usullarini jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollashda qo'llash.

4.3. Marketingda jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollash.

4.4. Korxonalar faoliyatida turli xil istiqbollash usullaridan foydalanish.

Tayanch iboralar: konyunktura, tovar bozori, tovar bozorini konyunkturasi, istiqbol, ekstrapolyatsiya, marketing, jahon tovar bozorlari konyunkturasi, matematik yondashuv, murakkab kombinatsiya, model, trend, firma, bozor, bozorni o'rganish, alohida tovarlar bozori, maxsus tovarlar bozori, demping, demping siyosati.

4.1. Tovar bozori konyunkturasini istiqbollash bo'yicha asosiy yondashuvlar

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon xo'jaligida bir qator mamlakatlarning "iqtisodiy mo'jiza"ni vujudga keltirishi va Yangi industrial mamlakatlarni paydo bo'lishi jahon bozorida yangi mahsulotlarning va umuman, tashqi savdo miqdorining yil sayin oshishiga olib keldi. Albatta, bu sezilarli o'zgarishlarning jahon iqtisodiyotida milliy iqtisodiyotlarning "ochiqlik" jarayonlari bilan rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etdi.

Albatta, ochiq iqtisodiyot – bu shunday iqtisodiyotki, unda mamlakatning barcha fuqarolari xalqaro tovar va kapital bozorida oldi-berdilarni cheklanmagan holda amalga oshirishlari mumkin.

2020-yil 24-yanvardagi Murojaatnomada, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining quyidagi so‘zlarini: “Ochiq bozor – mahsulot sifatini oshirish, tannarxni pasaytirish, yangi texnologiyalar olib kelishga majbur qiladi, bozor islohotlarini jadal rivojlantiradi. Sodda qilib aytsak, jahon ishlab chiqarish zanjirlariga, dunyo bozori talablariga va iqtisodiy integratsiya jarayonlariga hamohang bo‘lishimiz lozim. Mana, nima uchun bizga iqtisodiy integratsiya kerak!”¹², degan iboralarini yana bir bor o‘rni kelganda ta’kidlash joiz.

Jahon tovar bozori va tashqi savdoning umumiy jihatlari ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Jahon mamlakatlari bo‘yicha eksport-import, ya’ni hamma mamlakatlarning tashqi savdo-sotig‘i pandemiya davrigacha qariyb o‘rtacha 1 yil davomida 38 trln. dollarini tashkil qilgan.

Xo‘sh, istiqbol yillarda uning tashqi savdo xukmronligi yana qancha davom etadi? Qaysi mamlakatlar tashqi savdo miqdori bo‘yicha Xitoyni quvib o‘tishi mumkin? Xitoy tovar bozori konyunkturasini qanday istiqbollash mumkin? Albatta, savollar ko‘p. Biz bu haqida tashqi bozordagi eksport-import jarayonlari tahlillari to‘g‘risidagi keyingi ma’ruzalarda batafsil ko‘rib chiqamiz.

Hozirgi davrda konyunkturani tadqiq etish amaliyotida quyidagi ikki xil yondashuvni keltirish mumkin:

- a) iqtisodiy tahlilga asoslangan yondashuv;
- b) iqtisodiy matematik yondashuv.

Iqtisodiy tahlilga asoslangan yondashuv konyunkturani o‘rganish istiqbollashning eng keng tarqalgan hamda an’anaviy yondashuvlaridan biri hisoblanadi.

Bu yondashuv ekspertlarning mantiqiy-hissiy xulosalariga tayanish va ularning subyektiv qarashlaridan iborat bo‘ladi. Ushbu yondashuv asosida istiqbollash konyunkturani shakllantiruvchi omillarni kelgusi davrdagi o‘zgarishlarini subyektiv tarzda ko‘rib

---

¹²[https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_s_havkat_mirzиеevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_\(2020_yil_24_yanvar\)](https://nrm.uz/contentf?doc=612868_o%E2%80%98zbekiston_respublikasi_prezidenti_s_havkat_mirzиеevning_oliy_majlisga_murojaatnomasi_(2020_yil_24_yanvar))

chiqishni taqozo etadi. Bundan tashqari, iqtisodiyotning uzoq muddatli rivojlanish tendensiyalarini o'rganish bilan bir qatorda, yangi paydo bo'lgan holat va jarayonlarni chuqur tahlil qilishni ham nazarda tutadi.

Mazkur yondashuv konyunkturani istiqbollashda miqdoriy usullardan foydalanish zarurati bo'lmaganda yoki ba'zi bir sabablarga ko'ra ulardan foydalanish imkoniyati bo'lmagan holatlarda qo'llaniladi.

Murakkab kombinatsiyali yoki kompleks tahlil usullari, bu usullardan asosan makro-iqtisodiy ko'rsatkichlarni istiqbollashda qo'llaniladi. Ularga istiqbollashning grafik usullarini kiritish mumkin.

Oldingi ma'ruzalarda ham ta'kidlab o'tganimizdek, mahsulotlar bozoridagi narxlarni o'zgarib turishi bir qator siyosiy-iqtisodiy holatlarga ham bog'liq jarayondir. Shuning uchun ham mahsulotlar bozoridagi narxlarni istiqbollash jarayonida ham real iqtisodiy holat darajasi va ham siyosiy "o'yin"lar natijasida keskin tub burilishlar yuzaga kelishi mumkin.

Masalan, "Brent" markali neftning jahon bozoridagi narxi 2020 yilning 20-aprel 1 barrel neft xomashyoning narxi 19 dollargacha tushib ketdi va u 2002-yildagi narxiga tenglashdi.

Xo'sh, jahon iqtisodiyotidagi eng muhim bo'lgan ushbu xomashyoning narxini keskin darajada tushib ketishi va jahon neft bozoridagi inqiroz ko'plab yirik mamlakatlarning milliy iqtisodiyotining daromadlarini keskin tushib ketishiga va milliy iqtisodiyotining rivojiga juda ham katta salbiy ta'sir ko'rsatishiga "siyosiy o'yin"ning dahli bormi yoki jahon neft bozoridagi "iqtisodiy tanglik" bu "siyosiy o'yinmi"?

Fikrimizcha, yo'q, albatta. OPEK, Rossiya va shu kabi siyosiy sabablar bu yerda umuman rol o'ynamaydi. Neft narxining kun sayin keskin tushib ketish jarayoni jahon xo'jaligidagi yirik neft importchilarni ancha sarosimaga tushirdi, chunki neft narxi hamon pasaymoqda va qancha narxgacha tushishini bironbir aniq omil bilan hozirgi sharoitda istiqbollab bo'lmaydi, chunki 2020-yilning

boshlarida yuzga kelgan jahondagi pandemiya jarayoni yana qancha vaqtni o‘z ichiga olishini aniqlash hatto Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ekspertlari ham ojizdir.

Jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida neftga bo‘lgan talab tobora tushib ketdi va natijada uning narxi eng minimum darajaga keldi. Nimaga narx yanada pastga tushdi?

Sababi oddiy, ishlab chiqarilgan neftni hech kim ishlatmayotgani uchun neft qo‘yishga joy yo‘qligi. Neftga moslashtirilgan barcha yirik tankerlar neft bilan to‘ldirilgan va ularning hammasi hamon o‘z manzilini dengiz portlarida kutishga majbur bo‘lishdi.

Shuning uchun ham, nihoyat 2020-yilning 11-aprelida bo‘lib o‘tgan “OPEK+” videomuhokamada OPEKning barcha a‘zolari va OPEKka a‘zo bo‘lmagan neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlar bosqichma-bosqich 2 yil davomida neft qazish hajmini kamaytirishga kelishib olishdi.

4.2. Ekstrapolyatsiya usullarini jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollashda qo‘llash

Avvalo ekstrapolyatsiya so‘zining mohiyatiga to‘xtalib o‘tsak maqsadga muvofiqdir. Ekstrapolyatsiya – bu, obyektning bo‘lishi mumkin bo‘lgan rivojlanishini o‘rganish va uning kelajakdagi rivojlanish qonuniyligidir.¹³

Ekstrapolyatsiya usuli prognozlashning asosiy usullaridan biri bo‘lib, u avvalgi yillarda (shu bilan birga 5 – 8 yildan kam bo‘lmagan) bo‘lib o‘tgan ko‘rsatkichlar tahlilini hisobga olgan holda hodisalarni prognoz qilishga asoslangan. Hozirgi vaqtda jarayonlarning tendensiyalarini aniqlashga imkon beradigan va hodisaning chiziqli oddiy bog‘liqligini va kvadratik bog‘liqlikni taxmin qilishga imkon beradigan uch yuzga yaqin tenglamalar mavjud.¹⁴

---

¹³<https://biznes-prost.ru/metod-ekstrapolyacii-2.html>

¹⁴<https://biznes-prost.ru/metod-ekstrapolyacii-2.html>

Masalan, tabiiy gazning narxi 1000 m. kubga 1000 dollar bo'lsa, yiliga o'rta hisobda 200 dollardan oshib borish jarayonini oldindan tahlil qilish mumkin bo'ladi.

Ekstrapolyatsiya so'zi lotinchadan olingan bo'lib, "extra"– "tashqarida" yoki "tashqari uchun" ma'noni anglatadi hamda lotinchadan "polire" so'zi esa –"to'g'rilayman", "tekislayman" va "o'zgartiraman" so'zlarini bildiradi. Ekstrapolyatsiya funksiyaning qo'zg'almas qiymatlar orasida emas, balki berilgan intervaldan tashqarida approksimatsiya qilinadigan maxsus yaqinlashuvchi turidir.

Boshqacha qilib aytganda, ekstrapolyatsiya-bu funksiyaning segmentdan tashqarida joylashgan nuqtalardagi qiymatlarini uning nuqtalardagi qiymatlari bilan taxminiy aniqlash tushuniladi.

Ekstrapolyatsiya usullari bozor konyunkturasining turli ko'rsatkichlari va xususiyatlarini istiqbollashda qo'llaniladi. Ekstrapolyatsiya hodisalar yoki jarayonlarning kelgusidagi holati qonunlari, nazariyalari hamda tajribasini keng yoyishni taqozo qiladi. Ya'ni bu holda ekstrapolyatsiya istiqbollash amalga oshirilayotgan obyektning ilgarigi rivojlanish tendensiyalariga tayanadi.

1. Ekstrapolyatsiya usullari (metod). Ko'p hollarda ekstrapolyatsiya usullari interpolatsiya usullariga o'xshaydi. Ekstrapolyatsiyaning eng keng tarqalgan usuli bu parabolik ekstrapolyatsiya bo'lib, unda belgilangan qiymatlarni nuqtada qabul qiladigan darajadagi polinomning (ko'phad) qiymati olinadi. Parabolik ekstrapolyatsiya uchun interpolatsiya formulalaridan foydalaniladi.

2. Ekstrapolyatsiya usulini tatbiq qilinishi. Umumiy ma'no – bu hodisaning bir qismini kuzatish natijasida olingan xulosalarni boshqa qismiga kengaytirish. Marketingda bu o'rganilayotgan mavzuni kelajak uchun rivojlanishning aniqlangan shakllarini tarqatishdir.

Statistikada esa bu o'tmishda o'rnatilgan tendensiyalarning kelajakka tarqalishi yoki vaqt bo'yicha ekstrapolyatsiya aholining istiqbolli hisob-kitoblari uchun ishlatiladi.

Iqtisodiy hodisalarni qisqa muddatli prognozlashning keng tarqalgan usullaridan biri bu – hodisaning bir qismini va uning boshqa qismini kuzatishlardan olingan xulosalarni kengaytirishdan iborat bo‘lgan ilmiy tadqiqotlar usulidir.

3. Ekstrapolyatsiya prognozi (istiqbollash). Ekstrapolyatsiya hozirgi va o‘tmishda rivojlangan iqtisodiy rivojlanishning barqaror tendensiyalarini va ularni kelajakka o‘tkazishni o‘rganishdan iborat. Ushbu prognozning maqsadi – o‘tmishda bo‘lgani kabi shunga o‘xshash tezlashuv yoki tezlik bilan harakatlanayotganda kelajakda qanday natijalarga erishish mumkinligini ko‘rsatishdir.

Prognoz ushbu iqtisodiy rivojlanishning kutilayotgan variantlarini o‘tgan davrning asosiy omillari va tendensiyalari istiqbol uchun saqlanib qolganligi haqidagi gipotezaga asoslanib belgilaydi. Tahlil qilinadigan yillar, ya’ni davr yoki ko‘rib chiqilgan istiqbol yillarda ularning o‘zgarish yo‘nalishini aniqlash va hisobga olish mumkin bo‘ladi.

Bunday gipoteza iqtisodiy jarayonlar va hodisalarni davriyligini hisobga olgan holda ilgari suriladi. Prognozlashda ekstrapolyatsiya umumiy turdagi ekstrapolyatsiyaning davriy qatorlarini o‘rganishda qo‘llaniladi, funktsiyaning ma’lum qiymati dinamika qatoridagi ko‘rsatkich darajalarning o‘zgarish xususiyatlariga qanday bog‘liqligini tasavvur qilish mumkin.

4. Ekstrapolyatsiyaning turli usullari. Ekstrapolyatsiyaning nomlangan usullarini batafsil ko‘rib chiqamiz. Davomiylilikning o‘rtacha darajasiga asoslanib, ekstrapolyatsiya qilishda bashorat qilingan daraja davomiylilikning o‘tgan darajalarini o‘rtacha qiymatiga teng bo‘lgan printsip qo‘llaniladi. Bu vaziyatda, ekstrapolyatsiya bir nuqta istiqbolli baholash beradi. Ushbu taxminlarning haqiqiy ma’lumotlar bilan aniq mos kelishi ehtimoldan yiroq hodisadir.

Shunday qilib, prognoz qiymatlar oralig‘i shaklida bo‘lishi kerak. Olingan ishonch oralig‘i o‘rtacha qiymatni baholash bilan bog‘liq noaniqlikni hisobga oladi. Biroq, ko‘rib chiqilgan davr

yondashuvlarining kamchiliklari shundan iborat-ki, bunda ishonch oralig‘i ogohlantirish davri bilan bog‘liq emas. Balki o‘rtacha mutlaq o‘shish darajasi bo‘yicha ekstrapolyatsiya hodisaning umumiy rivojlanish tendensiyasi chiziqli deb hisoblangandagina amalga oshirilishi mumkin.

O‘rtacha o‘shish sur‘ati bo‘yicha ekstrapolyatsiya bir qator dinamikaning umumiy tendensiyasi eksponent egri chiziq bilan tavsiflanadi deb hisoblash uchun asos bo‘lganda amalga oshirilishi mumkin. O‘rtacha o‘shish sur‘ati prognozining ishonch intervalini faqat o‘rtacha o‘shish sur‘ati ko‘rsatkichli egri parametrlarini statistik baholash yordamida hisoblangandagina aniqlash mumkin.

Ekstrapolyatsiyaning murakkab usullari asosiy tendensiyani aniqlashni, ya‘ni tendensiyani tavsiflovchi statistik formulalardan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ushbu guruh usullarini ikkita asosiy turga bo‘lish mumkin: adaptiv va analitik (o‘shish egri chiziqlari).

Ekstrapolyatsiyaning bozor tadqiqotlarida qo‘llaniladigan asosiy modellaridan biri bu – Trend (Trend) modellaridir. **Trend modellari** jarayonlarni vaqtga nisbatan o‘zgarishning asosiy yo‘nalishlarini ko‘rsatadi.

Bozorning har bir rivojlanish xususiyatiga alohida trend modeli mos keladi, faqatgina rivojlanish modeli to‘g‘ri tanlanib istiqbollash amalga oshirilsagina bozorning kelgusidagi rivojlanishi aniq belgilanadi. Natijada firmaning bozordagi o‘zgarishlarga qarata ko‘radigan chora-tadbiri samarali bo‘ladi.

5. Prognozlashning analitik usullari. Analitik prognozlash usullarining asosi (o‘shish egri chiziqlari) eng kichik kvadratlar usuli yordamida asosiy tendensiyani tavsiflovchi deterministik komponentning bahosini olish tamoyilidir.

Adaptiv prognozlash usullari ularni amalga oshirish jarayoni bashorat qilingan indikatorning vaqt o‘tishi bilan izchil bo‘lgan qiymatlarini, o‘tgan darajalarning ta‘sir darajasini hisobga olgan holda

hisoblashdan iboratligiga asoslanadi. Bularga iqtisodiy ko'rsatkichli usuli kiradi.

Analitik tendensiyalarni moslashtirish usuli (eng kam kvadratlar usuli) faqat hodisaning rivojlanishi qurilgan model tomonidan juda yaxshi tavsiflangan va o'tmishda rivojlanish tendensiyasini belgilaydigan shartlar kelajakda sezilarli darajada o'zgaruvchan taqdiriga ishlatilishi mumkin. Ushbu talablar bajarilganda, prognozlash ogohlantirish davri qiymatidagi mustaqil o'zgaruvchining qiymatlarini trend tenglamasiga almashtirish orqali amalga oshiriladi.

Analitik tendensiyalarni moslashtirish uchun prognozni yaratish tartibi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- 1) trendni ko'rsatadigan egri shaklini tanlash;
- 2) o'zgarish tendensiyalarini miqdor jihatdan tavsiflovchi ko'rsatkichlar ta'rifi;
- 3) bashoratli hisob-kitoblar ehtimolini baholash.

Egri shaklini tanlash grafikani tuzish asosida amalga oshirilishi mumkin, uning umumiy turi odatda quyidagilarni o'rnatishga imkon beradi:

- a) indikatorning dinamik diapazoni aniq ifodalangan tendensiyaga ega bo'lgan;
- b) agar shunday bo'lsa, keyin bu tendensiya gorizontal ko'rinishda bo'ladi;
- c) tendensiyaning xususiyatiga ko'ra.

Ushbu savollarga javob berib, grafikaning tashqi soddaligi noto'g'ri ekanligini unutmash lozim. Har bir dinamik vazifa statistik holatga qaraganda ancha murakkab va egri chiziqning har bir nuqtasi vaqt va makonda hodisaning o'zgarishi natijasidir.

Shu nuqtayi nazardan, mavjud tendensiyaning aniqroq aniqlash uchun grafika ishonchligi va haqiqiylikni oshirish uchun ba'zi analitik funksiyalar uchun variantlarni hisoblashni amalga oshirish va statistik hamda ekspert baholari asosida eng yaxshi shaklini aniqlash kerak.

Ikkinchi bosqichda esa qo‘shish tenglamasining parametrlarini aniqlash kerak. Ularni topish uchun kichik kvadratlar usulidan foydalaniladi. Bu vaziyatda tekislovchi funksiya ko‘rsatkichlarning haqiqiy qiymatlari orasida bu holatni egallaydi.

Prognoz uchun logarifmik, chiziqli, bosqichma-bosqich, ko‘phad va ko‘rsatkichli kabi funksiyalar tanlanadi.

6) Eksponensial tekislash usuli. Eksponensial tekislash – bu dinamik davomiyligini tekislash, juda o‘zgaruvchan, barqaror prognozlash maqsadlari ushbu usul bilan dinamikaviy davomiyligiga asoslangan oqilona prognozlarni berish, vaqt o‘tishi bilan o‘rtacha aloqaga ega bo‘lish va so‘nggi yillarda erishilgan ko‘rsatkichlarni ko‘proq ko‘rib chiqish mumkin. Usulning mohiyati eksponensial qonunga bo‘ysunadigan tortilgan oqimni o‘rtacha yordamida yillar davomiyligini tekislashda hosil bo‘ladi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, ekstrapolyatsiya usulini to‘g‘ri tanlash mavjud ma‘lumotlar nuqtalarini yaratgan jarayonning oldingi bilimlariga asoslanadi. Ba‘zi mutaxassislar ekstrapolyatsiya usullarini baholashda sababiy kuchlardan foydalanishni taklif qilganlar hamda eng muhim savollar, masalan, ma‘lumotlarni doimiy, silliq, ehtimol davriy va boshqalar deb hisoblash mumkinmi.

Chiziqli ekstrapolyatsiya ma‘lum ma‘lumotlar oxirida teginish chizig‘ini yaratishni va uni shu chegaradan tashqariga chiqarishni anglatadi. Chiziqli ekstrapolyatsiya faqat taxminan chiziqli funksiya grafigini kengaytirish uchun yoki ma‘lum ma‘lumotlardan tashqarida bo‘lmaganda yaxshi natijalar beradi.

Agar ekstrapolyatsiya qilingan nuqtaga eng yaqin bo‘lgan ikkita ma‘lumot nuqtasi bo‘lsa, undan keyin quyidagi chiziqli ekstrapolyatsiya funksiyani beradi, ya‘ni agar chiziqli interpolyatsiya bilan bir xil bo‘lsa.

Matematikada ekstrapolyatsiya quyidagicha tushuniladi: agar funksiyaning ahamiyati biror interval oralig‘ida $[X_0, X_n]$ yotgan

nuqtalarda $x_0 < x_1 < x_2 \dots x_n$ ma'lum bo'lsa, funksiyaning $f(x)$ qiymatini intervaldan tashqarida $[X_0, X_n]$ yotgan x nuqtalarda belgilash ekstrapolyatsiya deyiladi. Lekin istiqbollash shu soha ichida amalga oshirilsa, bunga interpolatsiya deyiladi.

4.3. Marketingda jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollash

Barchamizga ma'lumki, jahon bozorida tovarlar taklifi talabga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham zamonaviy xalqaro savdo nazariyasi tovarlar talab va taklifiga birdek e'tibor beradi. Jahon bozorida tovarlar taklifining ortishi nisbiy narxlarning pasayishiga olib keladi.

Chunki har bir mamlakat nisbiy narxi ortib borayotgan import tovarlarini ilgari miqdorda sotib olish uchun nisbiy narxlari tushib borayotgan o'zlarining milliy eksport tovarlarini yanada ko'proq miqdorda sotishga majbur bo'lishadi. Buning natijasida eksportni kengaytirishga qaratilgan iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanish modelida mamlakatning savdo sharti xorijiy hamkorlari foydasiga yaxshilanishiga olib keladi.

Jahon bozorida tovarlar eksport va import ko'rinishida harakatda bo'ladi. Har qaysi milliy iqtisodiyot uchun eksport miqdorining import miqdoridan ustun darajasi ijobiy saldo tushuniladi. Albatta, saldo darajasi ijobiy bo'lsa, bu milliy iqtisodiyotning rivojlanishidan dalolat beradi hamda xorijiy valyutalarning jamg'arilishiga olib keladi.

Bozor konyunkturasini o'rganishda zamonaviy marketingning o'rnini kattadir. Shuning uchun konyunkturaning tahlilida marketing tahlili va marketing tadqiqotlari uning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu marketing siklining hamma bosqichiga katta ta'sir ko'rsatadi. Firmaning bozordagi holati, kelajakdagi imkoniyatlari marketing faoliyatidagi strategiyalar yetarli darajada tashqi shart-sharoitlarga va bozor konyunkturasiga bog'liqdir.

Marketing – bu bozorni o‘rganish, ya’ni bozorda mahsulotlarga nisbatan taklif, talab va ehtiyojlarni o‘ziga qamrab oladi. Jahon xo‘jaligidagi har bir mamlakat sanoat tarmoqlarida mahsulot ishlab chiqarishda ichki va tashqi bozor imkoniyatlarini o‘rganib, talab va ehtiyoj, ichki va tashqi bozorlarni zarur mahsulotlar bilan to‘ldirish kabi marketing faoliyatini olib borishga majbur bo‘ladi.

Marketing o‘z tarkibiga qaysi xususiyatlar orqaligina o‘z maqsadiga erishishi mumkin?

Biz quyida marketing jarayoni orqali xususiyatlarni ko‘rib chiqishimiz mumkin:

korxonalarda tarkibiy o‘zgartirishlarni o‘tkazish va ortiqcha ishchi kuchini kamaytirish;

yangi tashqi bozorlarga chiqish va jahon bozorlarini egallash;

ichki va tashqi bozorda mahsulotga bo‘lgan talab va ehtiyojni to‘la o‘rganish;

zamonaviy mahsulotlarni ishlab-chiqarilish bilan eksport mahsulotlarini ko‘paytirish;

daromadlarni investitsiya uchun sarflash.

Demak, har bir marketing faoliyatining yakuniy maqsadi bu bozorni egallashdan iborat bo‘ladi.

4.4. Korxonalar faoliyatida turli xil istiqbollash usullaridan foydalanish

Kompaniyalar hozirgi davrda juda ko‘p turdagi konyunkturani istiqbollash usullaridan foydalanishadi. Ulardan eng keng tarqalganlari:

– **ekspert baholash va so‘rov** (firma rahbariyati fikrlarini umumlashtirish yordamida istiqbollash, iste‘molchilarning orasida so‘rov o‘tkazish natijalari bo‘yicha istiqbollash);

– iqtisodiy-matematik usullar (ekstrapolyatsiya va ko‘p omilli modellashtirish).

Bozor konyunkturasi tahlilida ularning aniqlik darajasi ham alohida e'tiborga loyiq, chunki istiqbollash natijasida olingan va haqiqiy ko'rsatkichlar orasidagi farqlarning kattaligi qabul qilinadigan qarorlar to'g'riligiga aks ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun ham istiqbollashning aniqlik darajasini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, jahon tovar bozorlari konyunkturasi umumjahon konyunkturasidan farq qilib alohida aniq tovarlar ishlab chiqarish va sotish sohasidagi joriy o'zgarishlar hamda tebranishlarni o'rganadi. Shuningdek, milliy iqtisodiyotlarda ishlab chiqariladigan ichki va tashqi bozorga mo'ljallangan alohida metall mahsulotlari ixtisoslashtirilgan tovarlarga moslashtirilgan bo'lib, tarixiy va prognozli narxlarni, tovar bozori rivojlanishini tahlil qilishni hamda har tomonlama tarixiy va prognoz qilinadigan bozor ma'lumotlarini taqdim etadi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Hozirgi davrda konyunkturani tadqiq etish amaliyotida quyidagi ikki xil yondashuvni keltirish mumkin:

- a) iqtisodiy tahlilga asoslangan yondashuv;
- b) iqtisodiy-matematik yondashuv.

Demak, ekstrapolyatsiya usullari murakkab va sodda bo'lishi mumkin. Oddiy ekstrapolyatsiya usullari darajalarning mutlaq qiymatlari, o'rtacha mutlaq o'sish, davomiyligining o'rtacha darajasi, o'rtacha o'sish sur'atlarining kelajakdagi nisbiy barqarorligini taxmin qilishga asoslangan.

Jahon tovar bozori konyunkturalarini istiqbollashda "ekstrapolyatsiya usuli", ya'ni matematik statistikasi keng qo'llashga asoslanadi.

Shuningdek, bozor konyunkturasini o'rganishda zamonaviy marketingning o'rni kattadir. Shuning uchun konyunkturaning tahlilida

marketing tahlili va marketing tadqiqotlari uning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu marketing siklining hamma bosqichiga katta ta'sir ko'rsatadi. Firmaning bozordagi holati, kelajakdagi imkoniyatlari marketing faoliyatidagi strategiyalar yetarli darajada tashqi shart-sharoitlarga va bozor konyunkturasiga bog'liqdir.

Nazorat savollari:

1. Tovar bozori konyunkturasini istiqbollash bo'yicha asosiy yondashuvlarni ayting.

2. Ekstrapolyatsiya usullarini jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollashda qo'llash mexanizmini ayting?

3. Marketingda jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollash yo'nalishlari.

4. Korxonalar faoliyatida turli xil istiqbollash usullaridan foydalanish yo'llari.

5. Ochiq iqtisodiyotning mohiyatini ayting.

6. 2020-yil 24-yanvardagi Murojaatnomada, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "ochiq iqtisodiyot" bo'yicha qanday fikrni berganlar?

7. Istiqbol yillarda Xitoyning tashqi savdo xukmronligi yana qancha davom etadi?

8. Qaysi mamlakatlar tashqi savdo miqdori bo'yicha Xitoyni quvib o'tishi mumkin yoki iqtisodiy salohiyati yetarli?

9. Xitoy tovar bozori konyunkturasini qanday istiqbollash mumkin?

10. Hozirgi davrda konyunkturani tadqiq etishning necha xil yondashuvi mavjud?

11. Iqtisodiy tahlilga asoslangan yondashuv konyunkturani o'rganishning mohiyatini ayting.

12. Murakkab kombinatsiyali yoki kompleks tahlil usullarini tushuntiring.

13. Ekstrapolyatsiya usulining mohiyatini ayting.
14. Interpolyatsiya nima degani?
15. Trend modellari nima degani?
16. Marketing – nima degani?
17. Marketing o‘z tarkibida qanday xususiyatlarga ega?
18. O‘zbekistonda marketing faoliyatini yanada qanday rivojlantirish mumkin?

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon tovar bozori konyunkturasining istiqbollash usullari” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

- 1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;
- 2) mavzu so‘ngida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;
- 3) Jahon tashqi savdo-sotiqni pandemiya davrigacha, pandemiya davrida va pandemiya davridan so‘nggi holati, asosiy tovarlar tarkibi va undagi o‘zgarishlar dinamikasi tahlillari bo‘yicha talabalar tomonidan guruhlariga bo‘lingan holda “Taqqimot” o‘tkaziladi.

V BOB. JAHON BOZORIDA XOMASHYO TOVARLARI SAVDOSI VA XOMASHYO TOVARLARI BOZORI KONYUNKTURASI TADQIQOTINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

5.1. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosi.

5.2. Jahon xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi tadqiqotining o‘ziga xos xususiyatlari.

5.3. Jahon xomashyo bozorining hozirgi holati.

5.4. Jahon neft va neft mahsulotlari bozorida narx shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari.

Tayanch iboralar: konyunktura, jahon bozori, xomashyo, iqtisodiy sanksiya, neft, saldo, “siyosiy o‘yin”, savdo imtiyozlari, dollar, rubl, jahon neft bozori, iqtisodiy inqiroz, siyosiy inqiroz, “OPEK+”, marketing, jahon bozorlarini tadqiq qilish.

5.1. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosi

So‘nggi yillarda jahon savdo aylanmasida xomashyo tovarlarining ulushi tobora kamayib borayotganini kuzatishimiz mumkin. Xo‘sh, buning asosiy sabablari nimada?

Birinchi: jahon savdosida xomashyodan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlar savdosining kengayishi.

Ikkinchi: tayyor mahsulotlar bahosining xomashyo tovarlari bahosiga nisbatan ortib borayotganligi.

Uchinchi: esa, jahon iqtisodiyotida ishlab chiqarish resurslarining tobora kamayib borishidir.

Buning sabablari quyidagilardan iboratdir:

Ammo ba’zi davriy bo‘lmagan omillar ta’sirida xomashyo tovarlarning narxi jahon bozorida sezilarli darajada ko‘tarilishi yoki

pastlashi mumkin. Bu jarayonlar iqtisodiy inqirozlar davrida, ayniqsa, pandemiya sharoitida yaqqol yuzaga chiqdi.

Agarda jahon tashqi savdo tarkibini ko'rib chiqsak, rivojlanayotgan mamlakatlarning eksporti tarkibida xomashyo mahsulotlari asosiy ulushni tashkil qilishini ko'rish mumkin. Hammamizga ma'lumki, jahonning bir qator sanoati rivojlangan Yaponiya, Singapur, Gonkong kabi mamlakatlari xomashyoni deyarli 99–100 miqdorida, shuningdek, Yevropa Ittifoqining ham ayrim sanoati rivojlangan mamlakatlari sanoat tarmoqlari uchun asosiy xomashyoning 50–60 foizini jahon bozorida import qiladi. Shuningdek, jahon tashqi savdosida xomashyolarning ulushi 7 foizni tashkil qiladi.

Bugungi zamonaviy jahon xo'jaligida mineral xomashyo bozori konyunkturalarini shakllanishiga bu sohaga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalar miqdorining ko'payishi ta'sir etmoqda. Shu bilan birgalikda, dengiz va okean tublaridan mineral xomashyolarni qazib chiqarish va qidiruv ishlari uchun xomashyoga muhtoj bo'lgan mamlakatlar salmoqli pul mablag'lari sarflanmoqda. Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan aynan Yaponiya, Singapur va Gonkong mamlakatlari ushbu xususiyatga yaqqol misol bo'ladi.

Yangi industrial mamlakatlarida sanoat sohasining rivojlanishi tahlillaridan kelib chiqib aytish mumkinki, ularning sanoat sohasini rivojlanishiga sabab bo'lgan eng asosiy omil – bu ushbu mamlakatlar hududlarida muhim bo'lgan tabiiy resurslarning mavjudligidir.

Masalan AQSH, Kanada, Braziliya, Hindiston, Rossiya, Xitoy, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari mineral resurslarga boy bo'lib, ularning sanoat tarmoqlari uchun bir qator muhim bo'lgan, neft, gaz, ko'mir, qora va rangli metall, oltin va qurilish xomashyolari kabilar mavjuddir. Fors ko'rfazi va Shimoliy Afrika mintaqasida joylashgan arab mamlakatlari esa neft va gaz kabi yirik energetik resurslarga boy hisoblanishadi.

Geologik-qidiruv natijalari va BMTning ma'lumotlariga ko'ra, jahon xo'jaligida tabiiy va mineral resurslarga boy bo'lgan materik – bu Osiyo materigidir. Shuning uchun ham jahon bozorlariga xomashyoning asosiy qismini Osiyo mamlakatlari yetkazib bermoqda.

XX asrning oxirlariga kelib Fors ko'rfazi mamlakatlari tomonidan mavjud neft xomashyosining eksporti evaziga jamg'arilgan yirik kapitallari natijasida jahon xo'jaligida moliyaviy jihatdan yirik donor mamlakatlarga aylanishdi.

Masalan, Fors Ko'rfazi hududidagi Saudiya Arabistoni, BAA, Qatar, Quvayt, Bahreyn, Iroq va Eron kabi mamlakatlarning aynan iqtisodiy taraqqiyoti neft xomashyosi eksporti evaziga olingan xorijiy valyutalar tushumining milliy iqtisodiyotning boshqa sohalarini rivojlantirishga yo'naltirishdi va yo'naltirishmoqda. Yaqin istiqbol yillarda ham ushbu an'ana davom etishiga shak-shubha yo'qdir.

Biroq jahon xomashyo savdosi va undagi narxlar so'nggi yillarda jahondagi iqtisodiy va siyosiy jihatdan yuqori bo'lgan mamlakatlarning “siyosiy o'qinlari” va “siyosiy holat”dan kelib chiqqan holda turli o'zgarishlarni, xususan, narxning birdaniga ko'tarilishi yoki pasayishini kuzatish mumkin.

5.2. Jahon xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi tadqiqotining o'ziga xos xususiyatlari

Mineral xomashyo va yoqilg'i bozorlari rivojlanishida milliy iqtisodiyotlardagi davriy va tarkibiy o'zgarishlar, jumladan sanoatni asosiy turdagi xomashyo va materiallar bilan ta'minlashda o'z aksini topmoqda.

Bunday sharoitlarda mazkur bozorlar konyunkturasining shakllanishiga joriy talabning cheklanganligi, ishlab chiqarish quvvatlarining to'liq yuklanmaganligi hamda mahsulot ishlab chiqarish birligiga sarflanadigan xomashyo va materiallarni tejaydigan

ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish ta'sir etadi.

Konyunkturaga yana iste'molchilarning to'xtovsiz ravishda ularni xomashyo bilan ta'minlash kafolatlari hamda yuqori darajadagi tijorat zaxiralarini ushlab turish ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Ba'zi xomashyo tovarlari bozori konyunkturasiga xalqaro kelishuvlar va shartnomalar ta'sir qiladi.

Masalan, mamlakatimizda paxta tolasini eksport qilishda jahon tajribasida qo'llaniladigan uslubga ko'ra, xorijiy kompaniyalar bilan eksport shartnomasini imzolashda asosan belgilangan kontraktatsiya shartnomalariga muvofiq amalga oshirilishi tajribasi uzoq yillardan buyon mavjuddir.

Ya'ni xomashyoga ega bo'lgan mahalliy kompaniya xorijiy hamkorga mahsulot tayyor bo'lmagan (yoki hosil pishmagan) bo'lsa-da mazkur mahsulotni 6 oy yoki keyingi yili xarid qilishi uchun oldindan ayni paytdagi jahon narxiga asoslangan holda, ya'ni kotirovkaga (narxning shakllanish jarayoni) asosanib kontraktatsiya shartnomasini tuzishi mumkin. Mamlakatimizning paxta tolasiga bo'lgan kotirovka narxi Liverpool birjasiga asoslanadi.

Bunday tajribalarni biz jahon qishloq xo'jaligida eng oliy paxta tolasini naviga ega bo'lgan Misr va Italiya kompaniyalari o'rtasidagi eksport shartnomalarini ham misol tariqasida ta'kidlashimiz mumkin. Bunda Italiyaning yirik to'qimachilik kompaniyalari Misr dalalarida hali pishmagan va yetishtirilmagan paxta tolasini uchun kamida 1 yil oldin kontraktatsiya shartnomalarini tuzib qo'yishadi va narxning kelishuvi shartnoma tuzilayotgan paytdagi narxdan kelib chiqqan holda imzolanadi.

Albatta, bunday kelishuvlarning maqsadi xomashyolar narxining kelishilgan darajada ushlab turish va ularni eksport kvotalari hamda barqaror fondlarni (bufer zaxiralari) tashkil etish orqali boshqarishdir.

Yoki boshqa bir misolni olaylik, AQSHdagi deyarli barcha sanoat kompaniyalarning neftga bo'lgan ehtiyoji va talabi hozirgi kunda ham

katta. Neft xomashyosi mamlakat hududlarida yetarlicha bo'lsa-da, AQSHning iqtisodiy siyosatidan kelib chiqib, hozirgi sharoitda asosiy xomashyoni xorijdan import qiladi. Bundan ko'zlangan maqsad – o'zining hududlaridagi ko'plab xomashyolarning zaxiralarini kelajak avlod uchun saqlab qo'yish chorasini ko'radi. Bu jarayon, albatta, jahon neft bozorida neft narxining me'yoriy jihatdan bir tekis turishiga ma'lum bir imkon beradi.

Shuning uchun ham, 1973-yilgacha, ya'ni Birinchi jahon neft inqirozigacha AQSH ishlab-chiqarish korxonalarini neft narxining jahon bozorida bir me'yorda bo'lganligi tufayli sanoat tishlab chiqarilishi jarayoni bir tekis ishlashiga imkon bergan. Ma'lumki, Birinchi jahon neft inqirozi 1973-yilda sodir bo'lgan va uning eng asosiy sababi neft narxining 4 marotabaga oshirilishi natijasida ro'y bergan edi.

O'z o'rnida ta'kidlash joizki, jahon neft bozorida eng oliy neft markasi Liviyaga tegishlidir, ya'ni eng oliy navli va sifati yuqori bo'lgan neftni Liviya Yevropa mamlakatlariga yetkazib beradi. Shuning uchun ham Yevropaning ko'plab yuqori texnologiyalarga asoslangan sanoat tarmoqlari asosan Liviyaning neftiga moslashtirilgan. Bundan tashqari Jazoir, Tunis va Misrning neft xomashyolariga bo'lgan talab va ehtiyoj Yevropa kompaniyalaridan yuqoridir.

Shunday qilib, **xomashyo tovarlari bozori konyunkturasining tahlili** quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

1. O'rganilayotgan ma'lum bir davrdagi xomashyo tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishdagi o'zgarishlar, xomashyo bozori tarkibidagi o'zgarishlar, xomashyo tovarlarining xalqaro savdosining hajmi, shuningdek, ushbu tovarlarning geografik yo'nalishlari, narx shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari, bozordagi narx darajalari dinamikasidagi o'zgarishlar aniqlanadi (ishlab chiqaruvchi va iste'molchi mamlakatlar kesimida, bir va yarim yillik yakunlari bo'yicha).

2. Tahlil qilinayotgan davrdagi tovarni ishlab chiqarish, uning muomalasi va iste'moli sohalarida yuz bergan o'zgarishlarga sababchi

bo'lgan omillar aniqlanadi va o'rganiladi. Tashqi savdoda narxning shakllanishi mamlakatdagi narxning shakllanishidan sezilarli darajada farq qiladi. Eksport va import tovarlarining narxi xalqaro qoidalar bo'yicha hamkorlik yuzasidan o'tkazilayotgan muloqot jarayonlari davomida o'rnatiladi.

5.3. Jahon xomashyo bozorining hozirgi holati

Jahon xomashyo bozoridagi ahvoli va undagi narx-navo holati 2022-yilning boshlariga kelib o'ta tahlikali holat yuzaga keldi. AQSH hukumatining 2022-yil 8-martda bergan bayonotiga ko'ra, "agar kerak bo'lsa, yoqilg'i narxini pasaytirish uchun neftni zaxiralardan bozorlarga olib chiqishi mumkin" (J.Bayden). Demak, AQSH Rossiyadan neft va gaz importini rasman 2022-yilning 8-martidan taqiqladi. Shuningdek, Buyuk Britaniya Bosh vaziri ham 2022-yil oxirigacha Rossiya neftidan voz kechishini ma'lum qildi.

Demak, Shell kompaniyasi Rossiya neft va gazidan voz kechganini e'lon qildi? Xabaringiz bor, "Shell Oil Company" Germaniyaning "Royal Dutch Shell" kompaniyasining sho'ba korxonasidir. U AQSHda joylashgan jahondagi yirik neft kompaniyasidir. Shuningdek, ushbu kompaniya anglo-golland hamkorligidagi "Oil major" TMKga tegishlidir.

Britaniyaning "British Petroleum" neft korporatsiyasi ham Rossiyadan neft va gaz sotib olish bo'yicha yangi bitimlar tuzishni deyarli to'xtatdi.

Buning ta'sirida jahon xomashyo bozorida keskin vaziyat tus olmoqda. Xususan ko'plab mamlakatlarda bir qator xomashyolarning narxi kun sayin tobora ko'tarilib bormoqda.

AQSHda benzin narxi tobora o'sib bormoqda va narx rekord darajada oshib ketdi. 2008-yilda eng qimmat darajaga ko'tarilib, 1 gallon (taxminan 4,5 litr) uchun 4,17 dollarga chiqqandi. Hozir esa

1 gallon (4,5 litr) uchun 5 dollargacha ko'tarilib ketgan. Kaliforniya shtatida hattoki 8 dollargacha chiqib ketgan.

Demak, 2022-yil fevral oyining 2-dekadasidan boshlab Ukrainadagi harbiy harakatlar sabab neft narxi oshishda davom etmoqda.

Hozirda Brent tipidagi neftning 1 barrel narxi 130 dollargacha qimmatlashib ketgan. Bu 2012-yildan beri eng yuqori narx.

Umuman tarixda neft narxi eng qimmat bo'lgan vaqti 2008-yilda 1 barrel uchun 146 dollarga chiqqan. Yaqin kunlarda tarixan maksimum narxga qaytsa ajab emas.

Uranning spot narxi bir funt uchun **59,75** dollarga etdi. Bu 2011-yilda Fukusima-1 atom elektr stansiyasidagi avariya dan keyingi eng yuqori ko'rsatkich bo'lib, undan keyin narxlar keskin tushib ketgan.

Narxlarning bugungi o'sishiga Rossiyadan jahon bozoriga uran yetkazib berish to'xtab qolishi haqidagi xavotirlar sabab bo'lmoqda.

London metall birjasida alyuminiy narxi o'zining tarixiy rekordini yangiladi. Bir tonna alyuminiy narxi 3600 dollardan oshdi.

Ukrainadagi mojarolar Xitoyda ko'mir narxining oshishiga olib keldi. Xitoyning ko'mir rejalari energiya narxining oshishi tufayli izdan chiqish xavfi ostida. Bu esa mamlakatning iqtisodiy o'sishiga yana bir zarba berishi mumkin. Ukrainadagi mojarolar energiya ta'minotini to'xtatib qo'yishi mumkinligidan qo'rquv yoqilg'iga bo'lgan talabning oshishiga sabab bo'layotgani sababli ko'mir narxi oshib bormoqda. Xitoyning Davlat rejalashtirish agentligi ko'mir narxini pasaytirish bo'yicha chora-tadbirlarning navbatdagi bosqichini e'lon qildi va agar ma'lum bir diapazon buzilgan taqdirda, unga aralashish bilan tahdid qildi.

Yevropada gaz narxi shiddat bilan oshib bormoqda. Jahon birjalarida 1000 m³ gaz narxi doimiy barqarorlikka ega emas. Har kuni narx "o'ynamoqda". Bugun 1800 dollar bo'lsa, ertaga 2000 dollargacha ko'tarilib ketmoqda yoki indinga 1300 dollarga tushmoqda.

Masalan, 2022-yilning yanvar oyida Yevropada Rossiya gazi 1000 m³ uchun 700–800 dollar atrofida edi. Harbiy harakatlar sabab gaz narxi keskin, deyarli 2,5 barobarga oshib ketdi, ya'ni Yevropada gaz narxi 2021-yil 23-dekabrda beri birinchi marta fevral oyining boshlariga kelib 1000 kub metr uchun 1800 dollardan oshdi, fevralning 2-yarmiga kelib esa 3000 dollargacha ko'tarildi.

Yevropada gaz zaxiralari deyarli tugab bo'ldi. Yevropani gaz bilan aynan Rossiya yetkazib berish hajmida ta'minlay oladigan boshqa resurs yo'q hozircha. AQSH yoki Qatar varianti bor, lekin ular hozircha butun Yevropa sanoati uchun gaz yetkazib berish imkoniga ega emas (zaxirasi bor, yetkazib berish infrastrukturasi yo'q). Xabaringiz bor, 2022-yilning 10 martidan boshlab aksariyat Yevropa mamlakatlarida gaz iste'moli uchun 26–35 foizgacha ko'tarildi.

Eng qizig'i gaz narxi 1000 m³ uchun butun dunyoda 900 dollarga yaqin bo'lib turganida, Rossiya Germaniyaga "Shimoliy oqim-2" yo'nalishi bo'yicha uch barobar arzon – 1000 m³ gaz uchun 300 dollardan yetkazib berishga rozi edi. Shuning uchun Germaniya tish-tirnog'i bilan urushga qarshilik qildi.

Endi Yevropa AQSHdan 1000 m³ gazni kamida 2000 dollardan olishga tayyorgarlik ko'rmoqda. G'alati paradoks.

Ayni paytda Yevropa Ittifoqi o'z gazining 40 foizga yaqinini Rossiyadan oladi. "Transport & Environment" tadqiqot guruhi ma'lumotlariga ko'ra, gaz sotib olish kuniga taxminan 118 million dollarni tashkil etadi.

2022-yilning ilk oyida Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tabiiy gazni Rossiyadan 1000 m³ gaz narxi 1000 dollardan import qilishgan bo'lsa, fevral oyiga kelib uning narxi hatto 3000 dollargacha ko'tarildi. Agarda siyosiy vaziyat o'zgarmasa gazning narxi yanada ko'tarilishi kutilmoqda. Yevropada esa gaz zaxirasi tugab bormoqda.

5.1-jadval

Jahonning “Eng qimmat shaharlari” reytingi (2022-y.)

№	Shaharlar nomi	Mamlakat	№	Shaharlar nomi	Mamlakat
1	Tsyurix	Shvetsariya	37	Vankuver	Kanada
2	Tokio	Yaponiya	40	Moskva	Rossiya
3	Jeneva	Shvetsariya	41	Los-Anjeles	AQSH
4	Osaka	Yaponiya	42	Shanxay	Xitoy
5	Kobe	Yaponiya	47	Nyu-York	AQSH
6	Sidney	Avstraliya	59	Pekin	Xitoy
7	Melburn	Avstraliya	430	Muskat (Maskat)	Ummon
8	Singapur	Singapur	437	Mumbay (Bombey)	Hindiston
9	Oslo	Norvegiya	438	Dehli	Hindiston
10	Parij	Fransiya	496	Katmandu	Nepal
11	Frankfurt Mayn	Germaniya	498	Karachi	Pokiston

Manba: jadval “Economist Intelligence Unit” ma’lumotlari asosida ishlab chiqildi.

BMT ekspertlari tahlillariga ko‘ra, Shvetsariyaning Syurix shahri mahsulotlar narxlarini qimmatligi jihatidan “Jahonning eng qimmat shahri” sifatida tan olindi. Tahlillar 400 ta muhim mahsulotlar iste’moli va 160 xildagi kundalik tovarlar va xizmatlar (kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport, meditsina xizmati, ijara, kommunal to‘lovlar, kundalik ehtiyojlar va xususiy maktab va bog‘chalardagi to‘lovlar orqali jami 150 mamlakatning 500 ta shahrida o‘tkazilgan (qarang: 5.1-jadval).

Umuman olganda, oxirgi 3 yil davomida jahon xo‘jaligida iste‘mol mahsulotlar narxining holati bo‘yicha ishlab chiqilgan jahon reytingida doimiy ravishda Shvetsariya, Yaponiya, Avstraliya kabi mamlakatlar va ularning shaharlari yuqori uchlik qatoridan joy egallab kelishgan. Shuningdek, iste‘mol mahsulotlarining arzonligi bo‘yicha jahon reytingida esa, so‘nggi yillarda doimiy ravishda Pokiston, Nepal va Hindiston kabi mamlakatlar o‘rin olishgan.

5.4. Jahon neft va neft mahsulotlari bozorida narx shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari

Bugungi kunda dunyo neft zaxiralari 1551 mlrd. barrelni tashkil qiladigan bo‘lsa, shundan Arab davlatlarining ulushi 48 foiz yoki 744,5 mlrd. barrelni tashkil qiladi.

Dunyo mamlakatlarining neftga bo‘lgan kunlik ehtiyojlari qariyb 90 mln. barrelni tashkil qilsa, shundan 50 foizdan ko‘proq qismi “Arab dunyosi” mamlakatlari tomonidan ta‘minlanadi. Shuningdek, jami jahon bo‘yicha neft ehtiyojining 3/1 qismini, ya‘ni 30 mln. barreli Osiyo mamlakatlariga to‘g‘ri keladi. Demak, jahon neft zaxiralarining 48 foizi “Arab dunyosi”ga to‘g‘ri kelsa, uning salkam 60 foiz zaxirasi Fors ko‘rfazi mamlakatlarida joylashgan, chunki Eron mamlakati ham dunyo neft zaxirasining 10 foizini tashkil qiladi.

Ko‘plab mahalliy va xorijiy adabiyotlarda Saudiya Arabistoni 2012-yilgacha dunyodagi eng yirik neft zaxirasiga ega bo‘lgan mamlakat sifatida e‘tirof qilinar edi. Biroq 2010–2012-yillarda Venesuelada neft geologik-qidiruv ishlaridan so‘ng isbotlangan neft zaxiralari miqdori aniqlangach, ushbu mamlakat neft zaxirasi bo‘yicha jahon xo‘jaligida 1-o‘ringa ko‘tarildi. Neft zaxiralarini so‘nggi 2–3 yil ichida jahonning Venesuela, Eron, Iroq, Rossiya, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarda topilayotgan yirik neft konlari hisobiga dunyo mamlakatlariga bo‘lgan ulush ko‘rsatkichlari ham tobora o‘zgarib bormoqda.

Demak, 5.2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, dunyo mamlakatlari ichida neft xomashyosiga va uning zaxirasiga eng boy bo‘lgan davlat – bu Venesuela hisoblanadi. Ayni paytda Saudiya Arabistonida neft zaxirasi qariyb 266,2 mlrd. barrel deb baholanmoqda. OPEK ekspertlarining tahlillariga ko‘ra, agarda Saudiya Arabistoni mamlakati so‘nggi 3 yil davomida qazigan neft xomashyosining jarayoni shu tarzda davom etgudek bo‘lsa, u holda mazkur mamlakatning neft zaxirasini tugash davri uzog‘i bilan 75 yilga yetishini taxmin qilishgan.

5.2-jadval

Jahon mamlakatlari geologik-qidiruv ishlariga asosan isbotlangan neft zaxiralari va ishlab chiqarish bo‘yicha ko‘rsatkichlar (2021-y.)

№	Mamlakatlar nomi	Zaxira miqdori (mlrd. barrel)	Dunyo bo‘yicha zaxira ulushi
1.	Venesuela	303,8	19,6
2.	Saudiya Arabistoni	266,2	17,2
3.	Kanada	170,5	11,0
4.	Eron	157,2	10,1
5.	Irok	148,8	9,6
6.	Quvayt	101,5	6,5
7.	BAA	97,8	6,3
8.	Rossiya	80,0	5,2
9.	Liviya	48,4	3,1
10.	Nigeriya	37,5	2,4
...4 3	Turkmaniston	0,6	0,04
44	O‘zbekiston	0,6	0,04
.....	Qolgan mamlakatlar	138,1	8,9
	Dunyo zaxiralari	1.551	100,0

Manba: <https://www.nonews.co/directory/lists/countries/oil-reserves> va finanz.ru/novosti/aktsii/dokazanniye-zapasy ma'lumotlari asosida jadval shakliga keltirildi.

Jahon neft bozoridagi savdo hajmi. Neft hozirgi davrda birinchi darajali energiyaning asosiy manbasi bo'lib qolmoqda. Undan keng darajada foydalanish jahon iqtisodiyotining rivojlanishi bilan bog'liqdir. Shu bilan birgalikda, energetika va kimyo sanoatida neft va neft mahsulotlaridan xomashyo sifatida foydalanish yil sayin tobora ortib bormoqda. Jahon neft savdo hajmi 2021-yilda 644 mlrd. doll.dan oshib ketdi, bu jahon tovar ayirboshlash hajmining atigi 4 foizini tashkil qilsa-da, biroq mana shu 4 foizlik savdo ulushi jahon sanoat bozorining asosiy fundamentidir¹⁵.

2021-yilga kelib jahon neft importi 3 432 mln. tonnaga yetdi. Bu raqamni foiz ulushlarida ko'rsak hududlarga quyidagicha taqsimlanadi: Yevropa – 33,9 foiz, Osiyo – 33,5 foiz, Shimoliy va Markaziy Amerika – 27 foiz, Janubiy Amerika – 2,4 foiz, Afrika – 2,1 foiz, Okeaniya – 1,1 foiz.

Agarda mamlakatlar miqyosida ko'radigan bo'lsak, u holda jahonning eng yirik neft importchilari: AQSH – 851,6 mln. tonna; Xitoy – 559,7 mln. tonna; Hindiston – 195,5 mln. tonna va Yaponiya – 189,6 mln. tonna neft xomashyosini import qilgan. Jahon neft bozorida neft xomashyosini 133 ta davlat sotib olgan, shulardan 82 tasi yiliga 1 mln. tonnadan ziyod neftni import qiladi hamda 30 ta davlat nisbatan ko'p neft xomashyo xarid qiluvchi davlatlar qatoriga kiradi.

OPEKning eng asosiy a'zosi hisoblangan Saudiya Arabistonining neft sanoati jahon neft bozori bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ba'zi holatlarda neft qazish kvotasini oshirib yoki kamaytirib jahon neft bozoridagi holatiga keskin ta'sir ko'rsatishi mumkin. Saudiya qariyb 10 yildan buyon jahon neft bozorida neft qazish kvotasini salkam 25 foizga oshirishga muvaffaq bo'lgan. Chunki 2012-yilda xalqaro

---

¹⁵<https://www.google.com/search?client=ms>

hamjamiyat tomonidan Eronning neft eksportiga nisbatan qo‘yilgan “iqtisodiy jazo” tufayli, Saudiyaning neft qazish miqdori Eron hisobiga ko‘paytirilgan edi. Jahon neft bozorida asosiy siyosiy o‘yinlar “ikki gigant tanker”: Saudiya va Rossiyaning iqtisodiy siyosatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Ma‘lumki, jahon neft bozorida 1 barrel “Brent” markali neft xomashyosining narxi 2020-yilning 20-aprelida rekord darajada, ya‘ni 19 dollargacha tushib ketdi va u 2002-yildagi narxiga tenglashgan edi. Ushbu “Brent” markali neft xomashyosining jahon neft bozoridagi eng baland eksport narxi – 2008-yilning 16-mayida sodir bo‘lgan bo‘lib, o‘shanda 152 dollargacha ko‘tarilgan edi. 2020-yilning 20-aprel kuni birja savdolarida amerikaning neft narxi ham tarixda ilk bor manfiy darajaga tushib ketdi va xomashyoga bo‘lgan talabning keskin pasayishi neft bozorining texnik xususiyati bilan ham bog‘liq bo‘ldi.

Ammo ko‘plab neft xomashyosiga ega bo‘lgan mamlakatlar neft narxi tushib ketgan bo‘lsa-da, biroq ular tomonidan neftning arzon narxda sotishni istashmadi va ular eksport kontraktlarini, ya‘ni kontraktatsiyalarini faqatgina 1 barrel neft bahosini 30 dollardan yuqori narxlarda tuzishlarini belgilashdi.

Albatta, neft xomashyosining sifati va o‘zining turiga qarab narxlar neft bozorida turlicha belgilangan. 2020-yilning boshlarida yuzaga kelgan neft inqirozi barcha navlarining narxlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Masalan, jahon neft bozorida asosan Yevropa mamlakatlari tomonidan xarid qilinadigan va dunyodagi eng namunaviy “Brent Crude” neft navining narxi ham 2019-yil dekabr oyidagi belgilangan 84 dollardan 2020-yilning aprel oyi o‘rtalariga kelganda 26 dollargacha arzonlashdi.

Hatto 2020-yilning I choragida Yevropa mamlakatlari mazkur oliy sifatga ega bo‘lgan neft xomashyosini 2020-yilning aprel-iyun oylarida ham jahon neft bozorida yuzaga keladigan narxning qanday bo‘lishidan qat‘i nazar – 26 dollardan xarid qilinishi belgilab qo‘yildi.

2020-yilning 26-martida jahon bozorida neftning narxi 27 dollarga tushganda Rossiya va Xitoy o'rtasida juda katta miqdordagi neftni eksport qilish bo'yicha "Neft bitimi" imzolandi. Biroq, mazkur bitimning qiymati, narxi va to'lovlari haqiqatda jahon matbuotiga oshkor qilinmadi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon bozorida va uning savdo aylanmasida xomashyo tovarlarining ulushi tobora kamayib borayotganligining asosiy sabablari sifatida jahon savdosida xomashyodan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlar savdosini kengayishi va ular bahosining xomashyo tovarlari bahosiga nisbatan ortib borayotganligi ma'lum bo'ldi. Ammo ba'zi davriy bo'lmagan omillar ta'sirida ham xomashyo tovarlari narxi jahon bozorida sezilarli darajada ko'tarilishi yoki pastlashi mumkinligini ko'rib chiqdik.

Bugungi zamonaviy jahon xo'jaligida mineral xomashyo bozori konyunkturalari shakllanishiga bu sohaga yo'naltirilgan kapital qo'yilmalar miqdorining ko'payishi ta'sir etmoqda. Shu bilan birgalikda, dengiz va okean tublaridan mineral xomashyolarni qazib chiqarish va qidiruv ishlari uchun xomashyoga muhtoj bo'lgan mamlakatlar salmoqli pul mablag'larini sarflanmoqda.

Nazorat savollari:

1. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosining mohiyatini ayting.
2. Jahon neft bozoridagi savdo hajmi tahlilini ayting.
3. Xomashyo tovarlari bozori konyunkturasining tahlilini ketma-ketlik tartibida ayting.
4. Jahon xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi tadqiqotining o'ziga xos xususiyatlari.

5. Jahon neft va neft mahsulotlari bozorida narx shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari.

6. Jahon xomashyo bozoridagi ahvol va xomashyolarning narxlari 2022-yilning boshlariga kelib qanday tus oldi?

7. Jahon neft bozoridagi narxning keskin o‘zgarish dinamikasini eng muhim sabablarini ayting.

8. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosi deganda nimani tushunasiz?

9. Jahon xomashyo tovarlari bozorida narx qanday shakllanadi?

10. Jahonning qaysi hududlari yirik mineral resurslarga boy hisoblanadi?

11. Jahon xomashyo bozorining savdosida mahsulotlar eksporti va importi jihatidan qaysi mamlakatlar yetakchi hisoblanishadi?

12. Nima sababdan jahon tashqi savdoda xomashyolar savdosining ulushi tobora kamayib bormoqda?

13. 2022-yilning boshlarida jahon bozorida qaysi strategik xomashyolarning narxi ko‘tarildi yoki pasayib ketdi? Nima uchun?

14. Kontraktatsiya deganda nimani tushunasiz va uning mohiyatini ayting.

15. Jahonning qaysi mamlakatlari neft zaxiralariga boy hisoblanishadi?

16. Jahon neft bozori OPEK tashkiloti qanday tartibga solib turadi?

17. Jahon savdo-sotiqda neft savdosining ulushi necha foizni tashkil qiladi?

18. Mahsulotning ichki va eksport narxlari o‘rtasida tafovut bo‘ladimi?

19. Nima sababdan AQSH pandemiya davrida jahon neft bozoridan ko‘plab miqdorda neft xomashyosini sotib oldi?

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosi va xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi tadqiqotining o‘ziga xos xususiyatlari” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) har bir talaba tomonidan mustaqil ravishda jahon tashqi savdo-sotiqda xomashyolar ulushini tahlil qilish asosida jadval ishlab chiqishi lozim.

VI BOB. JAHON BOZORIDA TOVARLAR AYLANMASI VA UNDA EKSPORT-IMPORTNING UZVIY BOG‘LIQLIGI

- 6.1. Jahon tashqi savdosining tarkibi va uning ulushlari.**
- 6.2. Jahon bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari.**
- 6.3. Jahon bozorida eksport va importning uzviy bog‘liqligi.**
- 6.4. Jahon bozorida rivojlanayotgan mamlakatlarning faol qatnashish imkoniyatining asosiy omillari.**

Tayanch iboralar: tashqi savdo, eksport, import, demping, dimping siyosati, saldo, konsignatsiya, maxsus eksport, boj, boj ta’rifi, fors-major, kelishuv, shartnoma, reeksport, subsidiya, dotatsiya.

6.1. Jahon tashqi savdosining tarkibi va uning ulushlari

Jahon tashqi savdosida eksport muhim ahamiyat kasb etadi va u har qanday milliy iqtisodiyotning davlat byujetini xorijiy valyutalar bilan ta’minlaydi, shuningdek, eksport evaziga olinadigan valyuta tushumlari mamlakatning valyuta zaxirasini jamg‘arilishida asosiy manba hisoblanadi.

Xo’sh, umumiy eksportning mahsulotlarga ulushi bo‘yicha qaysi mahsulotlarni ulushi yuqori hisoblanadi? Tahlillarga ko‘ra, umumiy eksportning quyidagi tarkibini ta’kidlash joiz:

- umumiy eksportning qariyb 61,3 foizi mahsulotlar;
- umumiy eksportning 7,4 foizi kapital ya’ni 1,3 trln. dollarini kapital eksporti tashkil qilgan;
- umumiy eksportning 7 foizi xomashyolar;
- umumiy eksportning 1,6 foizi maxsus eksport;
- umumiy eksportning 16,4 foizi xizmat ko‘rsatish sohasi (deyarli 3 trln. dollari) shundan:
  - turizm 10,3 foizi turizm (1,9 trln. dollar);
  - boshqa xizmatlar 6,2 foiz (1,1 trln.doll);

– umumiy eksportning 1,7 foizi (312,0 mlrd. dollari) ishchi kuchi eksporti;

– umumiy eksportning 1,3 foizi (187,2 mlrd. dollari) reeksport;

– qolgan 3,3 foiz esa boshqa mahsulotlarni tashkil qiladi.

Demak jahon tashqi savdosining eksporti tarkibida mahsulotlarning ulushlarini 6.1-jadval orqali tahlil qilish mumkin.

6.1-jadval

Jahon tashqi savdoda eksportdagi mahsulotlarning ulushi

T/r	Mamlakatlar	Umumiy eksport (mlrd. dollar)	Jahon eksportidagi ulushi (foizda)
1	Mahsulotlar	11,5	61,3
2	Xizmat ko‘rsatish	2,9	16,4
3	shundan turizm	1,9	10,3
4	Boshqa xizmatlar	1,1	6,2
5	kapital	1,3	7,4
6	xomashyo	1,2	7,0
7	ishchi kuchi eksport	0,3	1,7
8	maxsus eksport	0,3	1,6
9	reeksport	0,2	1,3
10	Boshqa mahsulotlar	5,9	3,3
	Jahon bo‘yicha jami eksport	18,1	100,0

Jahon bozorida qovun savdosi. 2018-yili jahon bo‘yicha qariyb 35 mln. tonna qovun yetishtirilgan va bu natija 2017-yilga nisbatan 1,6 foiz ko‘pdir. Qiymat jihatidan jahon bozoridagi qovun savdosining umumiy hajmi \$28,4 mlrd.dan iborat bo‘ldi (avvalgi yilga nisbatan 2,2 foiz ko‘p). Qiymat ifodasida bozorning umumiy hajmi logistik

chiqimlar, chakana marketing xarajatlari va riteylarlarning foydalarini hisobga olmagan holda aks ettirilgan.

2007-yildan 2021-yilgacha jahon bozorida qovun savdosining umumiy qiymati yiliga o‘rtacha 2,1 foiz o‘shib bordi. Tahlilchilar prognoziga ko‘ra, yaqin o‘n yillikda qovunga ehtiyojning oshib borishi iste‘mol hajmi o‘shishiga olib keladi. O‘shish dinamikasi yiliga 0,9 foiz darajasida bashorat qilinmoqda. Bu degani, 2030-yilga borib, jahon miqyosida qovun yetishtirish hajmi 36 mln. tonnaga etadi. Eng ko‘p qovun iste‘mol qiluvchi mamlakat Xitoy hisoblanadi. Bu yerda yiliga 13 mln.dan 17 mln. tonnagacha qovun xarid qilinarkan. Qovunxo‘rlikda ikkinchi o‘rinni Turkiya (1,7 mln. tonna), uchinchi o‘rinni Eron (1,6 mln. tonna), 4-o‘rinni Hindiston (1,2 mln. tonna) egallaydi.

Ayni paytda bu mamlakatlar jahon miqyosidagi eng yirik qovun yetishtiruvchi davlatlar ham hisoblanadi. Xususan, jahonda yetishtiriladigan qovunlarning deyarli yarmi Xitoy hissasiga to‘g‘ri keladi, qolgan uch mamlakatdan har biriga 4–6 foizgacha ulushi to‘g‘ri keladi. Ushbu mamlakatlar mahsulotning juda kam qismini eksport qiladi va shuning uchun ham ular jahondagi eng yirik qovun eksportchilari ro‘yxatiga kirmaydi.

Aholi jon boshiga qovun iste‘mol qilinishi ko‘rsatkichi bo‘yicha Markaziy Osiyo mamlakatlari, Turkiya, Eron va Marokash yetakchilardandir. Bu mamlakatlarda aholi jon boshiga hisoblansa, qovun iste‘moli hajmi yiliga 15 dan 22 kg.gacha miqdorni tashkil qiladi. Shu o‘rinda aytish joizki, jahon miqyosida aholi jon boshiga qovun iste‘mol qilish yiliga bir kishi hisobiga o‘rtacha 4,25 kg.dir.

Jahon miqyosida yetishtirilgan qovunlar umumiy hajmining 85 foizi 14 mamlakat, ya‘ni Xitoy, Turkiya, Eron, Hindiston, Qozog‘iston, AQSH, O‘zbekiston, Misr, Ispaniya, Gvatemala, Italiya, Meksika, Braziliya va Marokash hissasiga to‘g‘ri keladi. 2021-yili jahondagi 1,2 mln. gektar yer maydonida qovun yetishtirilgan, o‘rtacha

hosildorlik – gektariga 27 tonnani tashkil etdi. Hosildorlik ko‘rsatkichi esa 2007-yildan 2021-yilgacha o‘rtacha 1,3 foizdan o‘sdi.

BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi tashkiloti ma‘lumotlariga ko‘ra, 2021-yili jahon miqyosida umumiy qiymati 2 mlrd.ga teng 2,5 mln. tonna qovun eksport qilingan. Eng yirik qovun eksportchilari Ispaniya, Gvatemala, Braziliya, Gonduras, AQSH, Gollandiya, Meksika va Kosta-Rika hisoblanadi. Mazkur sakkiz mamlakatning jahon bozoridagi qovun eksporti bo‘yicha umumiy ulushi taxminan 80 foizni tashkil qiladi. Jahon bo‘yicha qovun eksportining uchdan bir qismi ikki mamlakat – Ispaniya va Gvatemala hissasiga to‘g‘ri keladi.

Qovunning o‘rtacha eksport narxi bir tonna uchun 800 dollarni tashkil qildi. Har bir mamlakatning eksport narxi bir-biridan keskin farq qiladi, qovunni eng yuqori narxlarda Gollandiya eksport qilgan bo‘lsa (bir tonnasi 1155 dollar), eng past narx esa Gvatemala eksportida kuzatilgan (tonnasi 594 dollar).

Jahonda qovun import qiluvchi mamlakatlar orasida eng yiriklari – AQSH, Gollandiya, Fransiya, Angliya, Kanada, Germaniya va Iroqdir. Qovun importining 65–70 foiziga yaqini bu yetti mamlakatni umumiy hissasiga to‘g‘ri keladi. Gollandiya eng yirik eksportchi hamda importchilar ro‘yxatidan o‘rin olgani uning yirik reeksportyor ekanligi bilan izohlanadi.

6.2. Jahon bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari

So‘nggi yillarda jahon bozorida tashqi savdo aylanmasida yaqqol peshqadam mamlakatlar – Xitoy, AQSH va Germaniya mamlakatlarini ta’kidlash joizdir.

Ayniqsa, Xitoy mamlakati 2000-yillarning o‘rtalariga kelib uning tashqi savdo hajmi deyarli 2 marotabaga ortib, avvaliga Yaponiya, keyin Germaniya va AQSHni ortda qoldirib jahon iqtisodiyotida umumiy tashqi savdo aylanmasi miqdori jihatidan 1-o‘ringa ko‘tarildi.

Tahlillarga ko‘ra, yaqin 3–4 yil ichida umumiy tashqi savdo aylanmasi miqdori bo‘yicha jahonning biron bir mamlakati Xitoyni quvib o‘tish imkoniyatiga ega emasdir.

Jahon tashqi savdosidagi eng asosiy “yuqori uchlik mamlakatlar” (“Top-3” reytingini egallagan) – Xitoy, AQSH va Germaniya.

Jahon savdosida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishdagi eng asosiy xomashyoni import qiluvchi mamlakatlar (“Top-3” reytingini egallagan) – Yaponiya, Singapur va Gonkong.

Jahon xomashyo bozorida eng ko‘p miqdorda import qiluvchilar – Xitoy, AQSH, Germaniya, Yaponiya va “Yangi industrial mamlakatlar:

Jahon xo‘jaligida mineral resurs va tabiiy boyliklarga boy bo‘lgan mamlakatlar – AQSH, Kanada, Braziliya, Hindiston, Rossiya, Xitoy, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlar;

Jahon bozorida mineral resurs va xomashyolarni eksport qiluvchi asosiy eksportyor mamlakatlar – Kanada, Braziliya, Rossiya va Markaziy Osiyo mamlakatlarini tashkil qiladi.

Jahon tashqi savdosi 2020-yilda ro‘y bergan pandemiya o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi va oldingi 2019-yilga nisbatan sezilarli darajada pasayib ketdi. 6.2-jadvaldagi “Jahon tashqi savdosidagi yetakchi mamlakatlar reytingi”ga ko‘ra, jahon mamlakatlarining umumiy tashqi savdo-sotig‘i 2019-yil yakuni bo‘yicha qariyb 36,4 trln. dollarni tashkil qilgan. Bundan eksport miqdori – 18,1 trln. dollar va import – 18,3 trln. dollarni tashkil qilgan.

Jahon iqtisodiyotida tashqi savdo aylanmasi miqdori bo‘yicha Xitoy, AQSH, Germaniya kabi mamlakatlar yetakchilikni o‘z qo‘liga olishgan. 6.2-jadval, 6.3-jadval va 6.4-jadvallardan ko‘rinib turibdi-ki, Xitoy jahon tashqi savdoda eng asosiy eksportyordir.

Uning umumiy eksporti – 2,5 trln. dollarni tashkil qilib jahon eksportining 13,8 foiz ulushi to‘g‘ri keladi. AQSH esa, jahon tashqi savdoda eng asosiy importyor mamlakatdir. Uning umumiy importi –

2,57 trln. dollarni bo‘lib, jahon importining 14 foiz ulushi to‘g‘ri keladi.

6.2-jadval

Jahon tashqi savdosidagi yetakchi mamlakatlar reytingi

mlrd. doll.

T/r	Mamlakatlar	Umumiy tashqi savdo	eksport	import
1	Xitoy	4 567,6	2 498,6	2 069,0
2	AQSH	4 211,8	1 644,3	2 567,5
3	Germaniya	2 733,3	1 492,8	1 240,5
4	Yaponiya	1 426,5	705,6	720,9
5	Fransiya	1 199,6	556,4	643,2
6	Buyuk Britaniya	1 160,8	468,3	692,5
7	Gonkong	1 114,3	535,7	578,6
8	Gollandiya	1 092,1	577,6	514,5
9	Janubiy Koreya	1 045,5	542,2	503,3
10	Italiya	1 006,3	532,7	473,6
...21	Rossiya	673,9	426,7	247,2
...55	Qozog‘iston	96,1	57,7	38,4
...62	O‘zbekiston	36,8	14,9	21,9
...101	Qirg‘iziston	7,0	2,0	5,0
....	Jahon bo‘yicha	36410,1	18 097,7	18 312,4

Manba: ushbu jadval <https://trendeconomy.ru> ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

2020-yilda jahon iqtisodiyotida ro‘y bergan pandemiya ta’sirida Xitoy tashqi savdosining ko‘rsatkichlari birinchi marta so‘nggi 20 yil ichida 2019-yilga nisbatan pasaydi. Xitoy tashqi savdosining pasayishiga pandemiya birinchi sababi bo‘lsa, ikkinchidan, AQSH-Xitoy o‘rtasidagi savdo munosabatlarining ziddiyatlashuvi sabab bo‘ldi.

Jahon tashqi savdoda eng yetakchi eksportyor mamlakatlar reytingi

mlrd. doll.

T/r	Mamlakatlar	Umumiy eksport (mlrd. dollar)	Jahon eksportidagi ulushi (foizda)
1	Xitoy	2 498,6	13,8
2	AQSH	1 644,3	9,1
3	Germaniya	1 492,8	8,2
4	Yaponiya	705,6	3,9
5	Gollandiya	577,6	3,2
6	Fransiya	556,4	3,1
7	Janubiy Koreya	542,2	3,0
8	Gonkong	535,7	3,0
9	Italiya	532,7	2,9
10	Buyuk Britaniya	468,3	2,6
....	Boshqalar	8 543,5	47,2
	Jahon bo'yicha	18 097,7	100

Manba: ushbu jadval <https://trendeconomy.ru> ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

Iqtisodiy inqirozning chuqurlashuvi va Xitoy tovarlariga tashqi talabning qisqarishi mamlakat eksport hajmining pasayishiga olib keldi. Mamlakat iqtisodiyotining yuqori darajada eksportga yo'naltirilganligi sharoitida Xitoy jahon bozoridagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy holatga bevosita bog'lanib bormoqda. Mamlakat tashqi savdosi saldosining o'zgarishi ko'plab vaqtinchalik va doimiy omillar orqali izohlanishi mumkin, albatta.

Jahon iqtisodiy inqirozining ta'sirida mamlakat eksportining qisqarishi va valyuta tishumlarning kamayishiga qaramasdan, Xitoy tashqi savdoni rag'batlantirishga harakat qilmoqda. Tahlillarga ko'ra, Xitoyning eksport mahsulotlari xalqaro bozorlarda yuqori raqobatbardoshlikka ega va bu mahsulotlarga bo'lgan talab muayyan vaqtga qadar saqlanib qolishi mumkin.

6.4-jadval

Jahon tashqi savdoda eng yetakchi importyor mamlakatlar reytingi

mlrd. doll.

T/r	Mamlakatlar	Umumiy import (mlrd. dollar)	Jahon importidagi ulushi (foizda)
1	AQSH	2 567,5	14,0
2	Xitoy	2 069,0	11,3
3	Germaniya	1 240,5	6,8
4	Yaponiya	720,9	3,9
5	Buyuk Britaniya	692,5	3,8
6	Gollandiya	514,5	3,8
7	Fransiya	643,2	3,5
8	Gonkong	578,6	3,2
9	Janubiy Koreya	503,3	2,7
10	Italiya	473,6	2,6
...	Boshqalar	8 758,2	47,8
	Jahon bo'yicha	18 312,4	100,0

Manba: ushbu jadval <https://trendeconomy.ru> ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

6.3. Jahon bozorida eksport va importning uzviy bog‘liqligi

Jahon tashqi savdoning tarkibi eksport va importdan iboratdir.

Har bir rivojlanayotgan mustaqil mamlakat ishlab chiqarish sohalarini kengaytirib eksport miqdorlarini oshirishga harakat qiladi. Chunki, maqsadi – imkon boricha xorijiy valyuta mablag‘ini ishlash.

Zamonaviy texnologiyalarsiz boshlang‘ich eksportni ko‘paytirilishida, avvalo mamlakat tomonidan xorij mamlakatlarga xomashyoni eksport qilishi maqsadga muvofiqdir. Jumladan, jahon xo‘jaligida Yangi industrial mamlakatlarda, xususan Braziliya, Meksika va Turkiya kabi mamlakatlar boshlang‘ich eksportda xomashyoni eksport qilishgan.

Yaponiya va Janubiy Koreya mamlakatlari boshlang‘ich eksportni rivojlantirishda chetdan faqat zarur bo‘lgan xomashyo mahsulotlarini valyutaga sotib olib, asosiy ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni eksportga chiqarishi uning iqtisodiy taraqqiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. SHuning uchun ham, Yaponiya va Janubiy Koreya iqtisodiyoti taraqqiyotidagi eng asosiy omili– bu eksportga katta e‘tibor berganligidir.

Eksport salohiyatini oshirish uchun Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Tayvan mamlakatlari hukumatlari eng asosan, eksport qiluvchi korxonalariga davlat tomonidan subsidiyalarini berish ushbu korxonalariga davlat tomonidan imtiyozli kreditlarni berish hamda turli xil soliq turlaridan ozod qilinishi natijasida eksport yuqori darajada o‘sdi.

Yangi industrial mamlakatlarda eksportni yildan yilga yuqori ko‘rsatkichlarga o‘stirish uchun asosan ikki muhim sanoat tarmog‘iga, ya’ni elektronika va avtomobilsozlik sanoat tarmoqlariga katta ahamiyat berildi.

Eksportni rivojlantirish bevosita importga ham bog‘liq bo‘lib, bugungi kunda jahon xo‘jaligida rivojlangan mamlakatlarning sanoat tarmoqlari asosan rivojlanayotgan mamlakatlarning resurslari hisobida ishlab chiqarish tarmoqlari faoliyat ko‘rsatmoqda.

6.4. Jahon bozorida rivojlanayotgan mamlakatlarning faol qatnashish imkoniyatining asosiy omillari

Bugungi o'zgaruvchan sharoitda iqtisodiyotimizni barqaror o'sishini ta'minlashning eng samarali yo'li – ichki imkoniyatlarni ishga solish, ya'ni import bo'layotgan tayyor mahsulotlarni o'zimizda ishlab chiqarish va mahalliy sanoatni yanada rivojlantirishdan iborat. Bu milliy iqtisodiyotimizning ustuvor yo'nalishi bo'lishi kerak.

Jahondagi rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, ko'plab mamlakatlar mavjud tabiiy resurslarning eksporti orqali xorijiy valyutalarga ega bo'lmoqda. Xususan, Indoneziyaning "iqtisodiy mo'jiza"ni vujudga keltirishda neft va ko'plab boshqa tabiiy resurslarni eksport qilishi orqali milliy iqtisodiyotda sanotning shakllanishi uchun xorijiy texnologiyalarni va turizm industriyasini rivojlantira boshlagan.

Rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon bozorlarida faol qatnashish imkoniyatining asosiy omillari sifatida eksportni yanada qanday rivojlantirish mumkin?

1. Ishchi kuchini, ya'ni mehnat resurslarni ishlab chiqarish sanoat tarmoqlariga jalb qilinishi (qishloq xo'jaligi tarmoqlaridagi ortiqcha ishchilarni sanoat tarmoqlariga jalb qilish, ya'ni Xitoy, Janubiy Koreya, Tayvan va Braziliya tajribalaridan foydalanish).

2. Milliy pulning boshqa yetakchi xorijiy valyutalariga muammosiz ayirboshlash (konvertatsiya).

3. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tannarxi va ularning narxi jahon bozori narxlaridan oshib ketmasligi lozim.

4. Xomashyo muammosiga barham berish (Yaponiya, Gonkong, Isroil va Singapur tajribalaridan foydalanish).

5. Eksportdan kelib tushadigan valyuta tushumlaridan davlatga sotiladigan majburiy sotuv foiz miqdorlarini kamaytirish (O'zbekistonda bekor qilingan; Rossiya, Tojikiston, Qirg'iziston kabi mamlakatlarda 100 foiz majburiy sotuv tartibi joriy qilingan).

6. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning turli xalqaro ko'rgazmalarda namoyish qilish va marketingni oqilona olib borish.

7. Qishloq joylarda va aholi zich joylashgan hududlarda kichik va o'rta biznes korxonalarini ko'plab tashkil qilish va ularni xorijiy texnologiyalar bilan ta'minlash natijasida eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish hamda Tayvan va Misr modellari tajribasidan foydalanish. Hozirda, ko'plab yetakchi mamlakatlarning davlat sektoridagi korxonalarda ishchilarning oylik maoshlari xususiy sektordagi korxonalarga qaraganda kamdir.

Bobning qisqacha xulosasi:

2020-yilda jahon iqtisodiyotida ro'y bergan pandemiya ta'sirida jahon mamlakatlarining tashqi savdo ko'lami ancha pasayib ketdi. Xususan, jahon bozorining xukmdori bo'lgan Xitoy tashqi savdosining ko'rsatkichlari birinchi marta so'nggi 20 yil ichida 2019-yilga nisbatan pasaydi. Xitoy tashqi savdosining pasayishiga pandemiya birinchi sababi bo'lsa, ikkinchidan AQSH-Xitoy o'rtasidagi savdo munosabatlarining ziddiyatlashuvi sabab bo'ldi.

Iqtisodiy inqirozning chuqurlashuvi va Xitoy tovarlariga tashqi talabning qisqarishi mamlakat eksport hajmining pasayishiga olib keldi. Mamlakat iqtisodiyotining yuqori darajada eksportga yo'naltirilganligi sharoitida Xitoy jahon bozoridagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy holatga bevosita bog'lanib bormoqda. Mamlakat tashqi savdosi saldosi o'zgarishi ko'plab vaqtinchalik va doimiy omillar orqali izohlanishi mumkin, albatta.

Nazorat savollari:

1. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosining mohiyatini ayting.
2. Jahon neft bozoridagi savdo hajmi tahlilini ayting.
3. Jahon bozorida eksport va importning uzviy bog'liqligi.

4. Jahon bozorida rivojlanayotgan mamlakatlarning faol qatnashish imkoniyatining asosiy omillarini ayting.

5. Jahon tashqi savdo tarkibi, miqdorlari va uning asosiy yetakchi mamlakatlarini ayting.

6. Jahon tovar bozoridagi asosiy mahsulotlar tarkibida qaysi mahsulotlar o‘rin olgan?

7. Jahon tovar bozoridagi asosiy mahsulotlar tarkibida qaysi mahsulotlarning ulushi katta?

8. Jahonning qaysi mamlakatlari jahon bozoriga chiqishda ikki mamlakat hududidan kesib o‘tishga majbur?

9. Jahon bozorini yaqin yillar ichida o‘z qo‘liga olgan Xitoyning 1 yildagi umumiy tashqi savdo miqdorni taxminan qanchani tashkil qiladi va qachondan jahonda tashqi savdo bo‘yicha yetakchilikni o‘z qo‘liga olgan?

10. Jahon xo‘jaligida xomashyoning eksport qiluvchi mamlakatlar asosini qanday guruhdagi mamlakatlar tashkil qiladi?

11. Jahonning qaysi mamlakati jahonning barcha mamlakatlari bilan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirganligi bilan jahon iqtisodiyoti tarixidan joy olgan?

Uyga vazifa!

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) har bir talaba tomonidan jahon tashqi savdo-sotiqda mahsulotlar ulushini tahlil qilish asosida jadval ishlab chiqish lozim.

VII BOB. JAHON BOZORIDA EKSPORTNING TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

7.1. Eksport – jahon bozorining asoschisi.

7.2. Jahon bozorida eksportning turlari va ularning xususiyatlari.

7.3. Jahon bozorida demping siyosati.

Tayanch iboralar: eksport, import, saldo, oddiy eksport, markazlashgan eksport, nomarkazlashgan eksport, maxsus eksport, barter, reeksport, konsignatsiya, ishchi kuchi eksporti, kapital eksporti, xizmat qilish eksporti, demping, demping siyosati, valyuta tushumi, valyuta zaxirasi.

7.1. Eksport – jahon bozorining asoschisi

Eksport (ingliz va lotin tillarida – olib chiqaman yoki chetga chiqaraman) – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish. Tovarlarni bir mamlakat orqali olib o‘tish (tranzit) va bir mamlakatdan olib kelingan tovarlarni boshqa mamlakatlarga sotish uchun chiqarish (reeksport) ham eksportga kiradi.

Mamlakatning o‘zida ishlab chiqarilgan moddiy boyliklar eksport tarkibi (ko‘rinmas eksport) milliy iqtisodiyotning o‘ziga xos xususiyatlari, uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o‘rni bilan bog‘liqdir.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarga sanoat mahsulotlari, ayniqsa, mashinasozlik mahsulotlari va texnologiyalar eksport qilish xos bo‘lsa, qoloq agrar iqtisodiyotga ega bo‘lgan mamlakatlar eksportida xomashyo va oziq-ovqat asosiy rol o‘ynaydi.

Yuklarni tashish, vositachilik operatsiyalari, turizm, ilmiy-texnika aloqalaridan va boshqalar xizmatlarni sotishdan olinadigan daromadlar

ko‘rinmas eksportni tashkil etadi va iqtisodiyoti rivojlangan ko‘pgina mamlakatlarda uning ahamiyati yil sayin tobora ortib bormoqda.

Har qanday davlat uchun eksport– import va chet ellarda boshqa xarajatlarni to‘lash uchun zarur bo‘lgan chet el valyutasining asosiy manbai hisoblanadi. Jahonning ko‘plab mamlakatlarida eksportni evaziga tushadigan valyuta tushumlaridan majburiy sotuv tartibi joriy qilingan.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatida eksportni kengaytirish muhim masala hisoblanadi va davlat eksport uchun mo‘ljallangan ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlashning turli shakllarini keng qo‘llaydi (soliq imtiyozlari va boshqalar moliyaviy ko‘maklar; eksportni davlat tomonidan kreditlash).

Eksportni cheklash (Kvota) aksariyat hollarda muayyan mamlakatlar bilan olib boriladigan savdoga embargo joriy etish yo‘li bilan siyosiy maqsadlarda amalga oshiriladi. Jahon bozorida eksportni cheklash va umuman qat’iyon eksport mahsulotlarini olib chiqishda jahon hamjamiyati tomonidan bir qator mamlakatlarga “iqtisodiy jazo” qo‘llanilgan, jumladan: Rossiya, Eron, Venesuela, Shimoliy Koreya va boshqa mamlakatlarni misol qilish mumkin

Ayrim tovarlar eksporti ba’zan iqtisodiy yoki ekologik sabablarga ko‘ra cheklanadi (mazkur tovarning mamlakat iqtisodiyoti uchun muhimligi, yo‘qolib borayotgan hayvonlar yoki o‘simliklar turlarini, milliy madaniy-badiiy boyliklarni asrash va boshqalar).

7.2. Jahon bozorida eksportning turlari va ularning xususiyatlari

Jahon tashqi savdosida eksport muhim ahamiyat kasb etadi va u har qanday milliy iqtisodiyotning davlat byujetini xorijiy valyutalar bilan ta’minlaydi, shuningdek, eksport evaziga olinadigan valyuta tushumlari mamlakatning valyuta zaxirasini jamg‘arilishida asosiy

manba hisoblanadi. Jahon bozorida eksportning quyidagi turlari mavjud:

1. Oddiy eksport (nomarkazlashgan). Eksport – bu mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotni xorij mamlakatiga chiqarilishi (sotish) tushuniladi. Xitoy 2000-yilda jahon xo‘jaligida o‘z mahsulotlarini eksport shartnomalari orqali jahonning barcha mamlakatlariga eksport qilgan eng birinchi mamlakatdir. Shuningdek, jahon iqtisodiyotida Janubiy Koreya 1960-yildan 1990-yillargacha eksport miqdorini yiliga o‘rtacha 30 foizdan o‘shirishni ta‘minlagan va ushbu ko‘rsatkichni yaqin istiqbol yillarda ma‘lum bir mamlakat tomonidan yangilashiga qodir emas.

2. Markazlashgan eksport – korxonalar va tashkilotlarning davlat tomonidan rejali eksport shartnomalarini tuzib xorijga mahsulot chiqarilishi (sotish) tushuniladi. Masalan, mamlakatimizda paxta tolasining eksportini markazlashgan eksportning turiga kiritishimiz mumkin. Mamlakatimizda paxta tolasini eksportini O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tasarrufidagi tashqi savdo kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladi.

3. Maxsus eksport – bu mamlakatdan chetga oltin, qimmatbaho rangli metallarni sotish va boshqa ba‘zi bir maxsus tovarlarni sotish demakdir. Lekin oltindan ishlangan qimmatbaho mahsulotlar eksportning ushbu turiga kirmaydi, chunki oltindan ishlangan mahsulotlar oddiy eksport turiga kiritiladi.

4. Kapitalning eksporti – bu xorijiy mamlakatlarga daromad olish maqsadida kapitalni chiqarilishi tushuniladi. Jahon xo‘jaligida AQSH XX asrlarning 50-yillaridan, Yaponiya esa 60-yillardan boshlab kapitalning xorijiy mamlakatlarga eksport qilgan eng birinchi mamlakatlar hisoblanishadi. Bugungi kunda Xitoy xorijiy mamlakatlarga jami 3,2 trln. dollar miqdorida kapital eksport qilgan. Jahonda kapital eksporti miqdori bo‘yicha Xitoy, AQSH va Yaponiya mamlakatlari yetakchilik qilishadi.

5. Barter asosida eksport qilish turi – bu ikki mamlakat o‘rtasida mahsulotlarning qiymatiga qarab mahsulot ayirboshlash tushuniladi.

6. Birja orqali eksport qilish turi – bu mahalliy korxonalarining (xo‘jalik subyektlari) mahsulotlarini birja orqali chetga chiqarilishi (sotish) tushuniladi.

7. Xizmat qilish eksporti – bu mahalliy xo‘jalik subyektlarining xizmatlari evaziga kelib tushadigan xorijiy valyuta tushumlari tushuniladi (masalan, turizm, ta’lim, tibbiyot, qurilish, savdo, bank-moliya va boshqa o‘nlab sohalarda xizmat ko‘rsatish turlari).

Jahondagi ko‘plab mamlakatlar, xususan Fransiya, Ispaniya, Italiya, Chexiya, Xorvatiya, Avstriya, Singapur, Malayziya, Gonkong, Tailand, BAA va boshqa o‘nlab mamlakatlar xalqaro turizm sohasidan katta daromad oladi.

Ayniqsa Chexiya, Avstriya, Xorvatiya, Tailand, Maldiv va Nepal kabi mamlakatlarning YAIMning deyarli 30 foizi turizm sohasi va unga ixtisoslashgan xizmat ko‘rsatish tarmoqlaridan tushadigan valyuta tushumlari tashkil qiladi.

2020-yilda yuzaga kelgan pandemiya sharoitida ham Maldiv, Turkiya va BAA kabi mamlakatlarning asosiy e’tibori turizm sohasiga qaratildi. 2020-yilda ushbu mamlakatlarning YaIMning asosiy ulushi aynan turizmdan tushgan daromadlar tashkil qildi. Turizm sohasidan valyuta ishlash va eksportda asosiy ulushlarni tashkil qilayotganligi sababli ham, turizmni jahon xo‘jaligida “eksportning ko‘rinmas turi” deyishadi.

Jahondagi nufuzli Mastercard’ning Global Destination Cities Index reytingiga ko‘ra, 2019-yilda Tailand poytaxti Bangkok shahri dunyo sayyohlarining eng ko‘p qabul qiluvchi shahri deb e’lon qilingan va ushbu shaharga qariyb 25 mln. kishi tashrif buyurgan.

Undan keyingi o‘rinlarni esa, Parij (19,3 mln. kishi), London (19,1 mln. kishi), Dubay (16,4 mln. kishi), Singapur (14,6 mln. kishi), Kuala-Lumpur (13,7 mln. kishi), Nyu-York (13,6 mln. kishi), Istanbul

(13,4 mln. kishi), Tokio (12,9 mln. kishi) hamda Antalya (12,4 mln. kishi) egallagan.

7.1-jadval

Jahon turizm sohasidan eng ko‘p daromad oluvchi va eng ko‘p sayyohlar oqimi bo‘yicha yetakchi mamlakatlarning reytingi (2019 y.)

Daromad bo‘yicha¹⁶			Sayyohlar soni bo‘yicha¹⁷		
№	Mamlakatlarning nomi	Daromad (mlrd. doll.)	№	Mamlakatlarning nomi	Sayyohlar soni (mln. kishi)
1	AQSH	100,5	1	Fransiya	90,2
2	Ispaniya	30,9	2	Ispaniya	83,8
3	Fransiya	30,9	3	AQSH	78,7
4	Italiya	27,4	4	Xitoy	67,5
5	Buyuk Britaniya	21,7	5	Italiya	64,6
6	Germaniya	17,6	6	Turkiya	52,5
7	Xitoy	16,2	7	Meksika	44,9
8	Kanada	10,6	8	Tailand	39,7
9	Avstriya	10,0	9	Germaniya	39,4
10	Avstraliya	8,4	10	Buyuk Britaniya	36,9

Ushbu reyting Jahon sayohatlar va turizm kengashi hamda havo transporti xalqaro uyushmasi ma’lumotlariga ko‘ra tayyorlangan. Bunda tunash uchun qolgan xorijiy mehmonlar soni va ularning xarajatlari hisobga olingan.

¹⁶ <https://studopedia.org/4-122265/html>

¹⁷ <https://www.google.com/search?ie=UTF-8&client=ms->

7. 1-jadvalga ko‘ra, jahon turizm sohasidan eng ko‘p daromad oluvchi mamlakat AQSH bo‘lsa, eng ko‘p sayyohlarning tashrif soni bo‘yicha Fransiya mamlakati yetakchilikni o‘z qo‘liga olgan.

Sayyohlarning umumiy xarajatlari bo‘yicha birinchi o‘rinni 30,8 mlrd. dollarlik ko‘rsatkich bilan BAAning yirik ishbilarmon shahri – Dubay shahri va keyingi o‘rinni esa Saudiya Arabistonidagi Makka shahri – 20,9 mlrd dollarlik ko‘rsatkich bilan egallagan.

8. Ishchi kuchi eksporti – bu xorijiy mamlakatlarga mehnat resurslarini eksport qilib ularning mehnat faoliyati evaziga olinadigan xorijiy valyuta tushuniladi. Jahondagi ko‘plab mamlakatlar, jumladan, Misr, Jazoir, Ukraina, Belorussiya, Hindiston, Pokiston, Nepal, Tojikiston va Qirg‘iziston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar tomonidan mehnat resurslarini eksport qilinishi xorijiy valyuta daromadlarining eng muhim manbasidan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu mamlakatlarning mehnat resurslari ishchi kuchi eksportiga ixtisoslashgan.

Masalan, qo‘shni Tojikiston YaIMda deyarli 32 foiz xorijiy valyuta tushumi mehnat resurslarining eksportidan tushgan daromad tashkil qilgan va YaIMda ishchi kuchi eksporti miqdori bo‘yicha jahon mamlakatlari ichida 1-o‘rinda turadi (Nepal – 31 foiz; Qirg‘iziston – 26 foiz va boshqalar).

Jahon bankining ma‘lumotiga ko‘ra, 2019-yilda jahonning 62 ta mamlakati ishchi kuchi eksportidan 1 mlrd. dollari miqdoridan ortiq xorijiy valyuta tushumlariga ega bo‘lgan, xususan O‘zbekiston ham.

9. Eksportning reeksport turi – bu mamlakatga xorijdan import qilingan yoki bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga eksport qilinib, ushbu mahsulotni uchinchi mamlakatga qayta sotilish jarayoniga tushuniladi. Jahonda Gonkong “iqtisodiy mo‘jiza”ga erishishidagi asosiy omillaridan biri aynan reeksport jarayoni bilan bog‘liqdir. Umumiy eksportda reeksport ulushi yuqori bo‘lgan mamlakatlar reytingida: Gonkong – 72 foiz; Singapur – 33 foiz va BAA – 17 foizni tashkil qiladi.

10. Konsignatsiya usuli orqali eksport qilish – bu shunday usulki, bunda mahsulot xorijga chiqarilganda, sotib oluvchilar tovarlarni majburiyatsiz sotib oladilar va tovar sotilganidan keyingina xorijiy valyuta tushumi olinadi. Agar tovar sotilmay qolsa, unda u egasiga qaytariladi.

11. Demping siyosati orqali eksport qilish turi – bu mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlarini tannarxidan arzon baholarda chetga eksport qilib tashqi bozorlarni egallash tushuniladi.

7.3. Jahon bozorida demping siyosati

Milliy iqtisodiyotlardagi har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarganda uni eksport qilish yo‘llarini va usullarini o‘rgana boshlaydi va uning mahsulotlarini tezroq jahon bozoriga olib chiqishni mo‘ljallaydi. Ishlab chiqarilgan mahsulotlari jahon bozorlarida talabga javob bermasa yoki taklif bo‘lmasa, u holda mahsulotlarini “majburiy o‘tkazishi” uchun boshqa usuldan foydalanishga majbur bo‘lishadi, ya’ni “demping siyosati”dan.

Demping – bu tashqi bozorni egallash uchun mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlaridan past, arzon baholarda chetga eksport qilish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon sotish tushuniladi.

Shuningdek, tashqi bozorda eksport uchun chiqarilgan mahsulotlar hatto ichki bozorga nisbatan ham arzon narxlarda sotiladi. Jahon xo‘jaligida XX asrning 90-yillarida Xitoy demping siyosati orqali jahon bozorlarini egallagan.

Demping siyosati orqali tashqi bozor uchun kurashda o‘z raqobatchilarini jahon bozoridan “turtib chiqarish” va ularni “sindirish”ga olib keladi. Shuningdek, demping eksporti orqali ko‘rilgan zarar ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovarlardan olingan foyda va davlat byudjeti hisobidan qo‘shimcha mablag‘lar evaziga qoplanadi.

Ushbu jarayon orqali tashqi bozor uchun kurash bilan birga o'z raqobatlarini "sindirish"ga olib keladi. Ko'rilgan zarar ichki bozorda yuqori narxlarda sotilgan tovardan olingan foyda yoki boshqa holatlarda davlat byudjeti hisobidan qoplanadi.

Haqiqatan ham rivojlanayotgan mamlakatlardagi endigina tashkil qilingan va «oyoqqa» turgan korxonalar va firmalarning ishlab-chiqargan mahsulotlarning birdaniga jahon bozorlariga olib chiqishlari ushbu mamlakat sanoatining sifati obro'siga putur yetkazishi mumkin. Qolaversa, ushbu mahsulotlarni jahon bozorlari standartiga javob bermaydigan bo'lsa ishlab-chiqarish lozim.

Avvalo, ishlab-chiqarishda ishlab-chiqarilgan mahsulotlar ichki bozorda sotilishi va ichki bozorni qoniqtirgandan keyingina tashqi bozorga olib chiqilishi lozim. Bundan tashqari ortiqcha xomashyo ketadigan va sarflanadigan juda chiroyli mahsulotlarni ishlab-chiqarishni chegaralab qo'yilishi endigina rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Osiyo mamlakatlaridagi ko'pgina korxonalarining ishlab-chiqarishida foydalanilgan texnologiyasi va ishlab-chiqarishdagi dastgohlari 10 yil oldin bu korxonalariga ko'pdan ko'p foyda keltirgandi. Ammo hozirgi davrga kelib ushbu korxonalarining ishlab-chiqarishidagi texnologiyalari va dastgohlari zamonaviy ishlab-chiqarishga to'la javob bermaydi, chunki hozirgi davrning bozor talabi va ehtiyoji zamonaviy tarzda ishlab-chiqarilgan mahsulotlarga qondiradi, qolaversa, ushbu ishlab-chiqarilgan mahsulotlar jahon bozorida boshqa mamlakatlarning ishlab-chiqarishi bilan raqobatlasha olmaydi.

Xitoy Xalq Respublikasi 1990-yillarning boshida ishlab-chiqarayotgan mahsulotlari jahon standartiga mos kelmasada ko'plab jahon bozorlariga, ayniqsa talab va ehtiyoj yuqori bo'lgan davrda Markaziy Osiyo mamlakatlariga eksportga chiqargan edi.

Ayniqsa, O'zbekiston hududlaridagi barcha bozorlaridagi mahsulotlarining deyarli 90 foizi Xitoyda ishlab-chiqarilgan

mahsulotlarni tashkil qiladi. 1993–94-yillari Xitoydan olib kelingan tovar mahsulotlari aholi talab-ehtiyojini qondirgan edi, chunki 1993-94 yillari olib kelingan tovar mahsulotlari hozirgi mahsulotlardan tubdan farq qilardi. Yillar o'tgan sari, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarish tarmoqlari kengaygan sari talabga javob bermaydigan mahsulotlarga bo'lgan ehtiyoj o'z-o'zidan yo'qola boshlaydi.

Shuningdek, misol qilib avtomobilsozlik sanoatini olaylik:

Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida 2017–2019-yillar davomida yiliga qariyb 15,1 mln. dona avtomobil ishlab chiqarildi (Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoyning ishlab-chiqarish miqdori bunga kirmaydi). Lekin ushbu mintaqadagi talab va ehtiyoj faqat salkam 10 mln. dona avtomobilni tashkil qiladi. Xo'sh, qolgan 5 mln.dona avtomobilni nima qilish kerak?

Ularning avtomobillari jahonda raqobatlasha olmaydi (jahonda eng yaxshi avtomobillar Yaponiya, AQSH, Italiya, Germaniya kabi mamlakatlarda ishlab chiqariladi) va ularning ortiqcha avtomobillarini eksport qilib bo'lmaydi. Hatto eksportga chiqarish tugul ba'zi avtomobillar o'zlarining mamlakatlarida (Indoneziya, Filippin va Tailand) ham talab va sifatga ham javob bermaydi. Ushbu mintaqadagi deyarli barcha mamlakatlar asosan Yaponiya, AQSH, Germaniyada ishlab-chiqarilgan avtomobillarni xarid qilishadi yoki ba'zi hollarda Janubiy Koreyada ishlab-chiqarilgan avtomobillarni sotib olishadi.

Yoki har kuni AQSH mamlakatidan Lotin Amerika davlatlariga 5 mingga yaqin yaxshi holatdagi va deyarli yangidek saqlangan "ikkilamchi" avtomobillar (ularning aksariyati o'g'irlangan) chiqariladi, ya'ni turli tadbirkorlar tomonidan eksport qilinadi.

Jahon xo'jaligida "demping siyosati"dan unumli va samarali ravishda foydalanish, shuningdek, eksport miqdorini amalga oshirish borasida Xitoyga bas keladigan mamlakat hozircha yo'q. Shuningdek, eksportning ushbu turidan jahonning bir qator mamlakatlari Turkiya, Meksika, Gonkong, Tayvan, Polsha kabi mamlakatlar jahon bozorlarini egallash maqsadida demping siyosatini qo'llaganlar.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon bozorida va uning savdo aylanmasida xomashyo tovarlarining ulushi tobora kamayib borayotganligining asosiy sabablari sifatida jahon savdosida xomashyodan ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulotlar savdosining kengayishi va ular bahosining xomashyo tovarlari bahosiga nisbatan ortib borayotganligi ma'lum bo'ldi. Ammo ba'zi davriy bo'lmagan omillar ta'sirida ham xomashyo tovarlari narxi jahon bozorida sezilarli darajada ko'tarilishi yoki pastlashi mumkinligini ko'rib chiqdik.

Jahon iqtisodiyoti inqirozi sharoitida jahon bozorlaridagi ko'plab xomashyolar narxini keskin tushib ketganligi yoki ba'zi mahsulotlar narxining ko'tarilganligi milliy iqtisodiyotlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi ham ijobiy foyda keltirishi mumkin ekan.

Nazorat savollari:

1. Jahon iqtisodiyotida eksportning turlari va ularning mohiyati?
2. Maxsus eksport va uning tarkibini ayting.
3. Xizmat qilish eksporti va uning tarkibini ayting.
4. Jahon bozorida ishchi kuchi eksporti va uning mohiyatini ayting.
5. Jahon bozorida demping siyosati va uning mohiyatini ayting.
6. Eksportning qaysi turini "eksportning ko'rinmas turi" deyishadi va nima uchun?
7. Demping nima va uning xususiyatini ayting.
8. Jahon xo'jaligidagi ba'zi mamlakatlar nima uchun "demping siyosati"dan foydalanishadi?
9. Jahonning qaysi mamlakatlari eksportning demping usulidan foydalanishgan?
10. Eksportning konsignatsiya usuli va uning mohiyatini ayting.
11. Eksportning reeksport usuli va uning mohiyatini ayting.
12. Jahon bozorida eksportning muammolarini ayting.

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon bozorida eksportning turlari va ularning xususiyatlari” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) har bir talaba tomonidan eksportning turlari bo‘yicha jahon bozoridagi “Top-5” mamlakatlari reytingini jadval shaklida ishlab chiqish lozim.

VIII BOB. JAHON METALL BOZORI KONYUNKTURASI VA NARXINING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

8.1. Jahon metall bozori tasnifi va uning xususiyatlari.

8.2. Jahon metall bozori konyunkturasi.

8.3. Jahon metall bozorida narx shakllanishining asosiy xususiyatlari.

8.4. Jahon metall bozorlari va ularning asosiy ko‘rinishlari.

8.5. Jahon oltin bozori va uning xususiyatlari.

8.6. Jahon metall bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari va metall mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi

Tayanch iboralar: jahon metall bozori, metall, metall-lom, rangli metall, temir ruda, po‘lat, metallurgiya, oltin, kumash, bronza, oltin zaxirasi, oltin eksporti.

8.1. Jahon metall bozori tasnifi va uning xususiyatlari

Jahon sanoati uchun metall xomashyosi shu qadar muhimki, sanoat ishlab chiqarish tarmoqlaridagi boshqa hech qanday material yoki xomashyo metalldek qattiq va shakllilik darajasi hamda ko‘p qirralikning o‘ziga xos noyob kombinatsiyasiga ega emas. Jahon xo‘jaligida sanoat ishlab chiqaruvchilar har qanday sohada metallning turli xomashyolaridan bardoshli, yengil dizaynlarni amalga oshirishga imkon beradigan metallning yangi avlodlarini ishlab chiqarilishi zamon taraqqiyoti bilan metallning yangi avlodlarini ishlab chiqarilishi davom etmoqda.

Jahon metall bozorini tahlil qilayotganda rangli va qora metall bozorlarini alohida, ikkilamchi metall bozorini ham alohida o‘rganib chiqishimiz maqsadga muvofiqdir. Garchi ushbu tasnifni ilmiy jihatdan berish biroz mushkul bo‘lsa-da, soddaroq tasnif berishga harakat qildik.

Aslida, jahon xo‘jaligida metallarni guruhlayotganda, uning qaysi jihatiga ko‘proq e‘tibor berishimizga qarab alohida guruhlarga ajratiladi. Masalan, fizik xususiyatlariga ko‘ra, qora metall guruhiga magnit-kimyoviy elementlar kiritilsa, texnik nuqtayi nazardan qora metallar ro‘yxati yana biroz o‘zgaradi. Shuning uchun jahon metall bozorini tahlil qilayotganda har bir metall turini alohida e‘tiborga olib, uning bozor konyunkturasi alohida o‘rganiladi.

Demak, jahon metall bozorini qimmatbaho va qora metall guruhlariga bo‘lishimiz mumkin. Qora metallar o‘zining zichligi, yuqori haroratda erishi va mustahkamligi bilan farq qilinsa, rangli metall – nisbatan pastroq haroratda erishi, elektr va issiqlikni o‘tkazish xususiyatlari yuqori bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Rangli metall sanoatida maxsus tarmoqlar mavjud bo‘lib, ularni ikki asosiy belgisiga qarab guruhlashimiz mumkin: xomashyoni qazib chiqarish, tayyor mahsulot ishlab chiqarish bosqichlariga ko‘ra va tovarning asosiy turiga ko‘ra. Ushbu holatda birinchi belgisiga ko‘ra, tog‘-konlardan qazib chiqarish sanoati, metallurgik sanoat, metallga qayta ishlov berish sanoati va ta‘mirlash-qurilish sanoatlarini kiritish mumkin.

Jahon metall bozorida o‘zining qiymat darajasi yuqori bo‘lgan metallning “rangli metallar” guruhidan joy olgan oltin, kumush va boshqa bir qator nodir metallar joy olgan alyuminiy, marganets, qo‘rg‘oshin, mis va hokazo kabi va eng asosiysi po‘lat xomashyosining “qora metall” guruhiga kiruvchi metallarning ham o‘z bozorlari mavjud.

8.2. Jahon metall bozori konyunkturasi va narxning shakllanishi

Milliy iqtisodiyotlarda ishlab chiqariladigan ichki va tashqi bozorga mo‘ljallangan alohida metall mahsulotlari ixtisoslashtirilgan tovarlarga moslashtirilgan bo‘lib, tarixiy va prognozli narxlarni, tovar

bozori rivojlanishini tahlil qilishni hamda har tomonlama tarixiy va prognoz qilinadigan bozor ma'lumotlarini taqdim etadi.

Jahon metall bozori uchun maxsus "Market Outlooks" hisoboti har uch oyda bir marta chop etiladigan xalqaro ma'lumotnoma doimiy jahon bozoridagi narxlarning o'zgarib borishi, jahon metall bozoridagi narxlarning yangilanishlari va metall bozori tushunchalari bilan to'liq hisobotni nashr etadi. Ba'zi jahon metall bozorlaridagi istiqbolga mo'ljallangan 25 yillik talab, taklif va narxlarning prognozini "Market Outlook"ga ilova sifatida yoki alohida hisobot sifatida e'lon qilib boriladi.

Jahon metall bozori konyunkturasining 2025-yilga qadar holati va istiqboli yuzasidan 2021-yilda nashr qilingan "Market Outlook" hisoboti endilikda pandemiya tufayli jahon metall bozorining inqirozga yuz tutishi tufayli, ayni paytda 2030-yilgacha bo'lgan istiqboli yuzasidan tahlillar olib borilmoqda.

Jahon metall bozori jahon iqtisodiyotining mintaq va hududlariga ko'ra:

- Shimoliy Amerika va Markaziy / Janubiy Amerika talabi;
- Yevropa talabi;
- Sharqiy Osiyo (Xitoy va ASEAN mamlakatlari), Yaponiya, Yaqin Sharq talabi;
- Hindiston, Afrika kabi hududlardagi mavjud jahon metall bozorlari mahsulot va xomashyolarning quvvati;
- ishlab chiqarishdagi o'zgarishlar va xarajatlar;
- narxlar, savdo va balanslaridan kelib chiqqan holda narxlar belgilanib boriladi.

Albatta, jahon metall bozoridagi narxlar doimiy ravishda o'zgaruvchidir.

Masalan, Jahon alyuminiy bozorining istiqbolini tahlil qilsak:

- 1) birlamchi alyuminiyga bo'lgan talabning istiqbollari to'g'risida qisqacha tahlil qilish;
- 2) ishlab chiqarish istiqbollari;

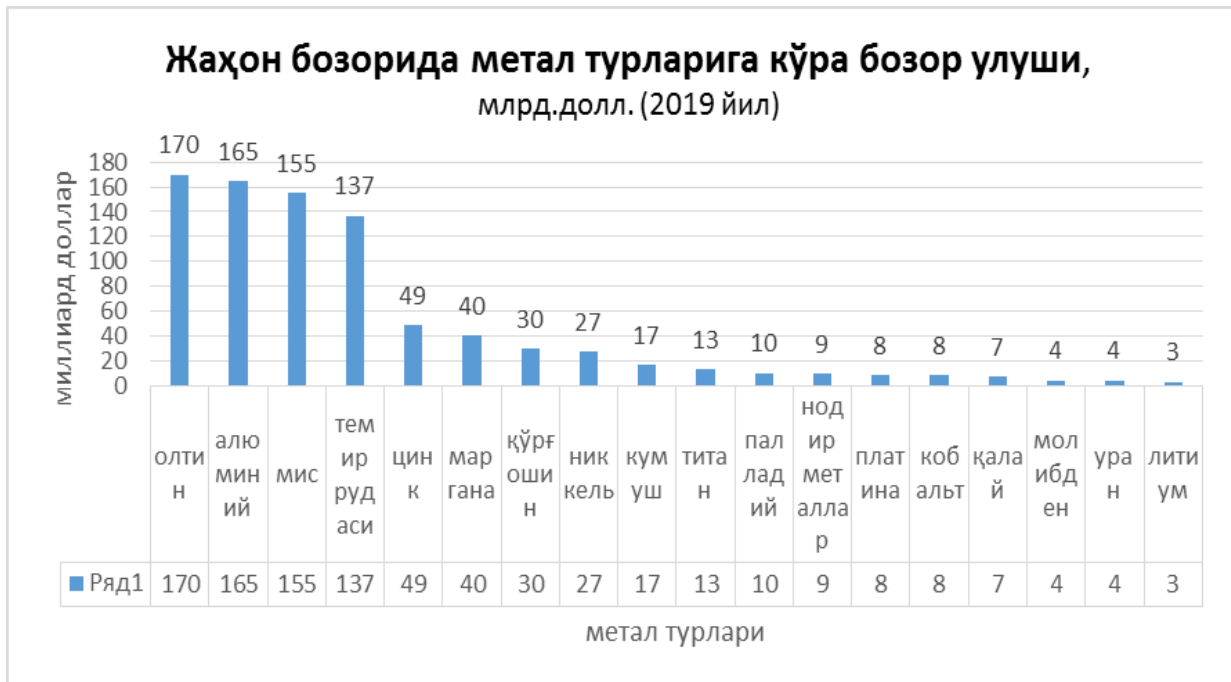
- 3) talab va taklif balansi;
- 4) narxlar istiqbollari;
- 5) xavf-xatar, siyosiy va iqtisodiy inqirozlar;
- 6) sanoat va iqtisodiy istiqbollarni o‘z ichiga olgan qo‘shimchalar;
- 7) alyuminiyning yarim tayyor mahsuloti va birlamchi alyuminiy iste’moli bo‘yicha asosiy mamlakatlar uchun besh yillik prognozlar;
- 8) yirik ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarish quvvati va ishlab chiqarishning taxminiy prognozlari;
- 9) dunyoda eritish quvvati va dunyoda eritish bo‘yicha besh yillik hisob-kitoblar;
- 10) yarim tayyor mahsulotlarga talab, dastlabki talabning istiqbollari;
- 11) ishlab chiqarish istiqbollari;
- 12) loyiha xarajatlari va energiya sarfi;
- 13) shuningdek, uzoq muddatli narxlar istiqbollari va eritish quvvati talablari bo‘yicha tahlillar orqali alyuminiy xomashyosining narxi majmuaviy tahlillar asosida aniqlanadi.

2025-yilgacha yirik mintaqalar bo‘yicha alyuminiyning bozor balansi, shu bilan birga, jahondagi yirik kompaniyalarning ishlab chiqarish hajmi va quvvati e‘lon qilinadi. Alyuminiy prokat mahsulotlari bozorining istiqboli asosan Xitoy, Shimoliy Amerika va Yevropadagi metall bozorlari o‘rtasida farqlanish mavjud bo‘lib, unda transport, qadoqlash va sanoat bozorlariga yo‘naltirilgan bozor tendensiyalari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, sanoat va iqtisodiy istiqbollari, aktivlarga egalik huquqi va kompaniyalarning moliyaviy balanslari ham tahlil qilinib boriladi.

Shunday qilib, jahon metall bozoridagi talab va taklif, taklifning muvozanati va narxlari haqidagi tushuntirishlar amalga oshirilib, keyingi besh yillik istiqbol yillar ichida bozorni 100 foiz ishlab chiqarish smetallari bilan chuqur tahlil qilinishini ta‘minlaydi¹⁸.

---

¹⁸ crugroup.com/analysis/market-outlooks

8.1-rasm. Jahon metall bozorining 2019-yil konyunkturasi¹⁹.

Xo'sh, jahon metall bozorida xomashyolarning narxi qanday aniqlanadi va belgilanadi? Demak, qisqacha va sodda qilib ta'kidlaganda, har bir metall xomashyosi o'zining guruhidagi tasnifidan kelib chiqib hamda jahon bozorlaridagi taklif va ehtiyoj tahliliga ko'ra, jahon birjalarida asosan qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi ham metall xomashyolar narxlarining belgilanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

8.1-rasmда keltirilgan 18 metall (rangli va qora metall aralash) turi 2019-yilda jahon bozoridagi aylanmasini milliard dollar o'lchovida ko'rsatilgan bo'lib, unda eng katta ko'rsatkich oltinga to'g'ri keladi, ya'ni 2019-yilning dastlabki 8 oyida jahon bo'ylab oltin savdosi 170 mlrd. dollarga teng bo'lgan.

Ma'lumki, oltin rangli metallar sirasida eng qimmat turlariga kiradi va o'zining doimiy talabga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

¹⁹ <https://www.statista.com/statistics/655194/commodity-metals-global-market-size/#statisticContainer>

Jahon bozoridagi alyuminiy, mis va temir rudasi ulushi mos ravishda 165 mlrd. dollar, 155 mlrd. dollar va 137 mlrd. dollarni tashkil etgan. Alyuminiy va misning katta talabga egaligi, uning elektr tokini yaxshi o'tkazuvchanligi, korroziyaga chidamliligi va qarshilik kuchi pastligi bilan farqlanadi.

Eng quyi ko'rsatkich litiumga tegishli bo'lib, 3 mlrd. dollar bilan to'g'ri keladi. Litiumga bo'lgan talab ham, mutaxassislarning fikriga ko'ra, 2024-yilga borib ikki barobariga ortishi kutilmoqda²⁰. Jahon metall bozorida litiumga bo'lgan talabning ortishi, jahondagi yetakchi mamlakatlarning elektromobillarga o'tishi, quyosh energiyasini ishlab chiqarishda energiyani jamlab turuvchi akkumulyatorlarga talabning ortishi bilan ham bog'lash mumkin.

8.3. Jahon metall bozorida narx shakllanishining asosiy xususiyatlari

Jahon metall bozoridagi eng asosiy xomashyo hisoblangan po'latning narxiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab o'tish joiz:

1. Po'lat – temir rudasiga qorishilgan boshqa elementlar turiga ko'ra farqlanadi. Unga asosan temir, karbon, fosfor, sulfat, silikon, nikel va xrom kabi elementlar qo'shiladi. Temir po'latdan farqli ravishda standart bo'lgani uchun uning bozori doimiy va narxlar ham nisbatan barqarordir. Aksariyat qora metall turlari forvard bitimlari orqali elektron savdo tizimida yuritiladi.

2. Po'lat narxi nafaqat bugungi talab va taklifga bog'liq, balki kelajakda sotib oladigan tovar uchun bugungi to'lovga bo'lgan narxga ham bog'liqdir. Kelajakdagi narxlarni bugun indeks qilish orqali prognoz turiga kirganligi tufayli ham, narxlar sakrab yoki suzib yuruvchi bo'lishi mumkin.

---

²⁰ <https://www.nsenergybusiness.com/news/industry-news/global-lithium-demand-2024/>

3. Po‘lat narxiga ta’sir qiluvchi boshqa bir omil – milliy iqtisodiyotlarda mavjud bo‘lgan ikkilamchi po‘lat (metallomdan qayta ishlab chiqarilgan xomashyo) miqdoridir.

4. Jahon sanoat ishlab chiqarishni qisqartirishga yo‘naltirilgan ekologik cheklovlar. Ma’lumki, xalqaro tashkilotlar metall ishlab chiqaruvchi davlatlarning ko‘p miqdorda SO₂ning chiqishiga sababchi bo‘lmoqdalar va buning uchun ishlab chiqaruvchilar turli cheklovlarga duch kelmoqdalar.

5. Ko‘mir – po‘latga ishlov berish uchun katta miqdorda ko‘mir iste’mol qilinadi (yoqiladi). Demak, ko‘mir ham bilvosita po‘lat narxiga ta’sir etadi.

6. Jahon bozorida temir rudasiga bo‘lgan talab va taklifning tobora ortib borishi. Bugungi kunda jahonda temirning eng asosiy iste’molchisi hisoblangan Xitoyga xomashyoni yetkazib beruvchi jahon metall bozoridagi eng yirik ikki mamlakat – Avstraliya va Braziliyadir. Ushbu mamlakatlar tomonidan Xitoyga eksport qilinayotgan xomashyoning jami 85 foizi aynan ushbu ikki davlat ulushiga to‘g‘ri keladi²¹.

7. Po‘lat narxiga bevosita ta’sir qiluvchi – transport xarajatlari. Har qanday eksport qilinuvchi tovarning narxida transport xarajatlari mavjud bo‘lganligi kabi, po‘lat narxiga ham ushbu xarajatlar kiritiladi

8. Va so‘nggisi, albatta, har bir mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarining turli xarajatlari, jumladan, soliq, kommunal xizmat to‘lovlari, ishchilarga beriladigan oylik maoshlari va boshqa turli xarajatlarni sanab o‘tish mumkin. Po‘lat ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan jahon metall bozoriga mahsulot eksport qilinayotganda, albatta o‘zining ichki xarajatlari ham hisobga olinib, mahsulotning eksport narxiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

So‘nggi o‘n yilliklarda yuz bergan yirik iqtisodiy inqirozlar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, tovarlarning narxlari, talab va taklif dinamikasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, har bir hodisani o‘zining

---

²¹ <https://bcs-express.ru/novosti-i-analitika/rynok-stali-chto-nuzhno-znat-o-sektore>

xususiyatlariga qarab to'rtta alohida bosqichga ajratish mumkin va ushbu har bir bosqich o'zining xususiyati bilan alohida tarixiy hodisaga qarab har xil davomiylik darajada bo'ladi. Har bir iqtisodiy inqiroz narxlar shoki davrida, so'ngra talab shokida, talab va taklif muvozanatida davom etadi va nihoyat tiklanish davrini talab qiladi.

Birinchi bosqich: narx shoki bo'lib, u ikki haftadan ikki oygacha bo'lgan davrni o'z ichiga olishi mumkin hamda ushbu bosqichda narxlar shoklari bilan tavsiflanadi. Narxlarning keskin ko'tarilishi inqirozdan oldingi narxga bog'liq bo'lib, tovarlarning narxlari sezilarli darajada oshib, chegara narxlari eng yuqori darajaga tushadi.

Ikkinchi bosqichi esa uch oydan ikki yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olishi mumkin hamda ushbu bosqichda eng muhim bo'lgan xomashyolarga bo'lgan talab minimal darajada pasayadi.

Uchinchi bosqich: talab va taklifning yangi muvozanati bo'lib, u bir yildan uch yilgacha davrni o'z ichiga oladi. Ushbu bosqich ishlab chiqaruvchilar tomonidan talab va taklifning yangi dinamikasiga javoban yuqori narxlardagi takliflari bilan tavsiflanadi. Natijada talab va taklifning yangi muvozanati paydo bo'ladi. Bozorning dastlabki ikki bosqichidagi o'zgarish jarayonlari savdo oqimlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi va buning natijasida narxlarning turlicha o'zgaruvchanlik holatiga olib kelishi mumkin.

To'rtinchi bosqich: talabni tiklash va keyingi barqarorlik holat bo'lib, ushbu bosqich bir yildan besh yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Dastlabki shokdan bir yil o'tgach va bir yildan besh yilgacha davom etishi mumkin bo'lgan yakuniy bosqich global tiklanishni yirik iqtisodiyotlar boshqarayotgani va jahon iqtisodiyotida xomashyolarga tanqislik paydo bo'lishi bilan narxlar tiklanib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Albatta, kapital xarajatlarining yetishmasligi, mavjud aktivlarning tugashi va talabning tabaqalashtirilgan shakli tovarlarning turlicha munosabatda bo'lishiga olib keladi.

8.4. Jahon metall bozorlari va ularning asosiy ko‘rinishlari

Jahon bozorida metall xomashyosi va mahsulotlarining sotish tijorati xizmatlari yillar davomida takomillashib kelgan. Ushbu xizmat turlari narx tadqiqoti, narxlar bayonoti, metall turlari bo‘yicha konsalting kabilardir.

Bugungi jahon xo‘jaligida metall bozorlarining Yevropa va AQSHda 2 ta asosiy yirik metall bozorlari mavjuddir.

1. Buyuk Britaniyaning London shahrida joylashgan – “.LME: London Metall Exchange” (London Metall Birjasi).

2. AQSHning Nyu-York shahrida joylashgan “COMEX: New York Mercantile Commodity Exchange” (Nyu York tovar birjasi) (CME Group).

Bu birjalarning yangi birjalardan asosiy farqi shundaki, ular o‘nlab yillar davomida ma‘lumotlar yig‘ib kelganlar, tadqiqotlar va prognozlar qilganlar. Shuning uchun bu birjalarning metallga bergan bahosi ishonchliroq deb bilinadi. Bundan tashqari yana bir qator metall birjalari mavjud, shulardan bir nechtasini 8.1-jadval orqali ko‘rish mumkin.

Metall birjalarida, xususan, London Metall Birjasida po‘lat armatura va lom shaklida sotiladi. 2021-yilning mart oyidan boshlab 1 tonna po‘lat lomi 420 dollardan 470 gacha ko‘tarilib ketgan va shu yilning, ya‘ni 2022-yilning 16-mart holatiga ko‘ra, 1 tonna lom narxi 440 dollarni tashkil etadi. Po‘latning HRC China (Hotrolled coil) narxi tonnasiga 720-750 dollar atrofida o‘zgarib turibdi. Shimoliy Amerikadagi HRC po‘lat tonnasiga 1300 dollarni tashkil etadi²².

Ikkilamchi metall bozori 2020-yildan 2025-yilgacha 630 mln. tonnadan 890,7 mln. tonnagacha, ya‘ni 52 mlrd. dollardan 76 mlrd. dollargacha o‘sishi prognoz qilingan edi. Yillik o‘shish darajasi CAGR (compounding annual growth rate) 7,1 foizni tashkil etadi. 2019-yil natijasiga ko‘ra, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari jahon

---

²² London Metal Exchange

bo‘ylab eng katta ikkilamchi metall bozorini tashkil qilganliklarini qayd etish mumkin²³.

8.1-jadval

Jahon metall bozoridagi ba’zi birjalar ro‘yxati

Birja nomi	Qisqartma nomi	Joylashgan hududi	Tovar turi
London Metall Exchange	LME	London, Buyuk Britaniya	Metalllar
COMEX: New York Mercantile Commodity Exchange	NMCE	Nyu-York, AQSH	Metalllar
NRC China		Shanxay, Xitoy	Metalllar
Burs Afrika		Eben, Mavritaniya	Metall
Meerchantayl Madagaskar	MEX	Antananarivo, Madagaskar	Metall, qishloq xo‘jaligi, energetika
Nadeks Ekscheyndj	HEGX	Chikago, AQSH	Energetika, metall
O‘zbek tovar xomashyo birjasi	XCET	Toshkent, O‘zbekiston	Metall va boshqa sanoat mahsulotlari
Tokio xomashyo birjasi	XTKT	Tokio, Yaponiya	Energiya, metallar va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari

Manba: ushbu jadval “Economist Intelligence Unit” ma’lumotlari asosida ishlab chiqildi.

2021-yilda jahon bo‘yicha ikkilamchi metallni qayta ishlash bozorining 50 foizidan ortig‘i Osiyo-Tinch okeani mintaqasi

²³ Metal Recycling market, mart 2020

davlatlariga (asosan Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya) to‘g‘ri kelgan.

Yevropada ikkilamchi metall bozoridagi eng asosiy ishtirokchi mamlakat bu Lyuksemburgdir, ya’ni “ArcelorMittal” kompaniyasidir. Ikkilamchi metallni qayta ishlash bozori 2 ta ko‘rinishi mavjud (ikkilamchi metall turiga ko‘ra):

1) Yangi ikkilamchi metall (ishlab chiqarish jarayonida vujudga kelgan);

2) Eski ikkilamchi metall (tayyor mahsulotlarning hayotiylik davri tugaganida).

Shuningdek, ikkilamchi metallni qayta ishlash bozorining 2 ta turi (bozor turiga ko‘ra) mavjud:

1) rangli metall bozori;

2) qora metall bozori

Jahon po‘lat bozorlari. Qora metall bozori o‘z ichiga temir, margana, litium, xrom va boshqalarni oladi. Bu bozor tushunchasi juda keng bo‘lganligi uchun, ulardan biri – po‘lat bozorini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Po‘lat qurilish, uy jihozlari, mashinasozlik, ko‘priksozlik va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi.

8.2-jadvalda jahon po‘lat bozoridagi eng yirik ishtirok etuvchi 10 korporatsiyalar ro‘yxati berilgan. Ushbu kompaniyalarning aksariyati Transmilliy korporatsiyalardir, chunki metallni izlab topish, qazib chiqarish va unga qayta ishlov berish ulkan mablag‘lar va xalqaro kelishuvlarni talab qiladi.

“ArcelorMittal” (“Arselór Míttal”) – Jahon metall bozoridagi eng yirik kompaniyalardan biri bo‘lib, u Lyuksemburgda ro‘yxatdan o‘tgan. 18 davlat va 4 mintaqada ishlab chiqarish kuchlari mavjud, mahsulotlari 160 davlatda sotiladi. 2 va 3-o‘rinlarda Xitoy (China Baowu Group) va Yaponiya (Nippon Steel Corporation) mamlakatlariga tegishli bo‘lgan kompaniyalar egallagan va ularning po‘latni yillik ishlab chiqarish hajmi mos ravishda 95 va 51 tonnadir. 4-o‘rinni yana Xitoy kompaniyasi egallab tursa, 5-o‘rinni esa Janubiy

Koreyaning POSCO korxonasiga to‘g‘ri keladi. Ushbu korxonada 28 million tonna xom po‘lat ishlab chiqarish uchun 29000dan ortiq ish kuchi mehnat faoliyatini olib boradi.

8.2-jadval

Jahon po‘lat bozorida eng yirik “Top-10” korporatsiyalar ro‘yxati (2020-yil)

Jahondagi reytingi	Kompaniyalarning nomlari	Mln.tn.	Mamlakat
1	ArcelorMittal	97,31	Lyuksemburg
2	China Baowu Group	95,47	Xitoy,Shanxay
3	Nippon Steel Corporation	51,68	Yaponiya
4	HBIS Group	46,56	Xitoy
5	POSCO	43,12	Janubiy Koreya
6	Shagang Group	41,10	Xitoy
7	Ansteel Group	39,20	Xitoy
8	Jianlong Group	31,19	Xitoy
9	Tata Steel Group	30,15	Hindiston
10	Shougang Group	29,34	Xitoy

Manba: ushbu jadval “Economist Intelligence Unit” ma’lumotlari asosida ishlab chiqildi.

8.5. Jahon oltin bozori va uning xususiyatlari

Oltin bu eng asosiy qimmatbaho metallardan biri sanaladi va mamlakat iqtisodiyotida muhim rol o‘ynaydi. Oltin bozori – oltin bilan oldi-sotdi operatsiyalarini doimiy ravishda amalga oshiruvchi markaz hisoblanadi.

Oltinning narxi 1919-yildan boshlab London metall birjasida (London banklararo bozorida) fiksatsiya (Gold Fixing) London Gold Market Fixing Limited kompaniyasi tomonidan belgilanadi. Uning narxi mazkur birjada 1 sutkada 2 marta aniqlanadi, ya'ni ertalab va kechki payt. Oltinni o'lchov birligi unsiya hisoblanadi, ya'ni 1 unsiya 31 grammni tashkil qiladi. 2015-yildan boshlab oltinning narxi elektron auksion tizimda aniqlanish yo'lga qo'yildi.

Jahon oltin bozori mintaqaviy bozorlardan tarkib topadi. Ularning eng yiriklari – London, Syurix, Nyu-York, Jeneva, Melburn shaharlarida joylashgan. 1919-yildan buyon faoliyat ko'rsatib kelayotgan London Oltin bozorida kun davomida 2 marotaba oltinning maxsus narxi (fiksing) belgilash tartibi joriy etilgan. London Oltin bozoridagi narxlar eng qulay hisoblanib, turli hisob-kitoblar uchun baza vazifasini bajaradi. Va uzoq, muddatli shartnomalarda narxlarni belgilash uchun qo'llaniladi.

Syurix Oltin bozori 1970-yildan faoliyatini boshlagan bo'lib, muddatli shartnomalarda narxlarni belgilash uchun qo'llaniladi. Syurix Oltin bozori 1980-yillarga kelib eng yirik markazlardan biriga aylandi, jahonda oltinga bo'lgan talabning asosiy qismi ushbu bozor orqali qondiriladigan bo'ldi. Bugungi kunda ham jahon bo'yicha oltin savdosining kamida 40 foizi Shvetsariyada o'tkaziladi. Shvetsariya banklarining afzallik tomonlari shundan iboratki, ular jahonning barcha hududlaridagi oltin bozorlarida joylashgan.

Bloomberg ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilning 19-yanvarida oltin narxi 2021-yil noyabr oyining o'rtalaridan beri maksimal darajagacha ko'tarilgan. Bir unsiya bahosi bir kunda 27 dollardan 1840 dollargacha qimmatlashgan, 20-yanvar kuni sotuvlar boshida esa oltin narxi bir unsiya uchun 1844,15 dollarga yetgan.

Oltin narxini belgilovchi asosiy omillardan biri – Amerika regulyatori siyosati hisoblanadi. AQSHning Federal zaxira tizimi rahbarlari o'zlarining oxirgi bayonotlarida joriy yilda uchta asosiy stavkaning oshishi ehtimoli haqida ogohlantirdi.

Jahon oltin kengashi (WGC) tahlilchilarining qayd etishlaricha, boshqa regulyatorlar bunday qat'iy yo'l tutmaydi. Masalan, Yevropa markaziy bankining ta'kidlashicha, 2022-yilda ular uchun foiz stavkalarini oshirish inflyatsiya haqidagi rekord darajali so'nggi ma'lumotlarga qaramasdan «ehtimoldan juda yiroq»dir.

Angliya banki dekabrda foiz stavkalarini oshirdi, ammo uning Pul siyosati bo'yicha kengashi kelgusida narxlarni minimal darajada ko'tarishni rejalashtirayotganga o'xshaydi, deyiladi WGC hisobotida.

Xitoy xalq banki esa tijorat banklarining majburiy zaxira normalarini kamaytirishi bilanoq, mamlakatdagi og'ir iqtisodiy vaziyatni yumshatish uchun dekabr oyida asosiy hisob stavkalaridan birini qisqartirdi.

World Gold Council tahlillariga ko'ra, jahon iqtisodiyoti tarixida ham olib qaralganda, oltin yuqori inflyatsiya sharoitlarida o'zini yaxshi ko'rsata oladi. Inflyatsiya 3 foizga etgan yillarda oltin narxi o'rtacha 14 foizga ko'tarilgan.

2020-yilning III choragida dunyo bozorida oltinning narxi o'zining tarixidagi eng yuqori narxga ko'tarildi, albatta yuzaga kelgan pandemiya tufayli. 2020-yilning avgust oyida 1 unsiya oltinning narxi 2450 dollargacha ko'tarildi. Aynan jahon oltin bozorida narxning keskin ko'tarilishi sababli, oltin ishlab chiqaruvchi jahonning ko'plab mamlakatlari o'z oltin mahsulotlarini jahon bozoriga chiqarib qo'shimcha xorijiy valyutaga ega bo'lishdi.

2022-yilda oltin bozoridagi minimal qiymat uchinchi chorakning oxiri va to'rtinchi chorakning boshiga kelib barqarorlashishi, yil so'ngiga kelib esa yuqoriga ko'tarilishi ehtimoli mavjud.

Oltin O'zbekistonga qanday ta'sir ko'rsatadi? Oltin bo'yicha jahon narxlari mamlakatdagi iqtisodiy holatga ham to'g'ridan to'g'ri o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Birinchidan, oltin respublikaning asosiy eksport tovarlaridan biri hisoblanadi. Avvalgi yillarda uning ulushi 50 foizgacha o'sgan edi.

2021-yilda vaziyat o'zgardi. Garchi oltin ulushi 24,7 foizgacha kamaygan bo'lsa-da, u tashqi savdo-sotiqda muhim ahamiyatga egadir (hajmi bo'yicha faqat sanoat tovarlaridan keyingi o'rinda turadi). Ko'plab oltin ishlab chiqaruvchi mamlakatlarda uni mamlakatning o'zi eksport qiladi, ammo O'zbekistondagi yagona sotuvchi – bu Markaziy Bank (MB) bo'lib, ishlab chiqaruvchilardan (masalan, Navoiy kon-metallurgiya kombinatidan) oltinni sotib oladi va uni boshqa mamlakatlarga (asosan Shvetsariyaga) eksport qiladi. Markaziy Bankda aytishlaricha, oltin, uning narxi qimmatlashgan paytida sotilar ekan.

Ikkinchidan, O'zbekiston zaxiralarining katta qismi aynan oltindan iborat. Ushbu zaxiralar sug'urta yoki «xavfsizlik yostiqlashi» hisoblanadi. Deyarli barcha mamlakatlar favqulodda vaziyatlarda kerak bo'ladigan o'zining zaxirasiga ega.

Turli mamlakatlar o'z zaxiralaridan turlicha foydalanadi. Odatda, bu to'lov balansi yetishmovchiligini moliyalashtirish, valyuta bozorida intervensiya o'tkazish, milliy valyuta kursini saqlash, tashqi qarzni qoplash va h.k.lar bo'lishi mumkin.

Xalqaro tashkilotlar rivojlanib borayotgan mamlakatlarga, shu qatorda O'zbekistonga ham 3 oylik importni moliyalashtirishga yetadigan o'z zaxirasini saqlashni tavsiya qiladi.

Hozirda O'zbekistonga 15 oydan ortiq importni moliyalashtirish uchun 35 mlrd dollar mablag' yetarli. Bunday ko'rsatkich esa ishonchli hisoblanadi.

Uchinchidan, Markaziy Bankda ta'kidlashlaricha, qimmatbaho oltin davlat byudjeti daromadlari, shu jumladan oylik maoshlar, nafaqalar va boshqa ijtimoiy sarf-xarajatlar uchun ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday fikrni xalqaro tashkilotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, Xalqaro valyuta fondi oltin narxining o'zgarib turishini O'zbekiston iqtisodiyoti uchun tahlikali vaziyatlardan biri deb ta'kidlaydi.

To‘rtinchidan, oltin narxining oshishi oltin qazib oluvchi korxonalaridan olinadigan daromad solig‘i tushumlarining o‘shishiga xizmat qiladi. Bu esa bir necha trln. so‘m deganidir.

Beshinchidan, oltin o‘zbekistonliklar uchun jamg‘arma va sarmoyalarning eng maqbul usullaridan biridir.

Jahon oltin bozorida oltin xomashyosi noyob va qimmat metall turi bo‘lsa-da, uning keng ko‘lamda amaliy foydasi moliya va sarmoya sohasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, oltinning 80 foizi oxir-oqibat zargarlik buyumiga aylanishi bilan tugaydi. Biroq insoniyat yangicha taraqqiyot yo‘li – orqaga qaytish yo‘li bo‘lmagan yuqori texnologiyalar davriga o‘tish arafasida. Va, tabiiyki, insonni metall zargarlik buyumi sifati bo‘lishidan ko‘proq sanoatda keltiradigan ustunlik tomonlari qiziqtiradi.

Metallarni ishlab chiqarish bo‘yicha mamlakatlar kesimida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. “World Gold Council, 2022” ma‘lumotiga ko‘ra, oltin ishlab chiqarishda yuqori o‘rinni Xitoy egallab turibdi. Uning yillik ishlab chiqarishi hajmi qariyb 383 tonnani tashkil etgan holda jahon xo‘jaligida 1-o‘rinda turadi va keyingi o‘rinlarni Rossiya, Avstraliya va AQSH kabi mamlakatlar egallab turibdi.

Jahondagi eng yetakchi “Top 10”likni Kanada, Peru, Gana, Janubiy Afrika va Meksika tashkil etgan holda, uni Braziliya yillik 110 tonna ishlab chiqarish bilan 10-o‘rinni egallagan. Ushbu ro‘yxatda ko‘rib turganimizdek, O‘zbekiston o‘rin olmagan. Chunki, oltinni kondan qazib chiqarish bilan uni mahsulotga aylantirib jahon bozoriga taqdim qilish, oltin valyuta rezervlariga egalik qilish kabi turli xil statistik ma‘lumotlar keltiriladi va ularni alohida o‘rganish lozim.

Masalan, 2020-yilda dunyodagi oltin konlarning ishlab chiqarish quvvatiga ko‘ra, O‘zbekistondagi Muruntau oltin koni AQSHning Nevada oltin konidan so‘ng 2-o‘rinni (yillik 66 tonna qazib chiqarishi

bilan) egallagan²⁴. Xalqaro “KITCO” reytingiga ko‘ra, Muruntau 2020-yilda eng yirik kon deb tan olindi. Lekin, oltinni mahsulot sifatida ishlab chiqarish bo‘yicha yetakchilar safiga kirmaymiz. Yuqoridagi jadvaldan ma’lumki, yirik konlari mavjud bo‘lmasa-da, ishlab chiqarishda Xitoy yetakchi o‘rinni egallagan.

Oltin xomashyosini qazib chiqarishda esa jahonda Xitoy, Avstraliya va Rossiya mamlakatlari yetakchilik qilishadi. Jahondagi yirik oltin qazib chiqaruvchi mamlakatlar reytingini 8.3-jadval orqali ko‘rishimiz mumkin.

8.3-jadval

Jahondagi yirik oltin qazib chiqaruvchi mamlakatlar reytingi²⁵

O‘rin	Mamlakatlar	Miqdori (tonna)	Jahon bo‘yicha ulushi (foizda)
1	Xitoy	404,1	12,1
2	Avstraliya	314,9	9,5
3	Rossiya	297,3	8,9
4	AQSH	221,7	6,7
5	Kanada	189,0	5,7
6	Peru	158,4	4,8
7	Indoneziya	136,9	4,1
8	Gana	130,5	3,9
9	JAR	128,9	3,9
10	Meksika	115,4	3,5
...	Boshqa mamlakatlar	1 234,9	37,1
	Jahon bo‘yicha	3 332,0	100,0

Manba: ushbu jadval World Gold Council ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

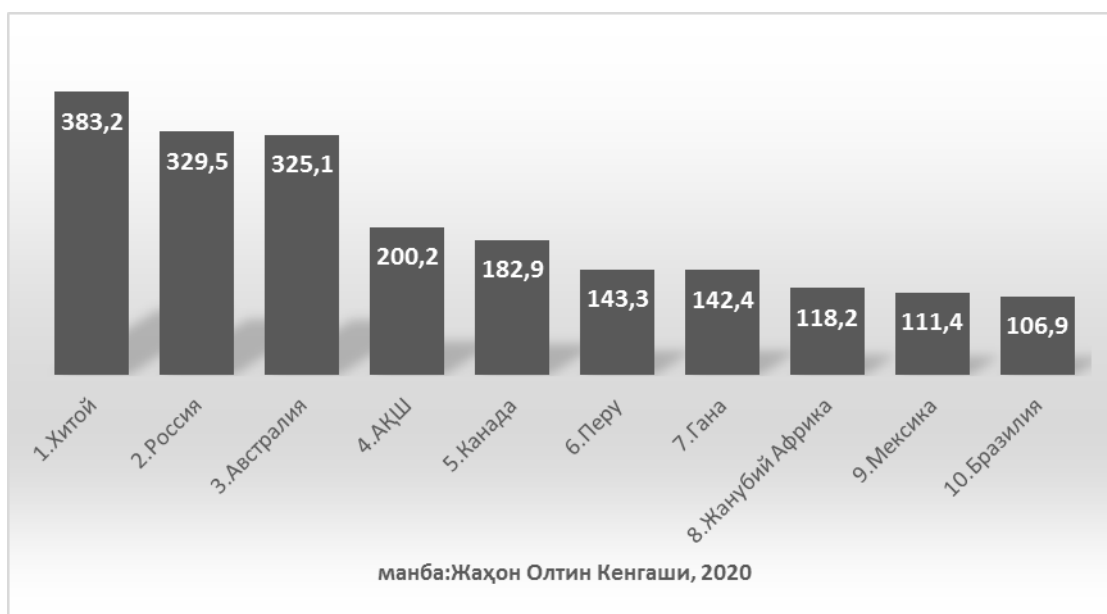
²⁴ World Gold Council, 2020

²⁵<https://www.google.com/amp/s/www.vesti.ru/v/s//www.vesti.ruamp/article/2414883%3fa>
mp

Demak, yuqoridagi jahon oltin bozori tahlilidan ko‘rinib turibdiki, 2020-yilgi “pandemiya davri” jahon oltin bozorida narxning keskin ko‘tarilishiga olib keldi. Bu jarayon esa, oltin xomashyolarga ega bo‘lgan mamlakatlarning daromadiga qo‘shimcha bonus olib keldi. Xususan, O‘zbekistonga ham. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy ma‘lumotiga ko‘ra, 2020-yilda O‘zbekiston o‘zining iqtisodiy tarixida eng ko‘p miqdorda oltinni eksport qilgan va jahon oltin bozorida narx ko‘tarilganligi sababli oltin eksportimizning hajmi salmoqli darajada ko‘payganligini ma‘lum qilgan.

Butunjahon oltin kengashining (World Gold Council) 2022-yilgi ma‘lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston oltin-valyuta zaxiralari tarkibidagi oltin hajmi bo‘yicha dunyoning top-20 taligi reytingida 15-o‘rinni egalladi. O‘zbekistonning oltin zaxiralari 352,7 tonnani tashkil etadi. Reytingda 1-o‘rinni uzoq yillardan beri AQSH egallab kelmoqda, uning zaxiralari 8 133 tonnani tashkil qiladi²⁶.

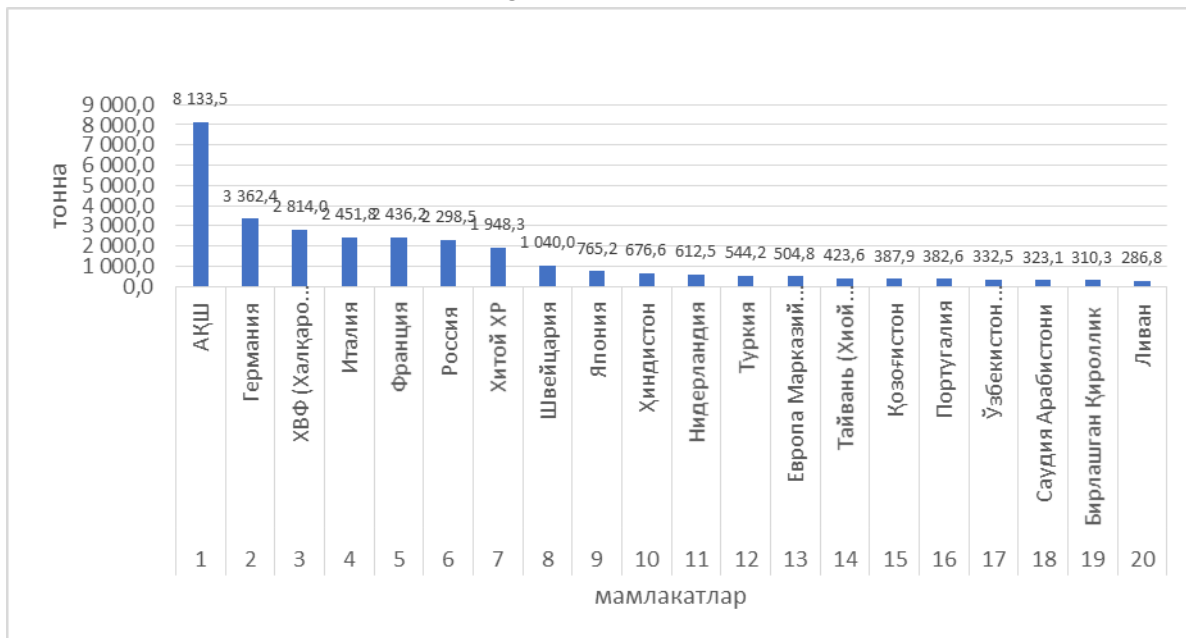
8.2-rasm. Oltin ishlab chiqaruvchi eng yetakchi “Top-10 mamlakatlar” reytingi (tn.)

²⁶ <https://www.google.com/amp/s/kursiv.kz/news/mirovaya-ekonomika/2019-10/uzbekistan-voshel-v-top-20-stran-po-zolotym-rezervam%3>

Manba: ushbu jadval World Gold Council ma'lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

Ko'rib turganimizdek, oltin zaxiralariga ko'ra yetakchilikni AQSH 8000 tonnadan oshiq oltin zaxiralari bilan egallab tursa, Rossiya 2000 tonnadan ortig'iga ega, O'zbekiston esa 17-o'rinda 332 tonna oltini bilan egallab turadi. Jahon oltin kengashining hisobotiga ko'ra, 335,9 tonna oltin zaxirasiga ega O'zbekiston dunyoda 17-o'rinda turibdi. Bu mamlakat valyuta zaxirasining 59,1 foizini tashkil etadi.

Undan keyingi o'rinda Saudiya Arabistoni (323,1 tonna, 3,4 foiz). Shuni ham e'tiborga olish kerakki, bu jadvalda mamlakatlar qatorida ikkita yirik xalqaro banklar ham o'rin egallagan: Xalqaro Valyuta fondi va Yevropaning Markaziy Banki. Ularning oltin zaxiralari mos ravishda 2800 tonnadan ziyod oltini bilan 3-o'rinda va 504 dan ortiq tonna bilan 13-o'rinda ekanligini ko'rish mumkin.

8.3-rasm. Jahon oltin zaxiralari. Xalqaro moliya statistikasi, 2021-yil.

Jahon bo‘ylab oltin-valyuta zaxiralari ma’lumotlarini oltinni ishlab chiqarish salohiyatiga doir ma’lumotlar bilan keskin farq qiladi. Tabiiyki, oltin zaxiralar banklarda valyutaning mustahkamligi quvvatlab turuvchi vositadir. Xalqaro bitimlarda pul o‘rniga muomalada yuritilishi ham kuzatilgan.

Iqtisodiyot inqirozga uchray deganda, yoki valyuta ayrboshlashga qiyinchilik tug‘dirishi oldini olish maqsadida mamlakatlar oltin-valyuta zaxiralari g‘amlab qo‘yishni maqsad qilib qo‘yganlar. Oltinning nodir kimyoviy xususiyatlari bo‘lishi turli xil sohalarda qo‘llashni mumkin qilsa-da, hozirda bu metall asosan banklarda valyuta zaxirasi va zargarlik buyumlari sifatida saqlanib kelinmoqda.

8.6. Jahon metall bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari va metall mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi

Metallurgiya sanoat ishlab chiqarishda yetakchi hisoblangan davlatlarda milliy iqtisodiyotning eng asosiy va muhim hamda hal qiluvchi tarmog‘i hisoblanadi. Aynan metallurgiya boshqa sohalarga ham global bozorda ustuvorlik qilishga, xususan sifatli prokat ishlab chiqarishga ko‘maklashadi.

Bugungi kunda metallurgiya mahsulotining eng yaxshi turlari AQSH, Yaponiya, Rossiya va G‘arbiy Yevropa davlatlarida ishlab chiqariladi. Bu davlatlar ishlab chiqaruvchilari ichki bozor talablarini qondiribgina qolmay, balki xorijga yuz millionlab dollarga teng bo‘lgan prokatni eksport qilib kelishmoqda. Dunyo miqyosida sifatli prokatga ehtiyoj ortib borayotganligi ham soha dolzarbligini belgilab bermoqda.

Albatta, jahondagi xomashyo va tabiiy resurslarga boy bo‘lgan har qanday rivojlanayotgan mamlakatlar jahon xomashyo bozorlarida munosib joy olishga harakat qilishadi. So‘nggi yillarda jahon metallurgiya sanoat tarmog‘ida metall prokat, po‘lat va quyma temir ishlab chiqarishda aniq o‘shish kuzatilmoqda. Bu, asosan, metallurgiya ishlab chiqarish bozorida eng yetakchi mamlakatlarning biriga

aylangan Xitoyning haqiqiy kengayishi bilan bog‘liqdir. Shu bilan birga, metallurgiya tarmog‘ida ishlab chiqarishning turli omillari tahlillaridan kelib chiqib, bugungi jahon xo‘jaligida jahon metall bozorining qariyb 60 foizini Xitoy; Yaponiya – 8 foiz; Hindiston va AQSH – 6 foiz; Rossiya va Janubiy Koreya – 5 foiz; Germaniya – 3 foiz va Turkiya, Tayvan, Braziliya mamlakatlarining ulushi esa 2 foizni tashkil qiladi.

Jahon metall bozorida o‘z xukmronligini o‘rnatgan mamlakat bu Xitoydir. U metall mahsulotlarining eksporti va importi hamda savdo aylanmasi miqdori va hajmi jihatidan jahon metall bozoridagi eng yetakchi mamlakat hisoblanadi. Xitoy jahon xo‘jaligida iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan mamlakatning sanoat ishlab chiqarishi uchun zarur bo‘lgan turli metallarni ishlab chiqaruvchi asosiy mamlakatlardan biridir. Mamlakat nafaqat ichki talabni qondirish uchun, balki xorijiy mamlakatlarga eksport qilish uchun ham metallarni ishlab chiqaradi.

2018-yilga kelib, Xitoyning po‘lat ishlab chiqarishi 880,3 mln. tonnani tashkil etdi va uning yarim tayyor va tayyor po‘lat mahsulotlarini eksport qilish hajmi 68 mln. metrik tonnani tashkil etdi. 2019-yilga kelib esa, metall mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi oldingi yilga nisbatan 6,5 foizga o‘shib, 937,5 mln. tonnaga etdi. Xuddi shu yili Xitoydan alyuminiy prokatining eksporti 18,1 mlrd. AQSH dollaridan oshdi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, Xitoy jahon metall bozorida po‘latning eng yirik eksportchisi bo‘lib, 2019-yildagi metall savdo balansida ijobiy saldosi 54,4 mln. tonnani tashkil etdi. Xitoydan tashqari, jahon metall bozorida Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlari ham po‘latning asosiy importchilari hisoblanadi. Yaponiya esa po‘lat eksporti bo‘yicha jahon metall bozorida Xitoydan so‘ng 2-o‘rinni egalladi. Umuman olganda, 2019-yilda jahon metall bozorida butun dunyo bo‘yicha jami 36 mln. tonna po‘lat eksport qilindi.

Biroq jahon savdosidagi ba'zi yetakchi mamlakatlar mahalliy metallarni ishlab chiqaruvchilarga turli xil savdo cheklovlarini qo'yimoqdalar. Xususan hozirda AQSH va Xitoy o'rtasidagi savdo urushi global savdoni rivojlanishiga ta'sir qiluvchi asosiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. 2020-yilning fevral oyidan boshlab AQSH po'latiga qo'yiladigan ta'riflardan olinadigan to'lov va Xitoyga alyuminiy importi qariyb bir milliard AQSH dollarini tashkil etdi²⁷.

Jahon qora metallurgiya sanoatida hozirgi vaqtda xom ashyo resurslarini yetkazib beruvchi, tayyor metall mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va ularni iste'mol qiluvchi mamlakatlar guruhlarini shakllangan. Jumladan, jahon metall bozoriga temir rudani eksport qilishda Braziliya, Avstraliya, Hindiston, Liberiya davlatlari hamda po'lat ishlab chiqarishda esa Xitoy, Yaponiya, Rossiya, AQSH, Ukraina, Germaniya kabi mamlakatlar yaqqol ajralib turadi.

8.4-jadvaldagi "Jahon bo'yicha 2015–2021-yillarda metall mahsulotlari (po'lat) ishlab chiqarish dinamikasi (mln.tn.)" jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2021-yilda jahon bo'yicha jami 1714,5 mln. tonna po'lat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lsa, shundan deyarli yarmi – 806,3 mln. tonnasi Xitoyga to'g'ri keladi, ya'ni 47,0 foiz ulush demakdir.

8.4-jadval

Jahon bo'yicha 2015–2021-yillarda metall mahsulotlari (po'lat) ishlab chiqarish dinamikasi (mln.tn.)

T/r		2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	Jahon bo'yicha	1620,2	1627,2	1729,8	1808,6	1917,7	1608,4	1714,5
2	Xitoy	816,4	819,5	859,0	880,3	937,5	720,7	806,3
3	Boshqa mamlakatlar	803,8	807,6	870,9	928,3	980,2	887,7	908,2

²⁷ statistika.com/statistiss/1098324/economik-trade-impakt-of-covid-19-on-metal-industr

Manba: ushbu jadval World Steel Association (2021) ma'lumotlari asosida ishlab chiqildi.

Tayyor metall mahsulotlarini iste'mol qilishda esa asosan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar yetakchilik qilmoqda. Jahonda ishlab chiqarilayotgan po'latning 80 foizi rivojlangan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi hamda ularning jahon metall bozoriga yuqori sifatli qora metall mahsulotlarini yetkazib berish ulushi yuqoridir²⁸.

Jahon temir uyushmasi (World Steel Association WSA) ma'lumotlariga ko'ra, jahonda qora metall sanoati rivojlangan va metall mahsulotlari ishlab chiqaruvchi jami 64 ta mamlakat mavjuddir va ushbu mamlakatlar Jahon temir uyushmasiga a'zo hisoblanishadi.

8.5-jadval

Jahon bo'yicha 1950 – 2022-yillarda po'lat ishlab chiqarish dinamikasi (po'lat ishlab chiqarish, mln. tonna)²⁹

Yillar	Jahon bo'yicha	Yillar	Jahon bo'yicha	Yillar	Jahon bo'yicha
1950	189	2001	852	2012	1 560
1955	270	2002	905	2013	1 650
1960	347	2003	971	2014	1 671
1965	456	2004	1 063	2015	1 620
1970	595	2005	1 148	2016	1 627
1975	644	2006	1 250	2017	1 730
1980	717	2007	1 348	2018	1 809
1985	719	2008	1 343	2019	1 918
1990	770	2009	1 239	2020	1 608
1995	753	2010	1433	2021	1715
2000	850	2011	1538	2022*	1812

²⁸ <http://www.worldsteel.org/>

²⁹ World Steel Association, 2021

Izoh: 2022-yilgi istiqbol.

Manba: Jahon Po‘lat Assotsiatsiyasi (World Steel Association, 2021) ma‘lumotlari asosida ishlab chiqildi.

8.5-jadvaldagi “Jahon bo‘yicha 1950–2022-yillarda po‘lat ishlab chiqarish dinamikasi (po‘lat ishlab chiqarish, mln.tn.)” jadvaldan ko‘rinib turibdiki, jahon bo‘yicha 1950-yilda 189 mln. tonna po‘lat ishlab chiqarilgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkich 2021-yilga kelib 1715 mln. tonnani tashkil qilgan, ya‘ni ushbu o‘tgan davrdagi ishlab chiqarishga qaraganda 907 foizga o‘sgan.

Demak, jahon metall bozorida qora metallning (po‘lat) eng yirik iste‘molchisi va ishlab chiqaruvchisi ham yaqin yillar ichida Xitoy bo‘lib qolaveradi, chunki xitoyliklarning iste‘moli va ishlab chiqarish darajasiga yaqin 10 yillar davomida boshqa mamlakatni quvib yetish extimoli juda pastdir. Shuningdek, po‘latning lom narxi tonnasiga 440 dollar bo‘lsa, Xitoyda ishlab chiqarilgan HRC po‘lat tonnasiga 750 – 1300 dollar atrofidadir, chunki uning narxi mahsulotning sifati va ishlab chiqarilgan joyiga qarab o‘zgaradi.

Bobning qisqacha xulosasi:

Shunday qilib, jahon metall bozori konyunkturasi va shakllanish xususiyatlari tahlillaridan ko‘rinib turibdi-ki, sanoat mahsulotlarining turli-tumanligi ko‘payib boraverar ekan, jahon xo‘jaligida metallarga bo‘lgan ehtiyoj ham kundan kunga ko‘payib boraveradi. Bu esa, o‘z navbatida, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning resurslaridan o‘zaro foydalanishni talab etmoqda. Biz esa ularni jahon metallurgiya bozorlarida bevosita “to‘qnashishi”ni kuzatishimiz mumkin. Bunday jarayonlar jahon metallurgiya bozorida mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy raqobatni kuchaytiradi, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar o‘rtasida.

Shu o'rinda ta'kidlash joiz-ki, jahon metall bozorida eng xaridorgo'y bo'lgan oltin shunday metallki, iqtisodiyot inqirozga uchray deganda, yoki valyuta ayrboshlashga qiyinchilik tug'dirishi oldini olish maqsadida mamlakatlar oltin-valyuta zaxiralarini g'amlab qo'yishni maqsad qilib qo'yganlar. Oltinning nodir kimyoviy xususiyatlari bo'lishi turli xil sohalarda qo'llashni mumkin qilsa-da, hozirda bu metall asosan banklarda valyuta zaxirasi va zargarlik buyumlari sifatida saqlanib kelinmoqda.

Nazorat savollari:

1. Jahon metall bozori tasnifiga ko'ra qanday guruhlariga bo'lingan?
2. Jahon metall bozorida "rangli metallar" guruhidan qanday metallar joy olgan?
3. Jahon metall bozori narxni shakllanishining xususiyatlarini ayting.
4. Jahon metall bozori uchun qanday maxsus xalqaro hisoboti chop etiladi va ushbu hisobot o'z tarkibiga qanday ma'lumotlarni jamlaydi?
5. Jahondagi eng yirik metall bozorlarini sanab o'ting.
6. Nima sababdan jahon metall bozoridagi narxlar doimiy ravishda o'zgaruvchandir?
7. Jahon metall bozorida xomashyolarning narxi qanday aniqlanadi va belgilanadi?
8. Jahon metall bozoridagi eng asosiy xomashyo hisoblangan po'latning narxiga ta'sir etuvchi omillarni sanab o'ting.
9. Jahon bozorlarida yuz beradigan har bir hodisani o'zining xususiyatlariga (iqtisodiy yoki siyosiy inqiroz, pandemiya va h.k.) narxlarning o'zgarishiga qarab qanday bosqichlarga ajratish mumkin?
10. Jahon metall bozorlarining asosiy ko'rinishlarini ayting.
11. Ikkilamchi metall bozorining xususiyatini va uning mohiyatini ayting.
12. Ikkilamchi metallni qayta ishlash bozorining qanday ko'rinishlari mavjud?

13. Jahon oltin bozori va uning xususiyatlarini ayting
14. Jahon bozorida oltinga narx qachondan va eng birinchi qaysi birjada aniqlangan?
15. Oltin narxini belgilovchi asosiy omillarni ayting.
16. Oltin O‘zbekistonga qanday ta‘sir ko‘rsatadi?
17. Jahon metall bozoridagi eng asosiy mamlakat va uning iqtisodiy salohiyatini ayting.
18. Jahon metall bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari va metall mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasini ayting.
19. O‘zbekistonning oltin qazib chiqarish tarmog‘i va uning jahon bozoridagi ahamiyatini ayting.
20. Jahon oltin bozoridagi ma‘lumotlarni qaysi maxsus tashkilot tomonidan hisobotlari e‘lon qilib boriladi?
21. Jahondagi yirik oltin qazib chiqaruvchi mamlakatlar reytingini ayting.
22. Oltin zaxirasi deganda nimani tushunasiz?

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon metall bozori konyunkturasi va narxining shakllanish xususiyatlari” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

- 1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;
- 2) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;
- 3) jahon metall bozoridagi asosiy ishtirokchi mamlakatlarning ishlab chiqarish quvvatlari, salohiyatlari va ularning jahon bozoridagi o‘rni bo‘yicha talabalar tomonidan guruhlarga bo‘lingan holda “Taqqimot” o‘tkaziladi.

IX BOB. JAHON MOLIYA BOZORI TAHLILI

9.1. Jahon moliya bozori tushunchasi va uning mohiyati.

9.2. Jahon moliya bozori: nazariy qarashlar va umumiy tavsif.

9.3. Jahon moliya bozorida ofshor tushunchasi va uning xususiyatlari.

9.4. Jahon moliya bozorlarining tahlili, maqsadi va asosiy vazifalari hamda uning asosiy ishtirokchilari.

9.5. Jahon moliya bozorining globallasuv jarayonlari.

9.6. Jahon moliya bozorlari rivojlanishining asosiy xususiyatlari.

Tayanch iboralar: jahon moliya bozori, jahon moliya markazi, xalqaro moliya bozori, liberallashtirish, moliya, bank, tijorat banki, moliya muassasasi, Jahon banki, XVF, inflyatsiya, moliyalashtirish, davlat byudjeti, defitsit, byudjet daromadi, byudjet xarajati, mahalliy byudjet, moliya tizimi, kredit, imtiyozli kredit, moliya siyosati, pul-kredit siyosati.

9.1. Jahon moliya bozori tushunchasi va uning mohiyati

Avvalo, moliya o‘zi nima? Moliya – iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag‘laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar tizimi bo‘lib, uning vositasida turli darajada pul mablag‘lari jamg‘armalari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.³⁰

Endi bevosita “moliya” tushunchasiga ta’rif bersak. “Moliya kategoriya sifatida xalq xo‘jaligida pul resurslarini hosil qilish, ularni

---

³⁰ N.Tuxliyev, A.O‘lmasov. “Ishbilarmonlar lug‘ati”. – .:T.Fan, 1993. – B.91.

taqsimlash va ishlatish borasidagi iqtisodiy munosabatlarni bildiradi”.³¹

Har qanday iqtisodiy faoliyat mablag‘ va pul talab qiladi. Ishlab chiqarish qayerda bo‘lmasin, baribir moliyani yuzaga keltiradi. Mahsulot ishlatish uchun taqsimlanganda pul shaklidagi moliyaviy fondlar hosil bo‘ladi, ular tabiiy holatda moliyaviy resurs hisoblanadi.

Moliya munosabatlariga xos bo‘lgan belgilar va xususiyatlar moliyaning vazifalarida ifodalanadi. Moliyaning vazifasi – bu moliya mohiyatining xo‘jalik faoliyatidagi aniq ko‘rinishi va uning ifodasidir. Yuqorida aytganimizdek, moliya mahsulot qiymatini taqsimlash orqali pul fondlarini hosil qilish va ularning ishlatilishini bildirar ekan, shunga ko‘ra u taqsimlash, rag‘batlantirish, ijtimoiy himoya, iqtisodiy informatsiya kabi vazifalarini ado etadi.

Moliya iqtisodiy darajasida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir qator vazifalarni bajaradi:

birinchidan, moliyaning iqtisodiy jarayonlarini, tadbirlarni, moliyaviy ta‘minlash va unga xizmat ko‘rsatish vazifasini bajaradi;

ikkinchidan, moliyaning taqsimlovchi vazifasi, moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratilgan yalpi milliy mahsulotni, ayniqsa, uning milliy daromadni tashkil qiluvchi qismini davlat va mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, iqtisodiy tarmoqlari, moddiy ishlab chiqarish sohalari mamlakat hududlari o‘rtasida taqsimlash va qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi.

Jahon moliya bozori – bu ssuda kapitallari bozorining bir qismi bo‘lib, unda asosan qimmatbaho qog‘ozlarning emissiyasi va savdo-sotig‘i amalga oshiriladi.

Jahon moliya markazlari – bu banklar, ixtisoslashgan kredit-moliya institutlari yig‘iladigan joydir. Unda xalqaro valyuta, kredit, moliya operatsiyalari, qimmatli qog‘ozlar, oltin oldi-sotdisi amalga oshiriladi.

---

³¹ R.V.Abullayev. Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent islom universiteti. 2004. – B.94.

Xalqaro moliya markazlari esa – xalqaro valyuta, kredit, moliyaviy operatsiyalar hamda qimmatli qog‘ozlar va oltin bilan bitimlarni amalga oshiruvchi banklar va ixtisoslashgan moliya-kredit tashkilotlarining to‘plangan joyi tushuniladi.

Valyuta bozorlari – xorijiy valyutaning milliy valyutaga talab va taklif asosida hosil bo‘luvchi kurs bo‘yicha oldi-sotdisi amalga oshiriladigan markazlardir. Milliy valyuta bozorlari rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo‘lgan barcha davlatlarda mavjud.

Moliyaviy markazlarning asl mohiyati turli mamlakatlar o‘rtasidagi kapital harakatining uzluksizligini ta‘minlashdan iboratdir. Biroq, moliyaviy markazlarni talabni qondirish mexanizmi sifatida ko‘rishning o‘zi maqsadga to‘liq javob bermaydi deb hisoblaymiz.

Dastlab ular sanoat jihatidan rivojlangan mamlakatlar (AQSH, G‘arbiy Yevropa)da barpo etilgan. Keyinchalik esa, ma‘lum omillarning ta‘siri ostida ularning joylashishi kengayib bormoqda, ayniqsa Osiyoning turli mintaqalarida.

Agarda Tokio Yaponiyaning jahon bozoridagi raqobat kurashi borasidagi kuchayishi munosabati bilan moliyaviy markazga aylangan bo‘lsa, Singapur, Bagam orollari, Panama, Baxreyn kabi moliyaviy markazlar ushbu yo‘nalishdagi past soliqlar, davlat aralashuvining deyarli yo‘qligi, liberal qonunchilik va operatsion xarajatlarning nisbatan pastligi tufayli aylangan. Odatda, bunday markazlar – ofshor markazi deyiladi, bu xususda keyingi bo‘limda batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Valyuta – bu biror-bir mamlakatning milliy puli va mamlakatga nisbatan xorijiy mamlakatlar puli. Deyarli barcha xalqaro hisob-kitoblarda va tashqi iqtisodiy aloqalarda valyuta bilan yoki oltin bilan ish yuritiladi.

Jahon moliya bozorida o‘zining qadr-qimmatiga qarab hamma xorijiy valyutalardan nufuzi va qiymatiga qarab “quvayt dinari”ni alohida ta‘kidlab o‘tamiz.

Uning AQSH dollariga nisbatan har yili taxminan 1 quvayt dinari 4–5 AQSH dollari atrofida belgilanadi. Biroq, quvayt dinari xorijiy valyutalar qatorida e'tirof qilinmaydi, chunki u faqat Quvayt hududidagina o'z qiymatiga egadir.

Qisqasi, yuqorida ta'kidlab o'tilgan yetakchi milliy valyutalarning muomalada bo'lishi ushbu milliy valyuta egasi bo'lmish mamlakatlarning jahon iqtisodiyotida muhim o'rinni egallashdan dalolat beradi.

Jahon fond bozorlari – aksiyalar, obligatsiyalar, opsiolar, fyucherslar kabi qimmatli qog'ozlar bilan o'zaro oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi korxonalar, muassasalar va ishtirokchilarning jamlanmasidir.

Jahon ssuda kapitallari bozori – xalqaro kredit operatsiyalari amalga oshiriladigan bozor yoki xalqaro ssuda kapitallari bozori.

9.2. Jahon moliya bozori: nazariy qarashlar va umumiy tavsif

Hozirgi globallashtirish sharoiti iqtisodiy tushunchalarning mohiyatini mahalliy va xorijiy olimlar, ekspertlar tomonidan tortishuv va mushohadalar (diskussiya), ilmiy-nazariy jihatdan qarashlar, o'sha davr g'oyalari bilan uyg'unlashgan, uni bajaradigan vazifalari, tamoyillari, o'ziga xos xususiyatlari hamda ularning ishtirokchilari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar nuqtayi nazaridan yanada chuqurroq ilmiy asoslab berish takomillashib, bir tizimga keltirilmoqda va hozirgi zamon talablari va fundamental omillarga mos holda u ilmiy jihatdan asoslangan holda rivojlantirib borilmoqda.

Xususan, jahon moliya bozorining iqtisodiy mohiyatini turli davrlarda yashab o'tgan iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil g'oyalari orqali nazariyalar yaratilgan. Lekin, har bir iqtisodiy kategoriyalar doimiy ravishda zamonaviy omillar asosida takomillashib boradi. Jahon moliya bozori ham hozirgi kunda qo'shimcha tarzda noan'anaviy zamonaviy yangi va xilma-xil

funksiyalarni bajarmoqda. Shu nuqtayi nazardan uning iqtisodiy mohiyatini bir nechta iqtisodchi olimlarning nazariy ilmiy qarashlarini, hozirgi zamonaviy omillarni va boshqa o‘ziga xos tomonlarini hisobga olgan holda chuqurroq o‘rganib chiqish mavzuning dolzarbligini bildiradi.

Oxirgi yillarda shiddat bilan boshlangan global moliyaviy inqiroz arafasida jahon moliya muhitida iqtisodiy agentlarning o‘zaro munosabatlari va vositalari juda murakkab shaklga ega bo‘ldi. Moliya bozoriga qiziqish doimiy ravishda ortib borgan va ortib bormoqda, yangi tushuncha – jahon moliya bozori shakllanmoqda, u nafaqat jahon iqtisodiyoti, balki milliy iqtisodiyotlarning ham ko‘pgina tomonlariga ma’lum ta’sir ko‘rsatadi.

Turli mualliflar jahon moliya bozori atamasini bir xilda izohlamaydilar. Ko‘pincha ushbu tushunchadan ko‘plikda: jahon moliya bozorlari ko‘rinishida foydalaniladi. Bundan tashqari, jahon moliya bozorini xalqaro moliya bozorlari va jahon ssuda kapitali bozori tushunchasiga o‘xshatish uchrab turadi. Jahon moliya bozori atamasining turli izohlardagi qat’iy farqi uning keng yoki tor ma’nodagi izohi hisoblanadi.

Bunda keng yoki tor ma’nodagi izohi ham turlicha tushuniladi. Masalan, taniqli rossiyalik olim L.N.Krasavinaning qayd etishicha, “jahon moliya bozorlari keng ma’noda – mamlakatlar orasida pulli kapitallarning akkumulyatsiyasi va qayta taqsimotini ta’minlovchi bozor munosabatlari sohasidir. Mohiyatan, bu tushuncha xalqaro moliya bitimlari shartlarini belgilovchi uning ishtirokchilari manfaatlarining o‘zaro ta’sirini anglatadi. Jahon moliya bozori tor ma’noda fond bozori, ya’ni qimmatli bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar bozoridir”³².

Olima L.N.Krasavina jahon moliya bozorlarini bir qator mezonlar bo‘yicha va bozor tuzilmasi nuqtayi nazaridan quyidagicha tasniflaydi:

---

³² Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. / Под ред. Красавиной Л.Н. – М.: Финансы и статистика, 2007. – С.289

valyuta bozorlari (shu jumladan yevrovalyutalar bozori);
 ssuda kapitallari bozori, ya'ni ushbu tasnif guruhiga pul bozori, kapitallar bozori va Yevropa bozoriga bo'linadi;
 fond bozorlari;
 sug'urta bozorlari;
 oltin bozorlari³³.

9.1-jadval

Jahon moliya bozorlari tuzilmasi va ishtirokchilari

Milliy ishtirokchilar	Bozor tuzilmasi	Xalqaro ishtirokchilar
1	2	3
Korporatsiyalar	Valyuta bozorlari, shu jumladan, yevrovalyuta bozori	Xalqaro korporatsiyalar, TMK
Banklar va ixtisoslashtirilgan kredit-moliya institutlari, shu jumladan sug'urta kompaniyalari	Ssuda kapitallari bozorlari: a) pul bozori; b) kapitallar bozori; d) yevrobozor	Xalqaro banklar, TMB Ixtisoslashtirilgan kredit-moliya institutlari, shu jumladan sug'urta kompaniyalari
Fond va tovar birjalari	Fond bozorlari	Yirik fond va tovar birjalari; Xalqaro valyuta-kredit va moliya tashkilotlari
	Sug'urta bozorlari	
	Oltin bozorlari	

Manba: ushbu jadval “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. / Под ред.Красавиной Л.Н. – М.: Финанси и статистика, 2007. – С.289” asosida ishlab chiqildi.

³³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. / Под ред.Красавиной Л.Н. – М.: Финанси и статистика, 2007. – С.289

Jahon moliya bozorlari tuzilmasini milliy hamda xalqaro darajadagi ishtirokchilar bilan o‘zaro bog‘liqligini 9.1-jadval orqali tahlil qilishimiz mumkin.

Demak, jahon moliya bozorlari tuzilmasi milliy ishtirokchilar, bozor tuzilmasi va xalqaro ishtirokchilarga bo‘linadi. Shuningdek, xalqaro moliyaviy munosabatlar sohasida taniqli rossiyalik olim D.M. Mixaylov jahon moliya bozorini unda muomalada bo‘lgan vositalar nuqtai-nazaridan ko‘rsatib o‘tadi. Uning fikriga ko‘ra, jahon ssuda kapitali bozori va jahon moliya bozori “tushuncha nuqtayi nazaridan bu tushunchadan ko‘proq amaliy foydalanishda o‘xshash kategoriyalar hisoblanadi”³⁴, jahon moliya bozorida esa qarz kapitali, qarz vositalari va hosilaviy shartnomalar savdo obyektlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, D.M.Mixaylov jahon moliya bozorini bajaradigan vazifasini amaliy nuqtayi nazardan farqlaydi, u aynan: “xalqaro moliya bozori deganda, bank vositalari bozorida pul kapitalini subyektlar o‘rtasida qayta taqsimlash va yig‘ish bilan bog‘liq yo‘nalishni ta‘minlovchi, xalqaro va mahalliy bozorlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi va yig‘indisi hamda boshqa moliyaviy muassasalar ham erishish maqsadi uchun takror ishlab chiqarish va kapitalga talab va taklif o‘rtasidagi me‘yoriy nisbatan erishish”³⁵ deb e‘tirof etilgan.

Olim D.M.Mixaylovning ta‘kidlashicha, iqtisodiy jihatdan mohiyatga ko‘ra, jahon moliya bozori – “kredit resurslarini raqobat asosida mamlakatlar, mintaqalar va tarmoqlar orasida qayta taqsimlash hamda yig‘ish va to‘plashning o‘ziga xos mexanizmi va ma‘lum munosabatlar tizimidir”. Moliya bozori va ssuda bozori tushunchalarining o‘xshashligini boshqa manbalarda ham uchratish mumkin.

---

³⁴ Михайлов Д.М. Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. – М.: Издательство «Экзамен», 2000. – С.150.

³⁵ Михайлов Д.М. Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. – М.: Издательство «Экзамен», 2000. – С.150.

Bundan tashqari yana bir MDH olimi E.F.Avdokushin tomonidan moliya bozoriga shunday ta'rif beradi: “Moliya bozori (ssuda kapitallari bozori) – kapitalga talab va taklif asosida kapitalni vositachilar yordamida kreditor va qarzdorlar o‘rtasida qayta taqsimlash mexanizmi. U amaliyotda pul mablag‘lari oqimini mulkdorlardan qarzdorlarga va aksincha yo‘naltiruvchi kredit-moliya institutlari yig‘indisini namoyon etadi. Moliya bozorining asosiy vazifasi harakatsiz pul mabalg‘lrini ssuda kapitaliga transformatsiyadan tarkib topgan”.³⁶

O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlardan A.Vahobov, N.Jumayev, U.Burxonovlarning “Xalqaro moliya munosabatlari” O‘quv qo‘llanmasida “Xalqaro moliya bozorlari – mamlakatlar milliy manfaatlarini himoya qiluvchi tamoyillariga asoslangan bo‘lib; bu davlatlararo har tomonlama hamkorlikni bir ko‘rinishdagi xalqaro moliya bozorlari va ularning fondli ko‘rinishdagi umumjahon bozorlar yig‘indisidir yoki davlatlarni yagona moliya va kredit siyosatini amalga oshiruvchi bozorlar majmuasidir” deb e’tirof etishgan.³⁷

Jahon moliya bozorining nazariy qarashlaridan kelib chiqib, ta’kidlash joizki, fikrimizcha, xorijiy va xalqaro bozorlarga ajratishda ma’lum chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin. Aynan esa xalqaro moliya bozorlari atamasi ko‘pincha jahon moliya bozorlariga o‘xshatiladi. Ushbu yondashuvda ma’lum ma’no mavjuddir.

Agar umumiy ko‘rinishda milliy bozor chegarasidan tashqari operatsiyalar haqida fikr bildirilsa, u holda jahon moliya bozorlari va xalqaro moliya bozorlarini bir-biriga tenglashtirish mumkin.

---

³⁶ Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Маркетинг, 2003.

³⁷ Vahobov, N.Jumaev va U.Burxonov. Xalqaro moliya munosabatlar, Darslik. –T.: Sharq - 2003. 20 va 28 betlar.

9.3. Jahon moliya bozorida ofshor tushunchasi va uning xususiyatlari

Jahon moliya tizimida kredit idoralarining nerezidentlar bilan xorijiy valyutadagi operatsiyalari natijasida “ofshor” moliya markazlari vujudga keldi. Bu termin taxminan “yevrobozor” tushunchasiga to‘g‘ri keladi. Ushbu moliya markazlari asosan soliq to‘lovlaridan “qochish”ga qo‘l keladi, biroq ushbu soliq to‘lovlari mahalliy soliqlarga kirmaydi va erkin valyuta o‘tkazishlarni chegirlamaydi.

Qisqacha “ofshor” haqida. Gap shundaki, “ofshor” tushunchasini, ko‘pincha, salbiy ohangda qo‘llash bu atamaga noxush tus bergan. Ammo bu hodisa o‘ta noxush emas. Har qanday biznesmen soliqlardan tortib to kreditgacha imkon qadar kam chiqim qilib, ko‘p foyda olishga intiladi. Shu sababli biznes, xususan, yirik va faol tijorat yuritishda xarajatni kamaytirishning yo‘llaridan biri ofshor paydo bo‘lgan.

Jahon iqtisodiyotida ofshor bu qulay soliq sharoitiga ega davlatda xorijiy fuqaro tomonidan rasman ro‘yxatdan o‘tgan, biroq ushbu mamlakatda faol ish yuritmaydigan firmadir. Huquqiy nuqtayi nazardan bu holatda qonunga qarshi hech narsa yo‘q, shu tufayli dunyoda ofshor zonalar keng yo‘lga qo‘yilgan, taxminiy hisoblarga ko‘ra, yer yuzidagi barcha mablag‘ning o‘n foiziga yaqini ofshor hududlarda jamlangan.

Xo‘sh, ofshor termini qayerdan kelib chiqqan? XX asrning o‘rtalarida uddaburon firmalardan biri Amerika soliq inspeksiyasiga chap berib, solig‘i kamroq boshqa mamlakatda qayddan o‘tganida “ofshor” so‘zi birinchi bo‘lib dunyo og‘ziga tushdi. Iqtisodiy tarixdan ma‘lumki, qadimda yunonlar ofshor nimaligini azaldan yaxshi bilishgan, soliqdan qochib qadimgi Afinani aylanib o‘tishgan, tovarlarini uzoqroqdagi boj to‘lanmaydigan ko‘psonli orollarga olib borishgan.

Umuman olganda, “Ofshor”ning so‘zma-so‘z tarjimasi “qirg‘oq narisida” ma’nosini anglatib, faoliyatni mohiyatan to‘g‘ri aks ettiradi, xususan: ofshor mintaqalar, asosan, iqtisodiyotni rivojlantirish uchun tabiiy boyliklari yo‘q, kichik, iliq mamlakatlarda joylashadi. Bunga Qibris, Kayman orollari, Bermud misol bo‘ladi. Xorij kapitalini jalb etishning birdan-bir yo‘li ular uchun ofshor biznesidir.

Bu ish qanday yuritiladi? Oddiy so‘z bilan aytganda, ofshor nima degani? Ofshorning mohiyati shunda-ki, ba’zi mamlakatlarda xorijliklar ta’sis etgan firmalar atayin soliqqa tutilmaydi.

Bu esa mamlakatga pul oqib kelishi va mahalliy aholini ish bilan ta’minlash imkonini yaratadi. Biznes egalari firmalarini shunday mamlakatlarda ro‘yxatdan o‘tkazishadi va byudjetga tushuvchi belgilangan kichik to‘lovlarni to‘lab turishadi. Asosiy faoliyatni o‘zining mamlakatida yuritadi. Xalqaro huquqqa binoan kompaniya mustaqil subyekt hisoblanib, o‘zi qayddan o‘tgan davlatdagina soliqqa tutilishi mumkinligi uchun bu hol ro‘y beradi.

Uning afzalligi nimada? Soliqlar yo‘qligidan tashqari ofshorning bir qator foydali taraflari ham mavjuddir, jumladan:

- ko‘plab ofshor mamlakatlarda buxgalterlik hisobi yuritish talabi kamaytirilgan yoki umuman yuritilmaydi;
- ortiqcha qog‘ozbozlik hujjatlariga chek qo‘yilgan;
- qonunlarda maxfiylik ko‘zda tutiladi, ya’ni firmalarda yollangan direktorlar va uning boshqaruvchilari ortida turgan asl egalari kimligini bilishning iloji yo‘q.

Demak, qisqasi ofshor hududlari yirik tadbrikorlarning o‘z mablag‘larini ommaga ko‘z-ko‘z qilmasliklaridan va o‘z moliyaviy boyliklarini omma uchun e’lon qilishni istamaganlar uchundir.

Shunday qilib, ofshor hududlaridagi jarayondan ishtirokchilarning barchasi mamnundir, ya’ni biznes egasi soliq to‘lovlarni tejaydi, ofshor zona yillik mukofot puli oladi. Ayrim mamlakatlarda bu to‘lov byudjetga yaxshigina kirim bo‘lgani uchun u yerda pul evaziga xorijiy kompaniyalarni ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi

faqat ma'qullanadi: firma ochishingiz yoki xarid qilishingiz uchun infrastruktura va huquqshunoslarning barchasi xizmatingizga tayyor. Shu boisdan ham boshqa ko'plab mamlakatlardan ko'ra ofshor zonada tez va osongina firma ochish mumkin.

Bundan tashqari ofshorlar xalqaro sarmoya bozoriga chiqishni, kreditlar rasmiylashtirishni osonlashtiradi, xalqaro bitimlar tuzishni arzonlashtiradi.

Ofshor hududlarda "soliqlardan qochish" tushunchasiga ham to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. Ofshor zonada soliqlardan qochishning sxemalari oddiy, ammo ulardan foydalanish uchun yaxshi shart-sharoit yaratish kerak, xolos. Masalan, ofshor kompaniya xodimlari maoshidan daromad solig'i to'lamaslik uchun ularni katta mablag'ga sug'urtalanadi va ish haqi sug'urta holatlari yo'qligiga mukofot puli tariqasida to'lanadi. Bu ham mablag'ni iqtisod qilishning o'ziga xos yo'lidir. Eng yaxshisi ofshor kompaniyalar zanjirini tizishdir, negaki, bittasi biznesning o'sayotgan talabiga bas kelolmaydi. Hozirgi paytda 70 foizdan ortiq korxonalar va mulkdorlar ofshor biznesiga ega, ularning soni tobora o'smoqda.

Demak, bugungi kunda jahonda 26 ga yaqin jahon ofshor markazlari mavjud bo'lib, ularda 100 dan ortiq bo'linmalari va xorijiy banklarning bo'limlari faoliyat ko'rsatmoqda. Jahon moliya tizimida eng ko'p moliyaviy resurslarni jalb qiluvchi ofshor hududlari qatoriga Gonkong, Seyshel orollari, Yangi Zelandiya, Panama, Beliz, Singapur kabilarni e'tirof qilish mumkin.

9.4. Jahon moliya bozorlarining tahlili, maqsadi va asosiy vazifalari hamda uning asosiy ishtirokchilari

Moliyaviy bozorlarning tahlili yoki moliyaviy prognozlash mazkur bozorlar konyunkturasini baholash va ulardagi baholar o'zgarishini prognozlashdan iboratdir.

Boshqacha qilib aytganda, agarda moliyaviy tahlil pul (mablag‘) qo‘yilmalari yoki qandaydir moliyaviy operatsiya yoxud tijorat bitimi amalga oshirilishidan qanday samara (daromad) olinishini aniqlash imkonini bersa, moliyaviy bozorlarning tahlili vaqtning muayyan bir oralig‘ida mablag‘larni qayerga investitsiya qilish samaraliroq ekanligini bilish imkonini beradi.

Xo‘sh, *moliyaviy bozor* o‘zining xususiyatlariga ko‘ra, uning qanday turlari mavjud?

- moliyaviy bozor;
- xalqaro kreditlar bozori;
- valyuta bozori;
- qimmatli qog‘ozlar bozori;
- sug‘urta va pensiya fondlari bozori.

Moliyaviy bozorlardagi operatsiyalarning mohiyati valyutalar (qimmatli qog‘ozlar) kurslarining farqi, tovar-xomashyo birjalaridagi tovarlar baholarining yoki qimmatli qog‘ozlar kotirovkalari indekslarining o‘zgarishi sifatida daromad olishdan iboratdir.

Moliyaviy bozorni tahlil qilishning maqsadi – minimal xavf-xatar sharoitida maksimal daromad olinishini ta‘minlashdir.

Moliyaviy bozorlarning tahlili maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalarni hal qiladi:

– tovarlarga bo‘lgan baholar, valyuta kurslari, qimmatli qog‘ozlar kotirovkalari va ishbilarmonlik faolligi indekslarini prognozlash uchun bozorlar konyunkturasini baholash;

– baholar (kurslar, kotirovkalar) o‘zgarishiga ta‘sir qiladigan omillarning tahlili va ularning bozorga ta‘sir muddatlari bo‘yicha tasnifi, obyektiv va subyektiv omillarning ajratib ko‘rsatilishi. Ya‘ni, baholar o‘zgarishiga bo‘lgan qandaydir omillarning ta‘siri tugaganligini, agarda tugamagan bo‘lsa, u holda ushbu holat qachon yuzaga kelishi mumkinligini aniqlash zarur (masalan, u yoki bu mamlakat qishloq xo‘jaligidagi hosildorsizlik, siyosiy kursning

o'zgarishi, siyosiy inqiroz, harbiy harakatlar, fors-major holatlar va boshqa shu kabilar);

– istiqbolda iqtisodiy ko'rsatkichlar va baholar o'zgarishiga olib kelishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlab topish va bunday o'zgarishlarni baholarga bo'lgan ta'sir darajasini prognozlash;

– subyekt o'z operatsiyalarini amalga oshiradigan bozorning chuqur tahlili va uning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash;

– o'xshash bozorlarning taqqoslama tahlili;

– moliya bozorida o'yinning aniq belgilangan strategiya va taktikasi hisobiga tavakkalchiliklarni pasaytirish yo'llarini qidirish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi.

Moliya (valyuta) bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

-markaziy banklar;

-tijorat banklari;

-investitsiya va pensiya fondlari;

-eksport-import operatsiyalarni amalga oshiruvchi korxonalar;

-valyuta birjalari;

-valyuta operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi broker firmalari;

-xususiy shaxslar.

Fond bozorining asosiy ishtirokchilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

– emitentlar, ya'ni qimmatli qog'ozlarni joylashtirilishi ustidan pul mablag'larini jalb etuvchi korxonalar va tashkilotlar;

– moliyaviy vositachilar (brokerlar va dilerlar). Ular emitentlar va investorlar o'rtasida vositachilik funksiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi tegishli litsenziyalarga ega;

– qimmatli qog'ozlarning birja va birjadan tashqari bozori hamda fond birjalari va birjadan tashqari savdo tizimlari tegishli ravishda;

– investorlar, ya'ni vaqtincha bo'sh pul sarmoyalariga ega hamda ularni qimmatli qog'ozlarga joylashtirishdan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslardir;

– davlatning muvofiqlashtirish va nazorat organlari, ya'ni Moliya vazirligi, Markaziy bank, Qimmatli qog'ozlar bo'yicha tashkilot va boshqalar;

– o'z-o'zini muvofiqlashtiruvchi tashkilotlar, ya'ni moliyaviy vositachilarning professional birlashmalari;

– qimmatli qog'ozlar bozorining infratuzilmasi, ya'ni maslahat va axborot firmalari, ro'yxatga oluvchilar, depozitar va hisob-kitob kliring tizimlarini tashkil qiladi.

9.5. Jahon moliya bozorining globallashtirish jarayonlari

XXI asrning o'tgan 20 yillik muddat jahon iqtisodiyotida muhim globallashtirish jarayonlari yuz berganligi bilan ajralib turadi. Milliy xo'jaliklarning jahon iqtisodiyotiga tobora integratsiyalashib borishi xalqaro resurslar harakati hajmlari va xususiyatlariga ta'sir qilish darajasiga chiqib bormoqda.

Jahon bozorlarida xalqaro savdoning yanada kengayishi imkoniyatlari, faqatgina xalqaro kelishuvlarni moliyalashtiruvchi bank sektori imkoniyatlari bilangina chegaralanib qolmoqda.

Zamonaviy moliyaviy tizimi global xarakterga ega. Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining so'nggi o'n yilligi uning globallashtirishning yuqori sur'atlari bilan tavsiflanadi va ushbu jarayon iqtisodiyotning transmilliylashuvi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, transport infratuzilmasining rivojlanishi va boshqa geosiyosat omillari bilan bog'langandir.

Barcha ishtirokchilar (korxonalar va korporatsiyalardan tortib to davlatgacha)ning har qanday bozordagi faoliyati iqtisodiy va siyosiy manfaatlarni qondirishga qaratilganligini aytib o'tish zarur.

Iqtisodiy manfaatning moddiy ifodasi bo'lib oxir oqibatda iqtisodiy daromad (foyda) yoki moliyaviy natija hisoblanadi. Bir mamlakatdan boshqa bir mamlakatga kapital oqib o'tishining ko'lami

qanchalik katta va uning chegaralari qanchalik keng bo'lsa, xalqaro moliya bozorlariga shunchalik ko'p operatsiyalar to'g'ri keladi.

Umuman jahon moliya bozorining globallashuvi jarayoni 1980-yillardan boshlangan bo'lib, ushbu yillardan boshlab moliya bozori tizimi global miqyosda amal qila boshladi. Turli davlatlarning yetakchi moliya markazlarini bog'lovchi jahon moliya tarmog'i tizimi yuzaga keldi. Bu tarmoq jahonning eng yirik moliya markazi sifatida shakllangan Nyu-York va boshqa yetakchi moliya markazlari, xususan: London, Tokio, Singapur, Gonkong, Syurix kabi moliya markazlarini bir-biriga bog'ladi. 2000-yillarga kelib esa jahon moliya tizimida yangi moliya markazlari vujudga keldi, xususan: Shanxay, Dubay, Stambul, Shenchjen kabi yirik moliya markazlari vujudga keldi.

Agar ushbu moliya markazlarning kunlik moliyaviy aylanmalari va tuziladigan shartnomalari, miqdorlari va ularning mijozlarga xizmat ko'rsatish darajasi, nufuzi va darajasi kabi omillar bilan tahlil qilsak, bugungi kunda jahondagi eng yirik moliya markazining yuqori "uchlik" tizimini London, Nyu-York va Tokio moliya markazlari tashkil qiladi.

Mintaqaviy moliya markazlariga esa Shanxay, Shenchjen, Frankfurt, Sidney, Stambul, Moskva va hatto bizning qo'shni Qozog'istonning Ostona moliya markazlari tashkil qiladi.

Jahon moliya bozorlarining o'sishi, ular raqobatdoshligining oshishi va faoliyat doiralarining kengayishi daromad darajasi past bo'lgan mamlakatlarning jahon iqtisodiyotiga yanada integratsiyalashishiga imkoniyat yaratadi. Jiddiy moliyaviy muammolar girdobiga tushib qolgan (investitsiyalar va asbob-uskunalar, xomashyo, ehtiyoj qismlar importi hajmining chegaralanganligi, shuningdek, ular tomonidan tuzilgan savdo shartnomalariga ishonchning pastligi) rivojlanayotgan mamlakatlar kengayib borayotgan jahon moliya bozorlarida qatnashishni faollashtirgan holda rivojlanishning yangi imkoniyatlarini ochishi va iqtisodiy muammolarni hal qilishda tanlov va qarorlar xilma-xilligini oshirishi mumkin.

Lekin hozirgi davrda hali, haqiqatan ham rivojlanayotgan mamlakatlar xalqaro bozorlar globallashuvidan yutadimi yoki yo'qmi aniq emas. Bir qator sabablar tufayli rivojlanayotgan davlatlarning jahon iqtisodiyotida to'laqonli qatnashish imkoniyatlari hali yo'q. Milliy bozorlar tobora ochiqlashib borayotgan bir paytda jahon bozorlariga chiqish hali ham qiyin bo'lib qolmoqda.

Masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarning mahsulotlariga nisbatan proteksionizm oxirgi o'n yillikda sezilarli darajada kuchaydi, shuningdek, bu guruhdagi davlatlarning qarz olish foizlari sanoati rivojlangan davlatlarning xuddi shu ko'rsatkichidan besh baravar kattadir. Shunday qilib, xalqaro bozorlar globallashuvi jahon bozoriga chiqish imkoniyati bo'lgan davlatlar o'rtasidagi savdo munosabatlaridagi transaksion xarajatlarni kamaytiradi va shu bilan birga globalizatsiya natijalaridan foydalana olmagan davlatlar nisbiy yo'qotishlarni oshiradi.

Jahon iqtisodiyoti tarixidan ma'lumki, jahon moliya tizimida AQSH o'zining milliy valyutasini tashqi savdo munosabatlarda eng asosiy valyuta sifatida qadrlab kelmoqda va u o'zining bir qator tarixiy xususiyatlarga ham borib taqaldi.

Chunonchi, 1985-yilda AQSHning Nyu-York shahrida 6 mamlakat o'rtasida tuzilgan "Plazov shartnomasi" keyinchalik Yaponiya va Italiya mamlakatlarining moliyaviy holatiga hamda ushbu mamlakatlarning narx-navo siyosatiga, eng muhimi, ularning tashqi savdo-sotig'iga katta salbiy ta'sir ko'rsatgan edi. Xo'sh, "Plazov shartnomasi" o'zi nima va u qanday mohiyatga ega?

1985-yilning sentabr oyida Nyu-Yorkda AQSH administratsiyasi tomonidan tashkillashtirilgan AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va Yaponiya Moliya vazirlari ishtirokida dollarni boshqa yetakchi mamlakatlarning valyutalarga nisbatan kursini tushirish uchun "Plazov shartnomasi" imzolandi.

AQSHning bu “kuchsiz dollari-kuchli AQSH” g‘oyasida tuzilgan mazkur shartnoma Yaponiya va Italiya mamlakatlari iqtisodiyotiga avvaliga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi, ya’ni:

- birinchidan, Yaponiya va Italiyaning AQSHdan oladigan mahsulotlarini, ya’ni importni yanada ko‘paytirishga olib kelsa;
- ikkinchidan, Yaponiya va Italiya mamlakatlarning eksport mahsulotlarining jahon bozorida o‘zaro raqobatdoshligining va YaIMning pasayishiga olib keldi.

Masalan, 1985-yilda “Plazov shartnomasi”ga muvofiq, yapon yeni AQSH \$iga nisbatan kursining tushirildi, ya’ni 1\$-240 dan 1\$-160gacha tushirildi. Avvaliga ushbu qilingan islohot iqtisodiyotning rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Lekin keyinchalik, Yaponiya Markaziy banki va Moliya vazirligi tomonidan qilingan xatolar mamlakat milliy iqtisodiyotining rivojlanishiga katta salbiy ta‘sir ko‘rsatdi, ya’ni buning eng asosiy sabablari:

- milliy yening kursi birdaniga ko‘tarilib ketishi;
- fond birjalarida qimmatbaho qog‘ozlar (aksiya) va yerlar narxining o‘shishi;
- ichki bozordagi mahsulotlarning asoslanmagan holda narxlarning o‘shib ketishi;
- inflyatsiyaning tez o‘shishiga olib kelishi, ya’ni 20% ga yetgan;
- mamlakatdagi yuzlab kichik va o‘rta korxonalar yopildi;

korxonalar va firmalarning ko‘plab yopilishi hisobiga ishsizlik darajasi 1987-yilga borib o‘shib ketdi, ya’ni oxirgi 30 yil ichida rekord ko‘rsatkich 3,2%ni tashkil qilgan edi.

Shuningdek, quyidagi iqtisodiy tarixga nazar solamiz.

2013-yilning 15-martida Kiprda yuzaga kelgan moliyaviy inqiroz – uning jahondagi yirik “ofshor zona”sining salohiyatiga katta salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Gap shundaki, Kiprning bank tizimi defoltga uchradi. barcha tijorat banklarida qo‘yilgan jamg‘arma depozitlar o‘z egalariga qaytarish paytida defoltga uchradi. Masalan, birgina rossiyalik

fuqarolarning Kipr omonat banklariga qo‘ygan kapitallari miqdori qariyb 18 mlrd. AQSH dollarini tashkil qilgan.

Kiprning bir yillik YaIM miqdori esa 16 mlrd. dollarini tashkil qiladi. 2010-yilda Rossiya Kiprga 2,5 mlrd. AQSH dollari miqdorida kredit malag‘larini bergan bo‘lsa-da, endi Rossiya hukumati o‘z aholisining qo‘ygan kapitallarini muammosiz olish uchun bir qator muzokaralarini o‘tkazdi.

Faqatgina, 2013-yilning 28-martidan boshlab, ya’ni 15 kunlik “dam olish” fursatidan so‘ng, har bir Kipr fuqarosiga va shuningdek, kapital qo‘ygan xorijlik fuqarolarga faqat pasport orqali kuniga cheklangan miqdorda, ya’ni 300 yevro miqdorida mablag‘ berish haqida hukumatning qarori chiqdi. Kipr hukumati depozitga qo‘yilgan mamblag‘larning 100 ming yevrodan ortiq qo‘yilgan depozitlardan 40 foiz soliq olishni ko‘zda tutmoqda, lekin bu uzil-kesil hal qilinmadi.

Hatto globallashuv jarayonlarida bevosita qatnashib kelayotgan rivojlanayotgan davlatlar uchun ham uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari umuman noaniqdir. Hozirgi davrda moliyaviy mablag‘larning Yer sharining istalgan nuqtasiga o‘tkazish deyarli bir zumda amalga oshirilishi mumkin. Transmilliy korporatsiyalar gorizontaal va vertikal ishlab chiqarish integratsiyasiga ega global fabrikalarni ko‘plab davlatlarda tashkil qilmoqda. Boy davlatlarning kichik guruhi xalqaro tovarlar va xizmatlar oqimining tobora katta qismini amalga oshirmoqda.

9.6. Jahon moliya bozorlari rivojlanishining asosiy xususiyatlari

Jahon moliya bozori xalqaro moliya institutlarning global ishtiroki, unda xalqaro moliyaviy integratsiya va moliyaviy innovatsiyalarning tezkorlik bilan rivojlanishidir. Dunyo kapitali oqimining o‘sishi davlatlar o‘rtasida moliyaviy raqobatni kuchaytiradi. Ushbu an’ana ichki bozor faoliyatiga va xalqaro kapital harakatining

erkinlashishiga davlat aralashuvining qisqarishiga ko‘maklashgan holda, alohida davlat hukumatlariga o‘z bosimini o‘tkazmoqda.

Agarda jahon moliya markazlarini vujudga kelishi va ularning shakllanish tarixiga nazar solsak, Birinchi jahon urushiga qadar jahon iqtisodiyotida London moliya markazi xukmronlik qilganligini ko‘rishimiz mumkin. Buning sababi Buyuk Britaniyaning o‘sha davrdagi jahon iqtisodiyoti va siyosatida dunyodagi yaqqol peshqadamligi, ko‘plab hududlarga egaligi, barcha jahon mamlakatlari bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarni ustun darajada olib borganligi, nufuzi va qudratining yuqoriligi bilan izohlanadi.

Ikkinchi jahon urushidan so‘ng jahon moliya markazi AQSHga ko‘chib o‘tdi va 1930-yillarda AQSHning iqtisodiy taraqqiyoti misli ko‘rilmagan darajada taraqqiy etishi mamlakatning eng yirik va ishbilarmon shahri hisoblangan Nyu-York jahon markaziga aylandi. Biroq ushbu moliya markazi uzoq yillargacha jahon moliya markazi maqomi uchun London bilan raqobat qilishga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa-da, kunlik moliyaviy aylanmalar miqdori jihatidan 1999-yilgacha jahon moliya tizimida yaqqol peshqadamlikni o‘z qo‘liga oldi.

Keyinchalik 1960-yillarda G‘arbiy Yevropadagi bir qator mamlakatlarda (Parij, Frankfurt) hamda Yaponiya iqtisodiyotining misli ko‘rilmagan darajadagi iqtisodiy taraqqiyoti va salohiyati natijasida jahon iqtisodiyotida Tokio moliya markazi vujudga keldi.

1980-yillarda AQSHda rivojlanayotgan qimmatbaho qog‘ozlar bozori chet el banklari va brokerlarini o‘ziga jalb qilgan bo‘lsa, bu vaqtda Yaponiya chet el valyuta bozorini va ichki moliya bozorini erkinlashtirishni boshladi. Shundan so‘ng, Yaponiyada chet el obligatsiyalari bozori va pul bozori sezilarli darajda o‘tdi. Xuddi shunday tajriba Buyuk Britaniyada ham kuzatildi, ya‘ni 1979-yilda kapital ustidan nazorat olib tashlandi va 1986-yilda aksiyalar bozorini isloh qilish (“katta shok”) boshlandi. Natijada, Buyuk Britaniya moliya bozorlari xalqaro yevroobligatsiyalari bozori va aksiyalar bozori faoliyatining kengayishi hisobiga sezilarli darajada o‘tdi.

1999-yilda esa Yevropa Ittifoqida yagona “yevro” joriy qilinganligi sababli London moliya markazi yana raqobatchiga aylandi.

Ayni paytda, jahondagi valyuta birjalarning o‘z ish jarayonlari bilan London Valyuta birjasi, keyingi o‘rinlarda Nyu-York, Tokio, Singapur va Gonkong valyuta birjalari egallab turibdi. Demak, Osiyoda ham moliya bozori yildan-yildan rivojlanib bormoqda. Hozirda Singapurni jahon moliya bozorida “Osiyoning dollar bozori” deb aytishlari bejiz emas albatta.

9.2-jadal

Jahon moliya markazlarining reytingi (2022-yil)

O‘rin (2021-yilga nisbatan)	Moliya markazi (shahar)	Mamlakat nomi	Indeks-ball (2021-yilga nisbatan)
1 (+0)	Nyu-York	AQSH	762 (-2)
2 (+0)	London	Buyukbritaniya	740 (-3)
3 (+1)	Gonkong	Xitoy (Gonkong)	716 (-25)
4 (+1)	Singapur	Singapur	715 (-25)
5 (+7)	San-Frasisko	AQSH	714 (-4)
6 (-3)	Sanxay	Xitoy	713 (-29)
7 (+6)	Los-Anjeles	AQSH	712 (-4)
8 (-2)	Pekin	Xitoy	711 (-26)
9 (-2)	Tokio	Yaponiya	706 (-30)
10 (+15)	Parij	Fransiya	705 (+6)
...14 (-5)	Frankfurt	Germaniya	701 (-26)
...16 (-8)	Shenchjen	Xitoy	699 (-32)
...18 (+1)	Dubay	BAA	694 (-16)
...21 (-11)	Syurix	Shvetsariya	690 (-30)
...50 (+7)	Moskva	Rossiya	638 (+23)
...61 (+13)	Stambul	Turkiya	615 (+25)
...68 (-13)	Doxa	Qatar	600 (-28)
...75 (+3)	Nur-Sulton (Ostona)	Qozog‘iston	569 (-17)

Manba: ushbu jadval The Global Financial Centres Index (September 2022) ma'lumotiga asosan ishlab chiqilgan.

Umuman “fond birjasi” so‘ziga iqtisodiy ta’rif bersak. Fond birjasi – bu qimmatbaho qog‘ozlar oldi-sotdi qilinadigan birjadir. U shuningdek, bozor infrastrukturasi muhim bo‘g‘ini, qimmatbaho qog‘ozlar (davlat obligatsiyalari, korxonalar aksiya va obligatsiyalari, bank kredit biletleri, tijorat veksellari), valyuta oldi-sotdisi bo‘yicha muntazam va tashkiliy faoliyat ko‘rsatadi.

Jahonning ko‘plab mamlakatlarida tashkil qilingan fond birjalari jahon moliya bozorini tartibga solishda o‘zlarining faoliyati bilan alohida ajralib turadi hamda jahon iqtisodiyotining rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shib boradi. Shuningdek, bank-moliya tizimining xalqaro iqtisodiy munosabatlaridagi ishtiroki nihoyatda muhimdir.

9.1-jadvalidan ko‘rinib turibdiki, 2020-yilda yuzaga kelgan pandemiya deyarli aksariyat moliya markazlari faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Jahon moliya markazlarining reytingi jahondagi eng kichik mamlakatlardan biri hisoblangan Singapur moliya bozorini tahlil qilib chiqsak.

Albatta, bugungi kunda Singapur jahondagi yetuk xalqaro moliya markazlaridan biri hisoblanadi. Jahondagi deyarli ko‘zga ko‘ringan barcha yirik banklarning bo‘limlari Singapurda o‘zlarining faoliyatlarini olib boradi. Singapurda Markaziy bank xizmat ko‘rsatmaydi va umuman yo‘q. Mamlakatdagi barcha moliyaviy hisob-kitoblarni va pul muomalasini Moliya boshqarmalari va tashkilotlari olib boradi faqat muomala uchun chiqariladigan pulni ishlab chiqarishdan tashqari. Bank binosiga kirishingiz bilanoq Sizni yoqimli chehralar va tabassum bilan bank xodimlari kutib olishadi va juda qisqa fursatda ishingiz muammosiz va ortiqcha qog‘ozbozliksiz hal bo‘ladi.

Singapurda valyuta munosabatlarini tartibga solish qonunlari 1978-yildan mamlakatda bekor qilingan. Shunga ko‘ra, mamlakat

hududiga olib kiriladigan yoki olib chiqiladigan barcha valyutalar miqdori cheklanmagan, ya'ni xohlagan hajmda valyuta olib kirish mumkin yoki olib chiqish mumkin. Mamlakatdagi barcha valyuta almashtirish shoxobchalari jahondagi ko'zga ko'ringan barcha valyutalarni muammosiz erkin almashtirilishi mumkin.

Shuning uchun ham hozirgi kunda Singapur moliya markazi jahon reytingida 4-o'rinda turibdi, ya'ni tartib bo'yicha Nyu-York, London va Gonkong moliya markazlaridan so'ng. Shuningdek, jahon moliya va bankir mutaxassislari Singapurni "Osiyo dollar bozori" deb ham yuritishadi. Singapurda qariyb 300 ga yaqin yirik banklar faoliyat ko'rsatadi. Singapur shahrining o'zida jami 156 ta banklar faoliyat ko'rsatishadi, bularning ko'p qismi xorijiy banklar bo'lib, shundan 138 tasi xorijiydir hamda 1 ta shaharda xorijiy banklarning ko'pligini hisobga olsak, bu sohada ham Singapur shahri dunyo shaharlari ichida faqat London va Nyu-Yorkdan keyin 3-o'rinda turadi.

Har bir moliya markazini o'zining ma'lum bir xususiyatiga egadir. Masalan, Nyu-York jahondagi yirik moliya markazi hisoblanadi. London moliya markazi esa – yetakchi Yevrovalyuta markazi hisoblanadi. Tokio – jahondagi yirik qimmatbaho obligatsiyalar bozori bo'lib, Yaponiyada jamg'arma hajmining yuqoriligi va kapital miqdorining ortiqchaligi tufayli so'nggi yillarda yanada taraqqiy etmoqda. Ushbu markazlar o'rtasidagi aloqalarning mustahkamlanishi uch yo'nalishga ega bo'lgan (Yevropa, Amerika va Osiyo) moliyaviy inqilobni yuzaga keltirdi.

Xorij depozitlarining maxfiyligi tufayli Syurix ham yetakchi chet el obligatsiyalari bozori hisoblanadi. Boshqa xalqaro moliya markazlari, masalan, Frankfurt, Amsterdam, Parij, Gonkong, Singapur, Bagama orollari dunyo kapitallar oqimi bilan bog'liq turli vazifalarni bajaradilar.

Bobning qisqacha xulosasi:

Jahon moliya bozori mavzusining chuqur tahlilidan kelib chiqib, bizning fikrimizcha, jahon moliya bozori – milliy chegaralar hisobga olinmagan global bozor bo‘lib, unda turli-tuman moliyaviy aktivlar muomalada bo‘ladi. Mohiyatan, bu global moliyaviy muhitdir.

Biroq gap jahon moliya bozori milliy bozorlarning mexanik tuzilishi hisoblanishi haqida emas. Jahon moliya bozori deganda, turli milliy va xalqaro: kredit, valyuta, fond, qimmatbaho metallar bozorida muomalada bo‘lgan turli moliyaviy vositalar yig‘indisi tushuniladi.

Agar jahon moliya bozori tushunchasiga uning iqtisodiy mohiyati nuqtayi nazaridan yondashilsa, u moliya vositalari yoki institutlarining oddiy yig‘indisi emasligi shubha tug‘dirmaydi. Jahon moliya bozori mamlakatlar, mintaqalar, tarmoqlar va boshqa bozor ishtirokchilari orasida moliya resurslarini raqobat asosida qayta taqsimlash va jamg‘arish mexanizmi sifatida namoyon bo‘lganda uning iqtisodiy mohiyati aks etadi.

Nazorat savollari:

1. Jahon moliya bozori tushunchasi va uning mohiyatini ayting.
2. Moliya nima degani va unga ta’rif bering.
3. Jahon moliya bozoriga ta’rif bering.
4. Jahon moliya markazlari qanday tushunchaga ega?
5. Xalqaro moliya markazlari qanday tushunchaga ega?
6. Jahon fond bozorlari qanday tushunchaga ega?
7. Jahon ssuda kapitallari bozoriga ta’rif bering.
8. Jahon moliya bozorlari tuzilmasi va uning ishtirokchilarini ayting.
9. Jahon moliya bozorida ofshor tushunchasini va uning xususiyatlarini ayting.
10. Ofshor hududlarning qanday afzalliklari mavjud?

11. Moliyaviy bozorining xususiyatlariga ko‘ra, qanday turlari mavjud?

12. Moliyaviy bozorni tahlil qilishning maqsadini ayting.

13. Moliya (valyuta) bozorining asosiy ishtirokchilarini ayting.

14. Jahon iqtisodiyoti tarixidan joy olgan “Plazov shartnomasi” o‘zi nima va u qanday mohiyatga ega?

15. Nima sababdan jahon moliya markazlari reytingida jahondagi eng kichik mamlakatlardan biri hisoblangan Singapur yoki Gonkong kabi mamlakatlar yetakchilar qatoridan joy olgan?

16. Nima sababdan jahon moliya bozorida Nyu-York moliya markazi eng yetakchi hisoblanadi?

17. Jahon moliya markazlarining reytingidagi yetakchi 10 ta markazlarni ayting.

Uyga vazifa!

Talabalarning “Jahon moliya bozori tahlili” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘ngida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) jahon moliya bozoridagi asosiy moliya markazlarining asosiy xususiyatlarini tahlil qilib, ularning jahon bozoridagi o‘rni bo‘yicha talabalar tomonidan guruhlariga bo‘lingan holda “Taqdimot” o‘tkaziladi.

X BOB. JAHON XO‘JALIGIDA YUZAGA KELGAN PANDEMIYANING JAHON BOZORIGA TA’SIRI TAHLILI

10.1. Pandemiyaning ilk davrida jahon bozoridagi tahlikali holatning yuz berishi va uning jahon xomashyo bozorlariga ta’siri.

10.2. Pandemiyaning jahon agrar bozori va undagi mahsulotlar narxiga ta’siri.

10.3. Pandemiyaning jahon neft bozoriga ta’siri.

10.4. Pandemiyaning jahon moliya bozoriga ta’siri.

Tayanch iboralar: koronavirus, pandemiya, “COVID-19”, globallashuv, iqtisodiy jazo, ocharchilik, qurg‘oqchilik, kambag‘al, qashshoq, karantin cheklovi, “onlayn”, oziq-ovqat xavfsizligi.

10.1. Pandemiyaning ilk davrida jahon bozoridagi tahlikali holatning yuz berishi va uning jahon xomashyo bozorlariga ta’siri

2019-yilning oxirlarida Xitoyda aniqlangan COVID-19 yuqumli kasalligi 2020-yilning boshlarida butun dunyoga juda tez fursatda tarqalib ketdi va BMT tomonidan ushbu yuzaga kelgan favquloddagi holatni “pandemiya holati” deb atadi. Nufuzli “Time” jurnali (AQSH) dunyo aholisining asosiy qismi avval bu darajadagi “dahshatli yil” bilan to‘qnash kelmaganligi sababli, 2020-yilni “jahon iqtisodiyoti tarixidagi eng yomon yil” deb e’lon qildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: “Pandemiya jahon iqtisodiyoti uchun har oyda qariyb 400 mlrd. dollar miqdorida zarar keltirmoqda. Bugungi kunga qadar dunyo bo‘yicha 500 millionta ish o‘rni yo‘qotilgan”³⁸ deb ta’kidlagan so‘zlarini yana bir bor yodga olamiz.

---

³⁸ 2020-yil 29-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://review.uz/uz/post/poslanie-prezidenta-uzbekistana-shavkata-mirziyoyeva-oliy-majlisu>

Ushbu inqiroz natijasida butun dunyo mamlakatlari milliy iqtisodiyotining rivojlanishini izdan chiqardi va jahon iqtisodiyoti inqirozga yuz tutdi. Yuzaga kelgan pandemiya milliy iqtisodiyotning barcha sohalariga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy inqirozga yuz tutishi, hatto Ikkinchi jahon urushi davrida ham bunday holat kuzatilmagan edi. Jahon ishlab chiqarish sohalarining bir necha oy davomida majburiy tarzda o'z faoliyatini to'xtatishi, millionlab ishchi-mutaxassislarining majburiy tarzda mehnat ta'tillariga chiqarilishi hamda jahon bozorlarida xomashyo narxining keskin tushib ketishi natijasida jahon iqtisodiyoti inqirozga uchradi.

Yuzaga kelgan pandemiya natijasida jahon iqtisodiyoti global miqyosda inqirozga yuz tutdi. Jahondagi barcha mamlakatlarning chegaralari yopildi, hatto yagona Yevropa Ittifoqi hududidagi ichki mahalliy chegaralar ham yopildi. Xalqaro va ichki transport ham vaqtinchalik bo'lsa-da, butunlay to'xtatildi, jahon bozorida esa tahlikali holat yuz berdi.

2020-yilda jahon iqtisodiyotida pandemiya tufayli boshlangan inqirozlarning ilk ko'rinishi va alomatlarining boshlanishi jahon birjalari va bozorlarida birin-ketin namoyon bo'la boshladi. Iqtisodiy inqiroz jahon xomashyo bozorining barcha sohalariga o'z salbiy ta'sirini o'tkazib tahlikali holatga keltirib qo'ydi. Uzoq yillardan buyon xalqaro birjalarda faoliyat ko'rsatadigan yuqori malakaga ega bo'lgan mutaxassislar va ekspertlar ham xomashyo narxining ertasi kuni qanday narxda bo'lishi yoki narxning ijobiy holatga qaytishi borasida fikr berishga ham ojiz qolishgan edi. Chunki jahon xomashyo bozori uzoq yillardan buyon barqaror ravishda o'z faoliyatini davom ettirayotgan edi. Hatto 2008-yilgi jahon moliyaviy iqtisodiy inqiroz davrida ham inqirozning ta'siri xomashyo birjalariga bu qadar "qattiq zarba" bermagan edi.

Jahon metall bozorida vaziyat ham tang ahvolga kelib, jahon sanoat tarmoqlari ishlab chiqarishi uchun eng muhim bo'lgan xomashyolar, ya'ni qora metall, alyuminiy, mis, nikel kabi

xomashyolarning narxi jahon bozorida kamida 7–12 foizgacha arzonlashdi hamda jahon metall bozoriga xomashyo yetkazib beruvchilar ishlab chiqarish faoliyatlarida moliyaviy muammolarga duch kelishdi.

Pandemiyaning eng kuchli zarbasi jahon neft bozoriga berildi. Zarbaning shunday kuchliligidan jahon neft bozori “nokdaun”ga uchradi va neft narxi tezlik bilan qisqa fursatlar ichida tushib ketdi. Qizig‘i 1 barrel “Brent” markali neft narxi 2020-yilning yanvar oyida barqaror bo‘lib turgan paytda 2020-yilning boshlarida 68 dollardan 18 kun ichida 19 dollargacha tushib ketishi jahondagi barcha neft ishlab chiqaruvchilarini “shok”ka tushirdi. Chunki jahon neft bozori tarixida narxning bu qadar tezlik bilan pastga sho‘ng‘ishi shu paytgacha kuzatilmagan edi.

Jahon neft bozoridagi eng yirik kompaniyalardan biri hisoblangan “British petroleum” (British Petroleum) kompaniyasi o‘zining eng og‘ir inqirozini boshidan kechirmoqda. Ushbu kompaniyaning yillik hisobotida, 2020-yilda jahon bozorida neftga bo‘lgan talab o‘zining eng yuqori nuqtasidan o‘tgan bo‘lishi mumkinligi taxmin qilingan bo‘lib, jahonda neftga bo‘lgan talab, aftidan, o‘zining eng yuqori nuqtasiga ko‘tarilgan va yaqin 30 yil ichidagi misli ko‘rilmagan pasayishga duch kelgan.

Demak, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, pandemiyaning birinchi to‘lqinidayoq, jahon neft bozorida “Brent” markali neft xomashyosining 1 barrel bahosi 19 dollargacha tushib ketgan bo‘lsa-da, keyinchalik uning bahosi 32–36 dollar atrofida “suzib yurdi”. XVFning ma’lumotiga ko‘ra, 2020-yilning o‘zida pandemiya tufayli jahon neft kompaniyalari 10 mlrd. dollardan ziyod zarar ko‘rganini ma’lum qilgan.

Pandemiya sharoitida jahon xomashyo bozorlarida narx tushib ketgan bo‘lsa-da, biroq oltinning narxi keskin darajada ko‘tarildi. Oltinning narxi salmoqli darajada ko‘payishi jahondagi oltin ishlab chiqaruvchi mamlakatlarga ancha miqdorda ko‘zda tutilmagan

mablagʻlarni keltirdi. Jahon oltin bozorida esa narxning keskin koʻtarilishi yuz berdi hamda oltin xomashyolarga ega boʻlgan mamlakatlarning daromadiga qoʻshimcha bonus olib keldi. Jahon oltin bozorida oltin narxi oʻzining iqtisodiy tarixida birinchi marta 2020-yil avgust oyida 1 unsiya uchun 2000 AQSH dollarigacha chiqib, rekord narx belgilangan edi. Biroq pandemiya sharoitidagi vaqt oʻtishi bilan oltin bozoridagi narx ham asta-sekin yana oʻz holiga qaytmoqda.

“Forbes”ning qayd etishicha, pandemiya paytidagi ogʻir damlarda narxi koʻtarilgan qimmatbaho metallarga boʻlgan qiziqish koronavirusga qarshi vaksina muvaffaqiyatlari haqidagi xabarlar pasaytirayotganligini va shu tariqa jahon iqtisodiyoti asta-sekin rivojlanish davriga qayta kirganini maʼlum qilgan.

“Macquarie” investitsiya banki 2021-yilda jahon iqtisodiyotining oʻsish koʻrsatkichlari nisbatan yaxshiroq boʻlishini taxmin qilgan va oltinning narxi oʻzining yuqori choʻqqisiga koʻtarilganligi hamda 2021-yilda uning narxi 1 unsiya uchun 1550 dollargacha tushishini va 2020-yilga nisbatan 17 foizga pastlashini taxmin qilgan. “Morgan Stanley” banki esa, COVID-19ga qarshi vaksinaning dunyoga tarqatila boshlanishi oltinga boʻlgan qiziqishni pasayishi va iqtisodiyotni oʻz holiga qaytishi mumkinligini bildirgan.

Maʼlumki, inqiroz oʻzining avjiga chiqqan paytida jahondagi yirik investorlarning oltin fondlariga boʻlgan qiziqishining oshgani 2020-yilning birinchi yarmida oltin narxining koʻtarilishida muhim omil boʻlib xizmat qildi. 2020-yilning avgust-oktabr oylarida belgilangan oltin narxining eng baland narxi davridan keyin, unga boʻlgan talabni pasayishi bilan narx asta-sekin tushishni boshladi.

Jahondagi koʻplab yirik kapitalga ega boʻlgan investorlar mablagʻlarini ishlab chiqarishda foydalaniladigan qimmatbaho metallarga ham tikishni boshlagan, chunki yakunda iqtisodiyotning tiklanishi ularga daromad keltirishi mumkin. Masalan, quyosh batareyalarida foydalaniladigan kumushning narxi ham asta-sekin koʻtarilgan.

Shuni o‘z o‘rnida ta’kidlash joizki, 2020-yilgi “pandemiya davri” jahon oltin bozorida narxning keskin ko‘tarilishiga olib keldi. Bu jarayon esa, oltin xomashyolarga ega bo‘lgan mamlakatlarning daromadiga qo‘shimcha bonus olib keldi. Xususan, O‘zbekistonga ham. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankning rasmiy ma’lumotiga ko‘ra, 2020-yilning 1-choragida jahon oltin bozorida narx ko‘tarilganligi sababli oltin eksportimizning hajmi salmoqli darajada ko‘paytirildi.

Yuzaga kelgan jahon iqtisodiy inqirozi sharoitida va ushbu yilning yanvar-fevral oylarida Xitoydan o‘z sarmoyasini olib chiqqan jahondagi yirik investorlar tomonidan jahon bozorida oltinni sotib olishni afzal ko‘rishdi.

Xo‘sh, savol tug‘iladi, albatta. Oltin narxlarining o‘zgarishi O‘zbekiston milliy iqtisodiyotiga qanday ta’sir qildi?

Jahon oltin bozorida 2020-yilning avgust oyida oltin narxining rekord darajaga ko‘tarilgani O‘zbekistonga qo‘l keldi, davlat byudjetiga tushadigan daromadlar miqdori ham ushbu metall narxining 26 foizga oshgani tufayli sezilarli darajada ko‘paydi.

O‘zbekiston 2020-yilda jahonda oltin sotish bo‘yicha yetakchi o‘rinni egallagan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 2020-yilning 3-choragida 35 tonna oltinni sotishga muvaffaq bo‘lgan va 2020-yilning sentabr oyida mamlakat umumiy eksportidagi oltin savdosining ulushi 50 foizni tashkil qilgan.³⁹ Oltin narxining o‘shishi eksportning bir nechta manbalari tushib ketayotgan bir pallada, inqiroz vaziyatda O‘zbekiston iqtisodiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, ya’ni jahon oltin bozorida narx ko‘tarilganligi sababli oltin eksportimizning hajmi salmoqli darajada ko‘payib qo‘shimcha xorijiy valyuta tushumlariga ega bo‘lgan.

World Gold Council ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekiston oltin-valyuta zaxirasi miqdori jihatidan dunyo mamlakatlari reytingida 17-

---

³⁹ <https://www.ft.com/content/a1f0a75c-b3d7-4550-88ef-ea8cad18d0f3>

o‘ringa ko‘tarilgan va oltin-valyuta zaxirasi miqdori 325,7 tonnani tashkil qilgan⁴⁰.

Pandemiya tufayli jahon bozorida yuzaga kelgan inqiroz jahon mamlakatlari iqtisodiyotida sanoat sohasi va uning tarmoqlari 2020-2021-yillar davomida to‘la quvvat bilan ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ya olishmadi. Jumladan, jahon sanoatidagi bugungi kundagi yirik “Boing”, “Folksvagen”, “Nissan”, “Toyota” va boshqa yuzlab yirik kompaniyalarning faoliyatida yuz bergan vaqtinchalik tanaffus ularning umumiy ishlab chiqarish jarayonlariga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi. Masalan, Yaponiyaning “NHK” ma‘lumotiga ko‘ra, 2020-yilning oxiriga borib pandemiya tufayli Yaponiyada bankrot bo‘lgan kompaniyalarning soni 700 dan oshib ketgan.

Pandemiyadan eng og‘ir shikastlangan iqtisodiyot sohaslaridan biri bu – ichki va tashqi turizm bo‘ldi. Jahon turizm sohasi butkul tanozulga yuz tutdi va turizm sohasi rivojlangan mamlakatlar ushbu sohaga ixtisoslashgan ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarini vaqtinchalik to‘xtatishga majbur bo‘lishdi. Turizm sohasidan Yevropadagi barcha mamlakatlar, ayniqsa Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Chexiya va Avstriya kabi mamlakatlar har yili turizm sohasidan davlat byudjetiga kamida 10 mlrd.yevrodan ortiq daromad kelar edi. Shuningdek, ushbu mamlakatlarning mehnatga layoqatli aholisining eng asosiy qismi band edi.

Masalan, 2019-yilda jahonning eng ko‘p sayyohlari Fransiya, Ispaniya, AQSH, Xitoy kabi mamlakatlarga xorijiy mamlakatlardan millionlab sayyohlar tashrif buyurishgan bo‘lsa, 2020 va 2021-yilda ularning tashrifi pandemiya sababli keskin ravishda kamaygan hatto Yevropa Ittifoqi mamlakatlari joriy qilingan karantin cheklavlari tufayli 2020-yilda xorijiy mamlakatlardan kam sonli sayyohlar tashrif buyurishgan xolos.

Pandemiya sababli oddiy aholi iste‘moli mahsulotlari va qishloq

---

⁴⁰ <https://www.google.com/amp/s/kursiv.kz/news/mirovaya-ekonomika/2019-10/uzbekistan-voshel-v-top-20-stran-po-zolotym-rezervam%3>

xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab va ehtiyoj kamida ikki marotabaga oshdi. Jahonning ko‘plab rivojlangan mamlakatlarida agrar sohaning rivojlanishi va qishloq xo‘jaligi tarmoqlarida mahsulotlarning yetishtirilishi xorijiy mamlakatlardan jalb qilinadigan qo‘shimcha ishchi kuchi migrantlariga bog‘liqdir. Masalan, Yevropa Ittifoqi iqtisodiyotining agrar sohasiga ishchi kuchi har yili, asosan, Shimoliy Afrika va Sharqiy Yevropa mamlakatlaridan jalb qilinadi. 2020-yilda aksariyat Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirish miqdori o‘tgan 2019-yilga nisbatan kamida 12–15 foizgacha pasaydi.

2020-yilning boshlarida yuzaga kelgan pandemiyani boshlang‘ich davri Yevropaning bir qator mamlakatlariga shu qadar ruhan ta’sir qildi-ki, rivojlangan Buyuk Britaniyaning deyarli barcha shaharlaridagi do‘kon peshtaxtalarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bo‘yicha keskin taqchilik yuzaga keldi. Mazkur muammo kun sayin jiddiy tus olib, “oziq-ovqat” masalasi eng birinchi dolzarb muammoga aylandi. Britaniyalik fuqarolar kamida “3 oylik oziq-ovqat zaxirasi”ni do‘konlardan xarid qilishga shoshilishdi. Hatto, Ikkinchi jahon urushi davrida ham Buyuk Britaniyada bunday “tahlikali vaziyat” kuzatilmagan edi.

Jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari taqchilikka yuz tutgach, Buyuk Britaniya hukumati qo‘shni Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridan oziq-ovqat masalasida yordam so‘ragan bo‘lsa-da, biroq, ushbu davrda Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining har biriga ham yetarli darajadagi oziq-ovqat zaxirasini shakllantirish eng muhim masalalaridan biri bo‘lib kelayotgan edi. Eng muhimi, Yevropa Ittifoqining har bir mamlakati o‘zining hududidan ortiqcha oziq-ovqatning tashilishini qattiq nazoratga oldi.

2020-yilning mart oyini ilk kunlarida Britaniya hukumati rasmiy ravishda JAR va Hindistondan meva-sabzavot va aholi iste’moli mahsulotlari importi hajmini salmoqli darajada oshirishini ma’lum qilishining o‘ziyoq, Britaniyada oziq-ovqat masalasi qanchalik dolzarb

muammoga aylanganligidan darak berar edi, chunki, Britaniyaning ushbu vaziyatda zudlik bilan tahlikali holatdan chiqib ketishi va “panika”dan tezroq qutulishi mahalliy hukumatning eng muhim vazifasiga aylangan edi.

Pandemiya davrining birinchi to‘lqinidayoq, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari oziq-ovqat mahsulotlari eksportini vaqtinchalik to‘xtatib qo‘yganligi sababli, Buyuk Britaniya 1995-yildan boshlab rasman AQSHning Yevropa Ittifoqi hududiga mol go‘shti mahsulotlari eksporti taqiqini bekor qilib, AQSHdan mol go‘shti mahsulotlari importini yana yo‘lga qo‘ydi. 2020-yilning boshlarida Rossiyaning Uzoq Sharq hududlariga Xitoyning qishloq xo‘jaligi va aholi iste‘moli mahsulotlari eksportining to‘xtatilishi oqibatida, Primore o‘lkasi shaharlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxi birdaniga 3–4 barobarga ko‘tarilib ketdi. Masalan, bodring narxi 280–300 rubl (4–5 dollar) yoki pomidor 170–180 rublgacha (o‘rtacha 3 dollar) ko‘tarilgan bo‘lsa, Yakutiya va boshqa Shimol hududlaridagi bozorlarda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining narxi bundan ham qimmatlashdi.

Yuzaga kelgan pandemiyaning “ikkinchi to‘lqini” va “uchinchi to‘lqini”ni jilovlash va to‘xtatish maqsadida 2020-yilning oxirlari va 2021-yilning boshlarida Yevropa mamlakatlarining barchasida kuchaytirilgan karantin qoidalari joriy qilindi. Yevropa Ittifoqida pandemiya eng og‘ir shikast olgan mamlakat Italiya milliy iqtisodiyoti bo‘lib, uning pandemiya tufayli avvaliga qisqa uch oy ichida 600 mlrd. dollar miqdorida va yarim yil ichida deyarli 800,0 mlrd. dollar miqdorida iqtisodiy zarar ko‘rganligini Italiya Bosh Vaziri Konte ta’kidlab o‘tdi.

Xalqaro mehnat tashkilotining (XMT) 2020-yilgi hisobotida, pandemiya sababli deyarli butun dunyoda ish haqi pasayganligini ma’lum qilgan. 2020-yilning birinchi yarmida dunyo davlatlarining uchdan ikki qismida ish haqi pasaydi yoki ish haqini ishchiga berish jarayoni sekinlashdi. Yaqin kelajakda ham inqiroz tufayli ish haqining sezilarli darajada pasayish tendensiyasi saqlanib qolinishi hamda

inqiroz, ayniqsa, ayollar va kam maosh to‘lanuvchi ishchilarning ish haqiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. XMTning bosh direktori Gay Rayder “COVID-19 inqirozi oqibatida tengsizlikning kuchayishi kambag‘allikning va ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlikning halokatli darajada ortishiga olib kelishi mumkin”⁴¹ deb ta’kidlab o‘tgan edi.

“The Bell”ning ma’lumotiga ko‘ra, BMT ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan tahlillarga ko‘ra, COVID-19 pandemiyasi 2 yil davomida global iqtisodiyotning to‘rt yillik o‘sishini yo‘qotishini hamda qariyb 8,5 trln. dollar yo‘qotilishi ma’lum qilingan. Shuningdek, pandemiya jahon iqtisodiyotida raqamlashtirish va avtomatlashtirish sohasi rivojlanishini yanada tezlashtirmoqda hamda buning natijasida ish o‘rinlarining yanada qisqarishi va ishsizlik darajasining ortishiga olib kelishi mumkinligini ma’lum qilishgan.

Jahon banki ekspertlarining bergan prognozida 2020–2025-yillarda jahon iqtisodiyotining yillik o‘sish sur‘atlarini 6–7 foiz darajadagi o‘sishini bashorat qilishgan edi, yuzaga kelgan pandemiya tufayli 2020–2021-yillarda amalda jahon iqtisodiyotining 3–4 foizga kamayishi yuzaga keldi.

XVF esa, koronavirus tufayli tarixda birinchi marta jahon iqtisodiyotining o‘sishi deyarli to‘xtab qolganligi, vaziyat esa 2008 – 2009-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi davridan ham yomonroq holatga kelganligini ma’lum qilishgan. XVF rahbari Kristalina Georgiyeva: “Biz XVF tarixida hali hech qachon jahon iqtisodiyotining to‘xtab qolganini ko‘rmaganmiz. Biz tanazzulga yuz tutyapmiz, bu jahon iqtisodiy inqirozidan ham yomonroq”, deb ta’kidlab o‘tgan.

Jahon xo‘jaligidagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol va vaziyat 2020-yilning o‘rtalariga borgandagina ijobiy tomonga o‘zgara boshladi va jahon mamlakatlari asta-sekin o‘z chegaralarini ochishga va xalqaro aviaqatnovlar faoliyatiga ruxsat berildi va bu yana o‘z navbatida, jahon bozordagi faoliyatni asta-sekin “qimirlashi”ga olib keldi.

---

⁴¹ https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_762979/lang--ru/index.htm

10.2. Pandemiyaning jahon agrar bozori va undagi mahsulotlar narxiga ta'siri

Yuzaga kelgan pandemiya jahon bozorida bir qator strategik mahsulotlar narxining keskin pasayishiga yoki keskin ko'tarilishiga olib keldi. Ayniqsa neft, qora metall, oltin, qimmatbaho qog'oz, qishloq xo'jaligi mahsulotlari kabi xomashyo yoki boshqa mahsulotlarni misol qilishimiz mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon bozorida ko'tarilishiga sabab sifatida ko'plab mamlakatlarda joriy etilgan karantin cheklovlari natijasida aholining oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talab va ehtiyojlari salmoqli darajada oshganligini yoki ko'plab mamlakatlarda qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini chegaradan o'tkazilishida cheklov joriy qilinganligini ko'rsatish mumkin.

Xususan Yevropa mamlakatlarida ko'plab qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksportiga cheklovlar joriy qilindi. Chunki, pandemiya sababli, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talabning ortishi ishlab chiqarish pasaygan sharoitda uning zaxirasini oshirish hamda ushbu tarmoqqa xorijiy ishchilarning jalb qilinmaganligi davlat chegaralarining yopilishi bilan izohlandi⁴².

Jahon tashqi savdo-sotiq jarayonlarida agrar sohasining ulushi kam bo'lsa-da, u dunyo aholisining 45,3 foizini oziq-ovqat bilan ta'minlaydi va dunyo aholisining 51 foizi qishloq xo'jaligi tarmoqlarida faoliyat ko'rsatishadi. Sanoati rivojlangan mamlakatlarda mehnatga layoqatli aholining atigi 5 foizi agrar sohada faoliyat olib boradigan bo'lsa, jahondagi rivojlanayotgan mamlakatlarning deyarli 60 foizi qishloq xo'jaligi tarmoqlarida banddir.

Pandemiyaning jahon agrar sohasiga salbiy ta'siri jahon tashqi savdosiga ham umumiy ko'lamda va xususan, agrar sohasini bir qator tarmoqlarining eksporti miqdorlarini pasayishi orqali o'z salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Shuningdek jahonning ko'plab mamlakatlari

---

⁴² <https://www.google.com/amp/s/amp/dw.com/ru%2500>

pandemiya davrining kamida 1–2 yil davomiyligini hisobga olib, ko‘plab va eng muhim strategik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportini to‘xtatib, “Milliy oziq-ovqat zaxirasi”ni shakllantirishni boshladilar.

Yuzaga kelgan pandemiya Germaniya, Gollandiya va Fransiya singari mamlakatlar milliy iqtisodiyotining agrar sohasiga ham juda katta salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu mamlakatlar oziq-ovqat xavfsizliklarini ta‘minlash maqsadida ba‘zi oziq-ovqat mahsulotlarining eksportiga nisbatan vaqtinchalik cheklovlar o‘rnatishga majbur bo‘ldilar. Ushbu davlatlarning oziq-ovqat mahsulotlari eksportiga qo‘yilgan cheklovlari jahon qishloq xo‘jaligi mahsulotlari savdosiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi. Chunki aynan mazkur mamlakatlar jahon qishloq xo‘jaligi bozoridagi asosiy yetakchi mamlakatlar hisoblanishadi.

Jahon iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab va ehtiyojni keskin darajada oshganligi sababli, jahonning qishloq xo‘jaligi sohasi rivojlangan mamlakatlar oldida oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini jahon bozoriga yetkazib berish va ularning hajmini yanada oshirishga imkoniyat yuzaga keldi. Albatta, dunyoning ko‘plab mamlakatlari pandemiyaning “ikkinchi to‘lqini” va “uchinchi to‘lqini”ga tayyorgarlik ishlarida eng asosiy muhim bo‘lgan vazifa sifatida milliy oziq-ovqat zaxirasini shakllantirishga e‘tiborni qaratdilar. Ko‘plab mamlakatlarda, ayniqsa Yevropa mamlakatlarida oziq-ovqat mahsulotlarining ba‘zi turlari bo‘yicha taqchillik yuzaga kelishi mumkinligini hisobga olib, uning zaxirasini shakllantirish avvaldanoq boshlangan edi.

Pandemiya tufayli oziq-ovqat masalasida yuzaga kelgan taqchillik sabab jahonning bir qator mamlakatlari ba‘zi qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari eksportiga vaqtinchalik cheklov joriy qilishdi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari ba‘zi qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining olib chiqilishining ma‘lum bir me‘yorini va

ba'zi mahsulotlarning olib chiqilishiga esa vaqtinchalik cheklovni joriy qildi.

Jumladan Qozog'iston ham 2020-yilning 1-aprelidan bug'doy va un uchun eksport kvotalarini joriy qildi va vaqtinchalik ushbu mahsulotlar eksportini cheklab qo'ygan edi. Odatda, eksport kvotalari iste'molchi mamlakatlarga ushbu turdagi mahsulotlar importining kamayishiga olib keladi. Lekin mazkur cheklovlarning salbiy ta'siri qishloq xo'jaligi rivojlangan mamlakatlar uchun u qadar ta'sirchan bo'lmaydi, albatta.

Hozirgi vaqtda jahondagi bir qator mamlakatlar tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon tashqi savdosiga kiritayotgan cheklovlari, "COVID-19" tufayli aksariyat mamlakatlarda joriy etilayotgan karantin cheklovlari natijasida mamlakatlarning ichki hududlaridagi qishloq xo'jaligi tarmoqlarida ishchi kuchlari harakatlanishining cheklanishi jahon qishloq xo'jaligi tarmoqlari taraqqiyoti uchun asosiy xatarlardan biri bo'lib qolmoqda.

BMT tahliliga ko'ra, COVID-19ning jahon agrar bozoriga ta'siri, avvaliga salbiy holatga olib kelgan bo'lsa, biroq qishloq xo'jaligi tarmoqlari faoliyati asta-sekin oyoqqa turib, ushbu salbiy ta'sirni engishga muvaffaq bo'lindi. Chunki, rivojlangan mamlakatlarda yuzaga kelgan oziq-ovqat taqchilligidan bir qator qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan mamlakatlarning unumli foydalanishi natijasida ularning qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti hajmlarini salmoqli darajada ko'payishiga olib keldi. Jumladan, jahondagi ko'plab mamlakatlarning oziq-ovqat xavfsizligi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan eng asosiy ozuqa hisoblangan bug'doy va guruch mahsulotlarining narxлари jahon bozorlarida bugungi kunda barqarorligicha qolmoqda.

Don ekinlarining 2019–2020-yillardagi jahon xo'jaligida yetishtirish ko'lami va zaxiralari avvalgi yillarga qaraganda nisbatan yuqori bo'ldi. Xususan Rossiya, Qozog'iston, Ukraina, Tailand va Pokiston 2020-yilda don ekinlarining hosili mo'l-ko'l bo'ldi. Ayniqsa,

Rossiya bilan Qozog‘iston o‘zining iqtisodiy tarixidagi eng yuqori hosillarni yig‘ishga musharraf bo‘lishdi. Rossiya o‘zining iqtisodiy tarixidagi rekord ko‘rsatkich, ya‘ni 125 mln. tonna bug‘doy yetishtirgan bo‘lsa-da, biroq, 2020-yilning yarmidan boshlab bug‘doyning xorijiy mamlakatlarga vaqtinchalik eksportini to‘xtatib qo‘ygan⁴³.

Jahon sog‘liqni saqlash qo‘mitasi ma‘lumotiga ko‘ra, pandemiya AQSH, Hindiston va Braziliya mamlakatlari milliy iqtisodiyotiga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatgan. Ma‘lumki, AQSH va Hindiston jahon qishloq xo‘jaligida eng yetakchi “beshlik” qatoridan joy olishgan. Yuzaga kelgan pandemiya ushbu mamlakatlarda oziq-ovqat xavfsizliklarini ta‘minlash maqsadida ba‘zi muhim qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportiga vaqtinchalik bir qator cheklovlar o‘rnatilishiga olib keldi. Bu esa, jahon qishloq xo‘jaligi savdosiga ham o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatmoqda.

Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish masalalari bugungi pandemiya sharoitida barcha jahon mamlakatlarining eng muhim vazifalaridan biridir. Jahon xo‘jaligida aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yalpi ichki mahsulotning asosiy daromad keltiruvchi manbasi hisoblanadi.

Pandemiya sharoitida milliy iqtisodiyotlarning to‘xtovsiz faoliyati aynan agrar sohada bo‘ldi. Sababi, karantin joriy qilingan vaqtda hali qishloq xo‘jaligining dehqonchilik tarmoqlarida qish fasli va bahorning erta oylarida sovuq iqlim mavjud edi. Biroq keyinchalik dehqonchilik tarmoqlarida ishlar yil so‘nggiga qadar to‘xtovsiz amalga oshirildi. Shuning uchun ham pandemiya sharoitida ayniqsa jahondagi rivojlanayotgan mamlakatlarning agrar sohasi qolgan sohalarga qaraganda ancha daromadli sohalaridan biri bo‘ldi. Shuningdek, xorijiy valyutalarni oqib kelishida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ulushi katta bo‘ldi.

Umuman olganda, 2020-yil boshlaridanoq, jahondagi deyarli

---

⁴³ <https://www.google.com/amp/s/amp/dw.com/ru%2500>

barcha rivojlanayotgan mamlakatlarda bahorgi ekin mavsumining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi, meva-sabzavot mahsulotlarining yangi hosilini jahon bozoriga yetkazib berish uchun barcha choralarni koʻrdi. Albatta, jahon bozoriga qishloq xoʻjaligi mahsulotlari xaridorgoʻy boʻlishiga va tez sotilishiga sabab sifatida aksariyat jahon mamlakatlarida karantin cheklovlari joriy qilinganligi bilan izohlanadi.

Sir emaski, pandemiya tufayli jahonning koʻplab rivojlangan mamlakatlarida oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. Pandemiya oqibatida mahalliy bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining sezilarli darajada koʻtarilishi yuzaga keldi. Shuningdek, aholi orasidagi vahimaga asosan eng muhim kundalik oziq-ovqat mahsulotlarining narxi keskin darajada oshib ketdi. Rivojlangan mamlakatlarda qishloq xoʻjaligi mahsulotlariga boʻlgan talab kamida 2-3 marotabaga oshib ketdi.

Masalan, Oʻzbekiston ham agrar sohada yetishtirilayotgan mahsulotlar eksporti tarkibi va miqdorlarini yil sayin koʻpaytirib borishi natijasida jahon qishloq xoʻjaligida eksport qiluvchi asosiy mamlakatlar qatoriga asta-sekin qoʻshilib bormoqda. Mavjud imkoniyat va salohiyat Oʻzbekistonning qishloq xoʻjaligi mahsulotlari eksportini yanada oshirib borish mumkinligini koʻrsatmoqda va buni albatta, taʼminlay oladi.

Shu jihatdan mazkur yoʻnalishda Oʻzbekistonda maxsus va keng koʻlamli chora-tadbirlarni amalga oshirish ayni paytdagi zaruriyat va muhim amaliy qadam sifatida baholanishi lozim. Qishloq xoʻjaligi sohasida jahon bozoridan munosib oʻrin olish maqsadida mamlakatimizning eksport salohiyatini sezilarli darajada oʻsishiga erishish Yangi Oʻzbekistonning 2022–2026-yillarga moʻljallangan taraqqiyot strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri boʻlib, “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyili asosida keyingi yaqin yillarda mamlakatimizda tashqi savdo miqdorini koʻpaytirish chora-tadbirlari oʻrin olgan. Unga koʻra, dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravarga oshirib, agrar tarmoqda

yillik o'sishni kamida 5 foizga yetkazishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishish yo'lida umumiy mahsulotlar eksport hajmini yiliga 30 mlrd. dollardan oshirishdan iborat bo'lgan g'oyat ulkan vazifa va chora-tadbirlar belgilanib olingan.

Shu maqsadda so'nggi yillarda tashqi savdoni rivojlantirishda hukumatimiz tomonidan berilayotgan asosiy e'tibor – qishloq xo'jaligi tarmoqlarida mahsulotlar miqdorini yanada ko'paytirish va jahon qishloq xo'jaligida O'zbekistonning imidjini yanada oshirishdan iborat bo'lmoqda. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarida yetishtirilayotgan va o'zining sifatini tez yo'qotadigan va ayniydigan mahsulotlarimizni saqlash va logistika jarayoni uchun zarur bo'lgan yirik muzlatgich omborlar sonini ko'paytirish va ushbu sohani rivojlantirish agrar sohamiz taraqqiyotiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizning xorijiy mamlakatlarga eksportga chiqarilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon bozorlarida nisbatan arzonroq narxlarda sotilishi aynan xorijliklar uchun O'zbekistonda yetishtirilayotgan meva-sabzavotlarga talab va ehtiyojning sezilarli darajada o'sishiga olib kelmoqda. Pandemiya davrida jahon bozorlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talab yuqoriligicha saqlanib qolmoqda. Shunga ko'ra, O'zbekistonning qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksportini kengaytirish uchun har bir viloyatda tashkil qilingan logistika markazlarini soha mutaxassislari bilan ta'minlash, transport sohasini tubdan yaxshilash, meva-sabzavotlarni saqlash va ularni saralash hududlarini ko'paytirish hamda yuqori sifatli oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash kabi vazifalarni bajarishga kirishilgan.

Ayniqsa, O'zbekistonda yetishtirilgan mahsulotlarni ta'mi lazzatli bo'lganligi sababli bizning mahsulotlarimizga bo'lgan talab Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Rossiya va Qozog'iston kabi mamlakatlarda yil sayin tobora ortib bormoqdi. Masalan, 2020–yilda Qozog'iston xurmoni faqat O'zbekistondan import qilishni afzal ko'rdi. Shuningdek, Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur va BAA

o‘zbek gilosi, Germaniya, Avstriya va Chexiya o‘zbek qovuni, hatto Eron va Pokiston o‘zbek malinasi va boshqa mamlakatlarga o‘zbek mahsulotlarini yetkazib berishda O‘zbekiston uchun yangi tashqi bozorlarning eshigi ochildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2020–2022 yillarda vazirlik va idoralar rahbarlari ishtirokida agrar sohaga bag‘ishlangan videoselektorlarda, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti miqdorini doimiy ravishda oshirib borish, yangi jahon bozorlarini izlash, xalqaro standartlar talabiga javob beruvchi sifatli mahsulotlarni yetishtirish, va eng muhimi, Boltiqbo‘yi, Ukraina, Gruziya, Sharqiy Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari bilan qishloq xo‘jaligi eksporti borasida hamkorlik olib borish hamda yangi bozorlarga mahsulotlarni yetkazib berishda tizimli ishlarni tashkil qilish muhimligini ta’kidlab kelmoqdlar.

10.3. Pandemiyaning jahon neft bozoriga ta’siri

2020-yilning boshlarida jahon bozorida boshlangan tahlikali holat eng birinchi navbatda neft xomashyosi narxining kundun kunga va soat sayin pasayishi jarayoni kuzatildi. Yuzaga kelgan ushbu jarayon neft ishlab chiqaruvchilarda tahlikali holatni yuzaga keltirdi. Xususan Brent markali neft narxi 2020-yilning 9-martida avvalgi minimumidan o‘tib, bir barreli uchun 31,38 dollargacha tushib ketdi. WTI markasidagi neftning narxi esa 31,35 foizga tushib, barreli uchun 28,33 dollarga yetgan. Brent fyuchers markasidagi neftning narxi 28,69 foizga arzonlashib, bir barreli 32,28 dollarga baholangan.

Umuman olganda, Brent markali neft narxining tushishi bundan sal avvalroq, ya’ni 2020 yilning 6-martidayoq boshlangan edi. Bunga Rossiya va OPEK mamlakatlari neft qazib olish hajmlarini qo‘shimcha ravishda qisqartirish masalasida bir qarorga kela olmaganligi sabab bo‘lgan edi. Kelishuv amalga oshmagach, Saudiya Arabistonining Saudi Aramco neft kompaniyasi aksiyalari 2020-yilning 8-mart

holatiga ko‘ra, birinchi marta 9 foizga arzonlashdi. Bu oxirgi 11 yil ichida bir kunda kuzatilgan narxning eng yuqori pasayishi bo‘ldi. Saudi Aramco‘ning kapitalizatsiyasi IPO narxlaridan ham past qiymatda baholangan.

Albatta, savol tug‘iladi, xo‘sh, narxlar nima uchun pastladi?

Jahon iqtisodiyotiga tahdid soluvchi yangi koronavirus kasalligining tez sur‘atlarda jahon mamlakatlariga tarqalishi sharoitida Avstriyaning poytaxti Vena shahrida 2020-yilning 6-martida, OPEK mamlakatlari va neft qazib olishni qisqartirish bo‘yicha kelishuvni qo‘llab-quvvatlagan davlatlar vakillarining uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Uchrashuv chog‘ida yuzaga kelgan turli bahs-munozalar yakuniga ko‘ra, ishtirokchilar neft qazib olish hajmlarini qo‘shimcha ravishda qisqartirish bo‘yicha bitim shartlarini kelisha olmadi. Ayniqsa, ushbu bo‘lib o‘tgan uchrashuvda Rossiya va Saudiya Arabistoni mas‘ullari qarama-qarshi pozitsiyalarni egalladi. Xususan Rossiya tomoni ishlab chiqarishni qo‘shimcha qisqartirishdan bosh tortdi va shartnomani amaldagi sharoitda (neft qazib olishni kuniga 1,7 million barrelga kamaytirish) 2020-yilning ikkinchi choragiga uzaytirishni taklif qildi. Saudiya Arabistoni mas‘ullari esa neft qazib olishni kuniga yana 1,5 million barrelga kamaytirishni yoqlab chiqdi.

Saudiya Arabistoni Rossiya hamda Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti bilan hamkorlik doirasida imzolanishi ko‘zda tutilgan kelishuv bekor bo‘lgach barcha turdagi neftning narxini arzonlashtirdi. Shuningdek, neft ishlab chiqarish hajmini kuniga 10 million barreldan, zarurat bo‘lsa, rekord darajadagi 12 million barrelga oshirishga tayyorligini ma‘lum qilgan edi. Saudiya Arabistonining ushbu qo‘llagan usuli Rossiya va boshqa neft eksport qiluvchi davlatlarga bosim o‘tkazish va ularni Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti bilan muzokaralarga qaytarishga qaratilganligi va o‘zaro hamkorlikka chorlashishini bildirdi.

Avvalo, jahon bozorida neft narxining keskin pasayishi qanday oqibatlarga olib keladi – degan savol tug‘iladi, albatta.

2020-yillarning 1-choragida jahonda ayni pandemiya avj olgan bir paytda Rossiya va Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK) kelishuvining buzilishi sharoitida jahonda neft narxining pasayishi tezlashib ketdi. Kelishuv 2022-yilning 1-aprelda o'z kuchini yo'qotdi va ishlab chiqaruvchi davlatlar cheklovlarsiz neft qazib olish imkoniga ega bo'ldi.

Ushbu davrda jahon neft bozoridagi iste'molchi mamlakatlar bo'yicha tahlilni ko'rsak, pandemiya sharoitida Xitoy jahon neft bozoridan eng ko'p miqdordagi neftni import qilgan asosiy mamlakat bo'ldi. Uning eng ko'p miqdorda neftni import qilishini hisobga olsak, jahon neft bozorida pandemiya davrigacha uning kunlik iste'moli 14,0 mln. barrelni tashkil qilgan bo'lsa, biroq 2020-yilning mart oyiga kelib uning kunlik neft iste'moli ko'rsatkichi o'rtacha 8,2 mln. barrelga tushib qoldi. Chunki pandemiya sharoitiga ko'ra yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz tufayli Xitoyning jahon neft bozoridan importining 30 foizga qisqarishi va kunlik iste'molining 10 mln. barreldan ham tushib ketishi oqibatida neft narxi yanada pasaydi.

Yuzaga kelgan inqirozni oldini olish va neft bozorini tartibga solish uchun jahon siyosiy diplomatiyaning sayh-harakatlari evaziga nihoyat 2020-yilning aprelda favqulodda o'tkazilgan "OPEK+" onlayn-video yig'ilishda tashkilotning barcha a'zolari va a'zo bo'lmagan neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlar ham bosqichma-bosqich 2 yil davomida neft qazish hajmlarini kamaytirishga kelishib olishdi.

Kelishuvga muvofiq neft narxining keskin tushib ketishi fonida 2020-yilning may-iyun oylarida qazib chiqarish hajmini rekord darajada kuniga 9,7 mln. barrelga kamaytirish hamda yil oxiriga qadar pandemiya davri davom etadigan bo'lsa, u holda kuniga 8 mln. barelgacha kamaytirish bo'yicha tomonlar yakuniy qaror chiqarishdi.

Bo'lib o'tgan ushbu yig'ilishda OPEKning barcha a'zolari va jahondagi neft eksportyorlari, jumladan, Rossiya va a'zo bo'lmagan boshqa mamlakatlar ham bir ovozdan neft qazib olish hajmini jahon

neft bozorida narxni barqarorlashuvi jarayonigacha tobora kamaytirib borishga kelishib olindi. AQSHning o'zida ham neft ishlab chiqaruvchilar savdo kelishuvi bilan qazib olishni qisqartirishga kelishishdi.

Biroq jahon neft bozoridagi ahvol 2020-yilning so'nggi oylariga borgandagina barqarorlashganligi sababli, 2020-yilning 3-dekabrda o'tkazilgan navbatdagi "OPEK+" onlayn-video yig'ilishida neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlarga qazib chiqarish miqdorini 2021-yilning 1-yanvaridan boshlab kvotalar ulushida qisman ko'paytirilishiga ruxsat berildi va neft qazib chiqarish hajmi kuniga 500 ming barrelgacha oshirishga kelishib olindi.

Xususi sektoridagi neft kompaniyalar jahon neft bozorida narxning tushishiga javoban ishlab chiqarishni yanada qisqartirishga majbur bo'lishdi. Ammo ular neft bozoriga fundamental ta'sir o'tkaza olmaydi. Chunki bozorda tabiiy talab bo'lmaganidan keyin ishlab chiqarishni to'xtatish qo'shimcha ishsizlikni keltirib chiqaradi, xolos.

Xo'sh, jahon iqtisodiyotidagi eng muhim bo'lgan ushbu xomashyo narxini keskin darajada tushib ketishi va jahon neft bozoridagi inqiroz ko'plab yirik mamlakatlarning milliy iqtisodiyotining daromadlarini keskin tushib ketishiga va milliy iqtisodiyotining rivojiga juda ham katta salbiy ta'sir ko'rsatishiga "jahon siyosiy o'yini"ning dahli bormi yoki jahon neft bozorida yuzaga kelgan "iqtisodiy tanglik" bu siyosiy o'yinmi?

Fikrimizcha, yo'q, albatta. OPEK, Rossiya va shu kabi siyosiy sabablar bu yerda umuman rol o'ynamaydi. Biroq pandemiyaning ilk to'lqinida jahon neft bozorida xomashyo narxining keskin darajada tushib ketishiga jahonning ko'plab ommaviy axborot vositalari tomonidan Saudiya Arabistoni va Rossiya o'rtasida neft qazish kvotalari borasida turli qarama-qarshiliklar fonida yuzaga kelganligini ham qisman bo'lsada bildirib o'tishgan edi.

Neft narxining pandemiya sharoitida vaqtinchalik kun sayin keskin tushib ketish jarayoni jahon xo'jaligidagi yirik neft

importchilarini ham ancha sarosimaga tushirdi. Chunki neft narxi hamon barqarorlashganicha yo‘q va qancha narxgacha tushishi borasida biron-bir aniq omil bilan hozirgi sharoitda istiqbollab bo‘lmaydi.

Yuzaga kelgan pandemiyaning tugash davrini aniq belgilaydigan yoki uning istiqboli borasida fikr berishga hatto Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ekspertlari ham o‘zidir. Shuning uchun ham nafaqat neft bozori, balki xomashyolarning qolgan bozorlardagi narxlarning barqaror holatda bo‘lishiga pandemiyaning butkul tugash davriga bog‘liqdir. Ekspertlarning tahlillariga ko‘ra, pandemiyaning davri yana 1–2 yil davom etishi mumkin.

Jahon iqtisodiyoti inqirozi sharoitida sanoatining neftga bo‘lgan talabi va ehtiyoji tushib ketdi va natijada uning narxi eng minimum darajaga keldi. Nimaga narx yanada pastga tushdi?

Sababi oddiy, ishlab chiqarilgan neftni hech kim ishlatmayotgani uchun, albatta. Jahon neft narxining ko‘tarilishi pandemiyaning tugash davriga bog‘liq bo‘lib qoldi.

Pandemiya asoratlari davri 2021–2022-yillarda ham davom etgan bo‘lsa-da, biroq jahon neft bozorida neftga bo‘lgan talab endilikda ortib bordi. Masalan, pandemiyaning 2 yillik davomiyligini hisobga olib, neft xomashyosining narxi jahon neft bozorida yanada pastlashishi ehtimoli mavjud bo‘lgan edi. Biroq 2021-yilning mart oyiga kelib neft xomashyosining narxi yana o‘zining avvalgi holatiga qayta boshladi.

Xususan 2021-yilning 8-martida jahon neft bozorida 1 barrel “Brent” markali neft xomashyosining narxi 71 dollargacha ko‘tarildi va nihoyat, 2022-yilning mart oyiga kelib esa uning bahosi yana 85 dollargacha ko‘tarildi. Taxminlarga ko‘ra, 2022-yil so‘nggiga borib uning narxi kamida 100 dollargacha ko‘tarilishi kutilmoqda.

10.4. Pandemiyaning jahon moliya bozoriga ta'siri

Har qanday kutilmagan katta hodisa – u xoh salbiy bo'lsin, xoh ijobiy – insoniyat tarixida chuqur iz qoldiradi. Bunday hodisalar fan tilida “qora oqqush hodisasi” (black swan event) deb ataladi.

“Qora oqqush hodisasi” iborasi ilm-fan, moliya va texnologiya tarixida kutilmaganda sodir bo'ladigan, sodir bo'lishi ehtimoli juda past bo'lgan, ammo sodir bo'lsa jiddiy zarar keltiradigan hodisalarga ishlatiladi.

Bunday hodisalarning murakkab tomoni shundaki, ularning qachon sodir bo'lishini va voqealarning qaysi tomonga va qanchalik tez rivojlanishini taxmin qilishning imkoni yo'q. Iqtisodchilar tili bilan aytganda, keyingi voqealar rivojini taxmin qilish uchun ma'lumotlar yetarli emas.

“Qora oqqush” hodisasining iqtisodiy zarari misli ko'rilmagan bo'ladi, uni oldindan taxmin qilib bo'lmaydi, uni faqat to'g'ri iqtisodiy siyosat orqali kam talafot bilan o'tkazish mumkin.

Dunyo iqtisodiyoti oxirgi 10 yil davomida nisbatan barqaror, 3 foiz atrofida o'sgani natijasida Jahon banki mutaxassislari yanvar oyi boshida 2020-yil uchun global YaIMning 3,6 foizga o'sishini taxmin qilishayotgan edi. 2020-yil yakuni bo'yicha esa aksincha, global YaIM 2019-yilga nisbatan 3 foizga qisqardi, ya'ni farq – 6,6 foiz. Bu esa haqiqiy “qora oqqush hodisasi” yuz berganidan dalolatdir.

Xalqaro valyuta jamg'armasining hisobotiga ko'ra, jahon iqtisodiyoti pandemiya natijasida kamida 9,5 trln. dollari miqdorida zarar ko'rdi.

Bu zararning mintaqalar kesimidagi holati quyidagichadir: Yevropa davlatlari YaIM -8,0 foizgacha, AQSH -5,9 foiz va Rossiya -5,5 foiz atrofida zarar ko'rdi. Xitoy va Hindiston kabi Osiyo davlatlarida esa YaIM o'sishi ijobiy ko'rinishda davom etadi.

“Qora oqqush” hodisasining yana bir xislati shundaki, u qanchalik chuqur bo'lsa, shunchalik tez tiklanishi ehtimoli ham bor.

Biroq bu safargi moliyaviy inqiroz 2008-yildagi inqirozdan ham ancha jiddiy tus olishini tan olish kerak, buni hatto oxirgi 100 yillikdagi eng yirik moliyaviy inqiroz deb atasa ham bo‘ladi.

Epidemiya natijasida jahon moliya bozori 1929-yildagi inqirozdan ham jiddiy zarar ko‘rishi mumkin. O‘shanda S&P500 aksiyalarining 20 foizga arzonlashishi uchun 30 kun talab qilingan bo‘lsa, Covid-19 boshlangandan keyin bunga atigi 16 kun yetarli bo‘ldi.

Albatta, bu yerda moliya bozorining 2020-yilda 1929-yilga nisbatan ancha sezuvchan bo‘lib qolgani va bugungi kunda jahon hamjamiyatining inqiroz bilan ishlashda nisbatan ancha tajriba to‘plaganini ham hisobga olsak, bu safargi inqirozdan tez chiqib ketishga umid qilsak bo‘ladi.

Buning uchun jahon hamjamiyati iqtisodiyot, siyosat va sog‘liqni saqlash sohalarida uzviy mustahkam hamkorlikni amalga oshirishi va o‘zaro hamjihatlikning ahamiyati har doimgidan muhimligini anglab yetishi lozim. Mamlakatlararo moliyaviy ko‘mak, birgalikda vaksina ishlab chiqish va o‘z vaqtida axborot almashinuvi esa muammoning keng ko‘lam olib ketishini oldini olishda asosiy vosita hisoblanadi.

Bobning qisqacha xulosasi:

2020-yilning boshlarida jahonda yuzgan bergan “COVID-19” pandemiyasi butun dunyo mamlakatlari milliy iqtisodiyotining rivojlanishini izdan chiqardi va jahon iqtisodiyoti inqirozga yuz tutdi. Yuzaga kelgan pandemiya milliy iqtisodiyotning barcha sohalariga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Jahon mamlakatlarining iqtisodiy inqirozga yuz tutishi hatto Ikkinchi jahon urushi davrida ham bunday holat kuzatilmagan edi.

Ayniqsa, ko‘plab mamlakatlarda joriy etilgan karantin cheklovlari natijasida aholining oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga bo‘lgan talab va ehtiyojlari salmoqli darajada oshdi. Pandemiya

sharoitida oziq-ovqat mahsulotlari narxining 2–3 marotabaga oshib ketishi ko‘plab mamlakatlarda agrar sohaga bo‘lgan e‘tiborini yanada oshirdi.

Jahon iqtisodiyoti inqirozi sharoitida jahon bozorlaridagi ko‘plab xomashyolar narxining keskin tushib ketganligi yoki ba‘zi mahsulotlar narxining ko‘tarilganligi milliy iqtisodiyotlarga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatishi va ham ijobiy foyda keltirishi mumkin ekan. Demak, yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, talab qisqarib borsa, narx ham tushib boraveradi, ehtiyoj ko‘paysa narx ham ko‘tariladi, bu iqtisodiyotning eng oddiy qonuniyatidir.

Nazorat savollari:

1. Pandemiyaning jahon bozoriga salbiy ta‘sirining boshlang‘ich bosqichlarini aytib bering.

2. Pandemiyaning ilk davrida jahon bozoridagi tahlikali holat qanday yuz berdi?

3. Pandemiyaning jahon agrar bozori va undagi mahsulotlar narxiga ta‘sirini ayting.

4. BMT tomonidan nima uchun 2020-yilni “jahon iqtisodiyoti tarixidagi eng yomon yil” deb e‘lon qilindi?

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan 2020-yilning 29-dekabridagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida pandemiyaning jahon iqtisodiyotiga salbiy ta‘siri haqida nima degan edilar?

6. Pandemiyaning “birinchi to‘lqini” jahon metall bozoriga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?

7. Pandemiyaning “birinchi to‘lqini” jahon neft bozoriga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?

8. Pandemiyaning “birinchi to‘lqini” jahon moliya bozoriga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?

9. Pandemiyaning ilk davrida jahon bozoridagi qaysi mahsulotlarning narxlari keskin ko‘tarildi?

10. Jahon oltin bozorida oltin narxlarining o'zgarishi O'zbekiston milliy iqtisodiyotiga qanday ta'sir qildi?

11. Jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlari taqchilikka yuz tutgach, Buyuk Britaniya hukumati qaysi mamlakatlardan va qanday mahsulotlar eksportini ko'paytirishni rasman iltimos qilgan edi?

12. Nima uchun Yevropa Ittifoqi mamlakatlari uyushmaning ichki hududlarida ham oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi mahsulotlariga cheklov o'rnatdi?

13. Jahon bozorida neft narxining pasayish jarayonini aytib bering.

14. Neft narxini tartibga solishda qanday tashkiliy ishlar amalga oshirildi?

15. "COVID-19"ning jahon agrar sohasiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

16. Pandemiya sharoitida qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportida O'zbekistonning qanday salohiyatlari va imkoniyatlari bor?

17. Mamlakatimizning qaysi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga va ularga qaysi mamlakatlardan talab va ehtiyoji ko'paydi?

18. Pandemiya sharoitida O'zbekiston qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini yanada oshirishida qanday chora-tadbirlarni amalga oshirdi?

Uyga vazifa!

Talabaning "Jahon xo'jaligida yuzaga kelgan pandemiya va siyosiy inqirozning jahon bozoriga ta'siri tahlili" mavzusini chuqur o'zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko'rish uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan "Tayanch iboralar" so'zlarining tushunchasiga ega bo'lish;

2) mavzu so'nggida berilgan "Nazorat savollari"ga tayyorgarlik ko'rish;

3) jahon bozoriga (neft, oltin, moliya, xomashyo, agrar va boshqalar) pandemiyaning salbiy ta'siri mavzusi bo'yicha talabalar guruhlarga bo'lingan holda "Taqdimot" o'tkaziladi.

XI BOB. JAHONDA YUZAGA KELGAN SIYOSIY INQIROZNING JAHON BOZORIGA TA'SIRI TAHLILI

11.1. 2022-yilda jahonda yuz bergan siyosiy inqirozning jahon bozorlariga ta'siri tahlili.

11.2. Siyosiy inqirozning jahon savdosiga ta'siri.

11.3. Siyosiy inqirozning jahon moliya bozori va O'zbekiston moliya bozoriga ta'siri tahlili.

11.4. Siyosiy inqirozning O'zbekiston ichki bozoriga ta'siri.

Tayanch iboralar: iqtisodiy sanksiya, embargo, siyosiy inqiroz, BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO), global savdo tizimi, globallashuv, pessimistik, optimistik, brend, bitkoin, elektron valyuta, birja.

11.1. 2022-yilda jahonda yuz bergan siyosiy inqirozning jahon bozorlariga ta'siri tahlili

BMT Bosh kotibi Antoniu Guterresh va jahondagi bir qator yetakchi va nufuzli nashrlar ham 2022-yilni jahon iqtisodiyoti uchun 2020-yilgi pandemiya davri singari "og'ir yil"lardan biri sifatida iqtisodiy tarixdan joy olishini ma'lum qildi.

Shvetsariyaning Davos shahrida 2022-yilda bo'lib o'tgan Jahon iqtisodiy forumida Yevropada ro'y bergan siyosiy inqirozini jahon savdosiga ta'sirining mumkin bo'lgan variantlarini tavsifladi. Ma'lum bo'lishicha, mojaro "misli ko'rilmagan savdo va boshqa iqtisodiy sanksiyalar"ga olib keldi. Geosiyosiy ziddiyatning kuchayishi uning global savdo tizimiga ta'siri haqida savollar tug'dirmoqda.

Ushbu forumda ekspertchi iqtisodchilarning ta'kidlashicha, dunyoni bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan iqtisodiy bloklarga bo'lish noto'g'ri strategiya, chunki raqobatdosh davlatlar hozir bir-biriga juda bog'liqdir. Shuning uchun, milliy xavfsizlik nuqtayi nazaridan savdo

sanksiyalari qo‘llanilganda, ular xalqaro huquqning eng qo‘pol buzilishi tufayli sanksiyalar bilan cheklanishi lozim⁴⁴.

Yuzaga kelgan siyosiy inqirozning milliy va jahon iqtisodiyotiga hamda jahon bozoriga salbiy ta‘siri xususida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev shunday deydi: “Bugungi kunda dunyodagi vaziyat juda jiddiy, buni bilgan biladi. Neft mahsulotlari 50 foizgacha, ayrim oziq-ovqat turlari, masalan, o‘simlik yog‘lari 70 foizgacha oshib ketdi. Bu albatta bizga ham ta‘sir qilmay qolmaydi. Mana bir misol – shakar zavodlarimiz ishlashi uchun xomashyoni Braziliyadan keltirar edik. Afsuski, hozirgi ayrim siyosiy vaziyatlar tufayli yo‘llar yopilib qolib, ishlar to‘xtadi.

Shuning uchun narx oshishi va inflyatsiyaning xalqimiz hayotiga salbiy ta‘sirining oldini olish maqsadida biz yanada ko‘proq harakat qilishimiz, tinmay ishlashimiz kerak. Toki bir kun vaqtimiz bor ekan, bitta daraxt ekishga, bitta hosil olib xalqimizga yetkazishga harakat qilishimiz kerak”⁴⁵.

Avvalo siyosiy inqirozning jahon bozoriga ta‘siri fonida, Yevropani xomashyo va mineral resurslar bilan ta‘minlab beradigan eng asosiy mamlakat, ya‘ni Rossiyaga qarshi 2022-yilning fevral oyidan boshlab turli iqtisodiy sanksiyalarning qo‘llanilishi oqibatida yuz bera boshladi.

Gaz. Jahon bozorida gaz narxlari 40 foizga keskin oshib ketdi, ekspertlarning fikricha, bu ko‘rsatkich gaz uchun narx ko‘tarilishining boshlang‘ich davridir. Yevropada gaz almashinuvi narxi 41 foizga oshdi. 2022-yilning 2-martida birjadagi savdolar chog‘ida Yevropada gaz narxi 2021-yil dekabr oyi oxirida qayd etilgan tarixiy rekordni yangilab, 1000 kub metr uchun deyarli 2230 dollargacha ko‘tarildi. Bu haqda ICE London birjasi ma‘lumotlari darak bermoqda.

---

⁴⁴ <https://www.weforum.org/agenda/2022/01/davos-2022-world-economic-forum-annual-meeting-may/>

⁴⁵ <https://t.me/c/1100705576/42830>

Umuman olganda, gaz narxi 59,4 foizga oshgan. Niderlandiyadagi TTF markazida aprel fyucherslari narxi 1000 kub metr uchun 2226 dollargacha ko‘tarilgan.

Gaz uchun birja kotirovkalarining o‘sishi AQSH, Yevropa Ittifoqi, Buyuk Britaniya, shuningdek, boshqa davlatlarning Rossiya Prezidenti Vladimir Putindan so‘ng bir qator rossiyalik yuridik va jismoniy shaxslarga qarshi sanksiyalar qo‘llashini e‘lon qilgani fonida kuzatilmoqda.

Bundan ham dahshatlisi, Yevropada gaz narxi jahon iqtisodiyoti tarixida 2022-yilning 17-mayida birinchi marta ming kubometr uchun 3000 dollardan oshdi. Bir yil oldin gaz narxi 10 baravar past edi va Yevropada gaz narxi yana bir bor o‘zining tarixiy maksimalini yangiladi va har ming kub metr uchun 3000 dollardan oshdi va Londonning ICE Futures birjasi tarixidan ham joy oldi⁴⁶. Yevropada gaz narxi 2021-yilning bahoridan beri oshib bormoqda. Bir yil avval gaz narxi 250–300 dollar edi va dekabr oyida birinchi marta 2000 dollardan oshdi.

Mutaxassislar narxlarning oshishini Osiyoda suyultirilgan gazga bo‘lgan talab, yirik yetkazib beruvchilar tomonidan cheklangan ta‘minot va Yevropadagi yerosti omborlari bilan bandlik darajasi pastligi bilan izohladi. Gaz narxi oshishining qo‘shimcha omili Rossiyaning Ukrainadagi harbiy harakatlari va undan keyin Rossiyaga qarshi sanksiyalar joriy etilishi bo‘ldi. Jumladan, Rossiyadan Germaniyaga o‘tadigan “Shimoliy oqim 2” gaz quvuri loyihasi muzlatib qo‘yilgani ham bunga sabab bo‘ldi.

O‘z o‘rnida, Rossiya iqtisodiy sanksiyaga javob tariqasida “nodo‘st davlatlar”dan gaz va neft uchun rublda haq to‘lashini e‘lon qildi. Bundan bo‘yin tovlagan ayrim davlatlar, xususan Polsha va Bolgariyani gaz ta‘minotidan to‘liq uzdi. Ayrim davlatlar o‘zlari Rossiya gazini rad eta boshlashdi. 11-mayda esa Rossiya hukumati 31 ta xorijiy kompaniyaga nisbatan sanksiyalar e‘lon qildi. Ular qatorida

---

⁴⁶ <https://ICE Futures>

“Gazprom”ning xorijdagi sho‘ba korxonalari ham bor. Jumladan, “EuRoPol GAZ” kompaniyasi tasarrufidagi “Yamal – Yevropa” gaz quvurining Polshadagi uchastkasi orqali “Gazprom” gaz o‘tkazilishi to‘xtatilganini ham rasman e‘lon qildi.

Ma‘lumki, hozirgi kunda Yevropa Ittifoqi davlatlari sanksiyalarning oltinchi paketiga RF neftiga nisbatan to‘liq embargo joriy etish ustida bosh qotirmoqda. Bu qadamni Rossiya energiya resurslariga ko‘proq bog‘liq bo‘lib turgan Vengriya, Slovakiya va Chexiya kabi davlatlar ko‘p ham xushlashmayapti.

Chunki ma‘lum bir muddat o‘tgach Rossiya neftining o‘rnini bosa oladigan muqobil topsa bo‘lar, biroq Rossiya gaziga muqobil topish qiyin. Rossiya o‘tgan davr ichida Yevropa Ittifoqining ko‘plab davlatlarini amalda arzon bo‘lgan rus gazini iste‘mol qildirishga o‘rgatib qo‘ygan. Muqobil yo‘nalish uchun eng avvalo zarur infratuzilma yo‘q. AQSH, Kanada va Fors ko‘rfazi davlatlaridan suyultirilgan gaz tashish esa karrasiga qimmatga tushadi. Masalan, Rossiya 2021-yilda uzoq xorij davlatlariga 185 mlrd. kub metr gaz eksport qilgan. Ularning katta qismi (130 mlrd. kub metrdan ortig‘i) Yevropa davlatlari hissasiga to‘g‘ri keladi. Iste‘mol hajmining 30 foizi rus gazidan iborat bo‘lgan Yevropa gazdan uzilib, oqim Xitoyga yo‘naltirilsa, “Sibir kuchlari” gaz quvuri to‘liq quvvat bilan ishlaganida ham yiliga 50 mlrd. kub metr gaz o‘tkaza oladi, xolos.

Mavjud siyosiy konyunkturaga asosan, Yevropaga gaz eksport qilish bilan bog‘liq turli risklar vujudga kelayotgani ortidan jahon bozorlarida tabiiy gaz narxi ko‘tarilishi kuzatilmoqda. Qolaversa, “gaz urushlari” tufayli “Gazprom”ning eksporti hajmi deyarli yarim barobarga qisqargan.

Ko‘rinib turibdiki, vaziyat har ikki tomon uchun ham manfaatli emas. Yevropaga gaz yetkazish to‘xtatiladigan bo‘lsa, Rossiyadagi gaz konlari ham to‘xtaydi. Buncha hajmni saqlash, yetkazish uchun imkoniyatlar yo‘q. Yevropa davlatlari gaz uchun rublda haq to‘lashni rad etib, rus gazidan voz kechadigan bo‘lsa, bir necha karra qimmatroq

gaz topishga majbur bo‘ladi. Ular iste‘mol qiladigan hajmni bekamuko‘st yetkazib bera oladigan boshqa davlatning o‘zi yo‘q.

Yevropa Ittifoqi yillar davomida ikki tomon uchun ham o‘ta muhim bo‘lgan munosabatlarga yakun yasagan holda bir necha yillar mobaynida yetkazib berilgan Rossiya gazidan voz kechmoqchiligini ma‘lum qildi. Siyosatning kutilmaganda o‘zgarishiga sabab – Rossiyaning ta‘minotlarni to‘xtatish haqidagi tahdididir. Bu oddiy masala emas, zero mintaqadagi iste‘mol hajmining uchdan bir qismi asosiy ta‘minotchi importiga to‘g‘ri keladi. Rejaning eng muhim qismi Rossiyadan boshqa ishlab chiqaruvchilar, jumladan, AQSHdan suyultirilgan tabiiy gaz sotib olishni ko‘paytirishdir.

Kundan kunga murakkablashib borayotgan vaziyat Yevropada energetika inqirozi va uning ketidan iqtisodiy bo‘hronlarni keltirib chiqarishi tayin. Bularning barchasiga Ukrainada tezroq tinchlik qaror topishi nuqta qo‘yishi mumkin.

Jahon neft bozoridagi holat. Avvalo, jahon bozorida neft narxining keskin pasayishi, dollarning yuqorilashi qanday oqibatlariga olib keladi – degan savol tug‘iladi, albatta. Shuningdek, siyosiy inqiroz fonida endi jahon neft bozorining yaqin 2-3 yildagi istiqboli haqida nima deyish mumkin?

AQSHning Goldman Sachs investitsiya banki tahlilchilarining fikricha, Brent markali neft narxi bir barrel uchun kamida 150 dollargacha ko‘tarilishi mumkin. Bundan tashqari, 2023-yilning 1-yarmida ham Brent neftining bir barreli narxi 130–150 dollar atrofida bo‘lishini taxmin qilishmoqda.

Jahon neft bozoridagi eng yirik neft xomashyosi eksportyori davlatlardan biri hisoblangan Rossiya Federatsiyasi Energetika vaziri A.Novakning aytishicha, endilikda mamlakatda neft qazib olish hajmi mamlakat kompaniyalari rejalariga bog‘liq bo‘ladi, chunki g‘arb mamlakatlari tomonidan ko‘plab neft va gaz kompaniyalarga iqtisodiy sanksiyalar qo‘llanilgan.

2022-yilning fevral-mart oylarida yuzaga kelgan keskin vaziyat jahon bozorida neft narxining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Xususan, Brent markali neft narxi 2022-yil boshidan 11,3 foizgacha oshdi va 1 barreli uchun 108 dollarga yetdi. Shuni ta’kidlab o’tish joizki, 2022-yilning mart oyida neft narxi 1 barreli uchun 129 dollargacha ko’tarildi

O‘z o‘rnida ta’kidlash joizki, jahon bozorida neft mahsulotlarining oshishi O‘zbekistonda ham benzin narxining biroz qimmatlashishiga olib kelishi mumkin, albatta.

Ko‘mir. Jahon hamjamiyatining Rossiya ko‘miridan voz kechishi jahon bozorini qanday o‘zgartiradi?

Jahon ko‘mir bozori Yevropa Ittifoqining Rossiya ko‘miriga embargo joriy etish to‘g‘risidagi qaroridan keyin eksport oqimlarida yana bir katta o‘zgarishlarni kutmoqda. Chunki ekspertlarning tahlillariga ko‘ra, 2022-yilning oxiriga qadar ko‘mir narxi ikki barobardan ko‘proq oshadi. Rossiya, chegirma bilan bo‘lsa ham, Hindistonga yetkazib berishni oshiradi va yevropaliklar Rossiyadan ko‘mirni Kolumbiya va Amerika importi bilan almashtiradi.

Yevropa Ittifoqining Rossiya ko‘mirini sotib olishni taqiqlashi va buning natijasida eksport bozorlarining almashuvi dunyoda ko‘mir narxining yana bir o‘shishiga olib kelishi mumkin. Rossiya eksportini Yevropa Ittifoqidan boshqa bozorlarga yo‘naltirish so‘nggi ikki yildagi ikkinchi yirik muvozanat akti bo‘lmoqda, ya’ni:

Birinchisi 2020-yilda Xitoy ikkinchi yirik ko‘mir eksportchisi bo‘lgan Avstraliyadan ko‘mir eksportini to‘xtatganda sodir bo‘lgan. Oqibatda, Avstraliyaning Xitoy importidagi ulushi 43 foizdan 10 foizgacha qisqardi.

Indoneziyaning ulushi esa 20 foizdan 50 foizgacha ko‘tarildi. Avstraliya o‘z ko‘mirini boshqa Osiyo mamlakatlariga sota boshladi. Biroq bozorlarning almashuvi ko‘mir bozorida taqchilikka va narxlarning oshishiga olib keldi.

Rossiyaning Yevropa Ittifoqi ko‘mir importidagi ulushi 65 foizni tashkil qiladi. Dunyoda hozirgi ko‘mir tanqisligi bilan Yevropa uchun bozorni almashtirish juda qiyin bo‘ladi.

Hisob-kitoblariga ko‘ra, Indoneziya, Avstraliya, Janubiy Afrika, Kolumbiya va Qo‘shma Shtatlar vakili bo‘lgan asosiy eksport qiluvchi mamlakatlardan faqat oxirgi ikkitasi mamlakatlarni qo‘shimcha ko‘mir bilan ta‘minlay oladi. Kolumbiya 14 mln. tonna qo‘shimcha ko‘mir ishlab chiqarishi mumkin. AQSH esa yetkazib berishni 9 mln. tonnagacha oshirishi mumkin. Qolgan davlatlar eksportni oshirsa ham bu u qadar katta hajmda bo‘lmasligi mumkin.

Tahlilchilar vaziyatning rivojlanishi uchun uchta ssenariyni ishlab chiqdi, jumladan:

- asosiy;
- optimistik;
- pessimistik.

Asosiy va optimistik ssenariyga ko‘ra, Yevropa Ittifoqi 2022 yilda ham Rossiya ko‘miridan to‘liq voz kecholmaydi. Agar bu sodir bo‘lsa, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi va Hindistonda ko‘mir tanqisligi yuzaga keladi. Oqibatda narxlar yanada keskin oshib ketadi.

Agarda 2022-yilning birinchi choragida Avstraliya ko‘mirining narxi bir tonna uchun 197 dollarni tashkil etgan bo‘lsa, to‘rtinchi chorakda ular optimistik ssenariyda bir tonna uchun 475 dollargacha va asosiy ssenariyda 450 dollargacha ko‘tarilishi kutilmoqda.

Pessimistik ssenariy global iqtisodiyotning sekinlashishi va ko‘mirga bo‘lgan talabning qisqarishini nazarda tutadi. Ko‘mir narxlari 2022-yilning to‘rtinchi choragida, isitish mavsumi boshlanganida yanada oshishi muqarrar.

Rossiyaning ko‘miri Yevropa Ittifoqidan boshqa bozorlarga yo‘naltirish qobiliyatiga kelsak, bu uchta ssenariyda ham sharqdagi temiryo‘l infratuzilmasi imkoniyatlari cheklanganligi sababli qisman muvaffaqiyatli bo‘ladi.

2021-yil uchun ma'lumotlarga ko'ra, 172 mln. tonnadan 63 mln. tonna yoki Rossiyadan ko'mirning 37 foizi qayta yo'naltirilishi kerak. Gap shundaki, Yevropaga 46 mln. tonna va Yaponiyaga 17 mln. tonna eksport haqida bormoqda. Bu hududlar hozirgacha Rossiya ko'miridan butkul voz kechish niyatini e'lon qilgan.

Ko'mir eksportining Osiyoga yo'naltirilishi Rossiya ko'mirining xalqaro ko'rsatkichlarga nisbatan chegirmalarining oshishiga olib keladi.

Xitoy Rossiya uchun muhim bozor bo'lib qolsa-da, mamlakat o'z ko'mir qazib olishni ko'paytirishda agressiv harakat qildi.

Ekspertlarning fikriga ko'ra, Rossiya ko'mirining eng istiqbolli yo'nalishi – bu termal ko'mirning sof importchisi va iste'mol hajmi bo'yicha Xitoydan keyin dunyoda ikkinchi o'rinda turadigan Hindiston.

Shu bilan birga, Rossiyaning Hindiston importidagi ulushi atigi 5 foizni tashkil qiladi. Rossiya va Hindiston hukumatlari allaqachon kokslanuvchi ko'mir eksportini ko'paytirish bo'yicha kelishuv imzolagan.

Rossiya ko'miri jahon standartlariga nisbatan sezilarli chegirma bilan sotilgan bo'lsa-da, realizatsiya qilingan narxlar darajasi 2021 yilning ikkinchi choragidagidan 30-40 foizga yuqori.

Bundan tashqari, jahon bozorlarida narxlarning ko'tarilishi bilan Rossiya ko'miriga bo'lgan talab Yevropaga muqobil ko'mir yetkazib beruvchilar bilan bog'liq boshqa infratuzilma muammolari fonida o'sadi.

Oltin. Jahon bozorida 2021-yilda oltin narxi 1710–1870 dollar oralig'ida shakllangan bo'lsa, 2022-yilga kelib bu ko'rsatkich keskin tebranishlar qayd etib, yil boshiga nisbatan 1,7 foizga qimmatlashdi. Xususan, 1-chorak davomida oltin narxi o'zining tarixiy maksimum darajasiga (2053 doll./tr.un.) ko'tarildi.

2021-yilda oltin narxining tebranishiga pandemiya sharoiti bilan bog'liq xatar va noaniqliklar asosiy sabab bo'lgan edi. Biroq 2022-yil

boshida mintaqadagi geosiyosiy notinch vaziyat natijasida global iqtisodiyotdagi noaniqliklar investorlarning oltinga bo'lgan alternativ tanlov sifatidagi qiziqishini kuchaytirdi.

Jahon bozorida oltin narxining keyingi dinamikasi dunyodagi geosiyosiy vaziyatga bog'liq bo'ladi. BMO Capital Markets tahlilchilari ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda oltin narxi o'rtacha 1 unsiyasi uchun 1 895 dollarni tashkil etishi prognoz qilinmoqda (avvalgi prognozdan 8 foizga yuqori). 2023-yil uchun prognoz 1 750 doll./tr.un.gacha yuqorilagan.

Shuningdek, Goldman Sachs tahlilchilari keyingi 12 oyda oltin narxi 2 500 doll./tr.un.gacha yuqorilashi mumkinligini prognoz qilishgan.

Bunday o'sishga hozirda dunyoning deyarli barcha davlatlarida inflyatsiya darajasining ko'tarilishi va tashqi iqtisodiy sharoitlardagi noaniqliklar asosiy sabablar qilib ko'rsatilgan.

O'z o'rnida ta'kidlash joizki, jahon bozorida oltin narxining oshishi O'zbekiston uchun qo'shimcha daromad olib kelish imkoniyatini yaratishi mumkin.

Jahon oziq-ovqat bozori. Siyosiy inqirozlar natijasida jahon bozorida oziq-ovqat inqirozi yuzaga kelmoqda. Biroq bug'doy yetishtirish bo'yicha Rossiya 2022-yilda rekord darajada hosil oldi. Masalan, 2021-yilda 121,3 mln. tonna hosil olgan bo'lsa, 2022-yilda esa qariyb 123,1 mln. tonna bug'doy yig'ib olindi. Bundan tashqari 41,5 mln. tonna shakar lavlagi, 22,6 mln. tonna yog' mahsulotlari, 6,8 mln. tonna kartoshka, chorvachilik va parrandachilikda tirik og'irligi 16,4 mln. tonna, baliq mahsulotlari esa 5,1 mln. tonnani tashkil qilgan. Biroq bu mahsulotlarni eksport qilishda muammolar tug'ilishi mumkin, albatta.

Yuzaga kelgan vaziyat yuzasidan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) dunyoda oziq-ovqat taqchilligining keskin kuchayishi haqida ogohlantirdi. BMT, Yevropa Ittifoqi, hukumat va nodavlat

tashkilotlarning oziq-ovqat inqirozi bo'yicha xalqaro alyansi bo'lgan Global oziq-ovqat inqiroziga qarshi kurash tarmog'i (GNAFC) hisobotiga ko'ra, oziq-ovqat xavfsizligiga duch kelgan odamlar soni bir yilda qariyb 40 million kishiga ko'paygan.

Jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlarini keskin ko'tarilib borishiga nafaqat mintaviy mojarolar, balki iqlim inqirozi, COVID-19ning "to'rtinchi to'lqini", yoqilg'i narxlarining ko'tarilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Aynan ushbu sabablarga ko'ra jahonda ochlik misli ko'rilmagan darajaga ko'tarilmoqda, global vaziyat esa yomonlashishda davom etmoqda. Jahon bozorida oziq-ovqat mahsulotlarining narxlari 2022-yilda rekord darajada ko'tarildi, jumladan, o'simlik moylari va sut mahsulotlari bo'yicha narxlar rekord darajaga yetdi.

Dunyo bo'ylab go'sht narxlari yanvarga qarganda, 1,1 foizga o'sdi. Mol go'shti kotirovkalari kuchli global import talabi, Braziliyada so'yishga tayyor qoramollarning cheklangan ta'minoti va Avstraliyada qo'yilgan cheklovlar sababli yangi rekord darajaga yetdi.

Shakar narxlari Hindiston va Tailand kabi yirik eksport qiluvchi mamlakatlarda ishlab chiqarish oshayotganligi tufayli 1,9 foizga kamaydi. Fevral oyidagi narxlarning o'sishi qisman Ukrainadagi urush bilan ham bog'liq bo'ldi. Biroq ta'kidlash joizki, jahon mamlakatlarida bug'doy va makkajo'xori ishlab chiqarish hajmi 2022-yilda oldingi yilga nisbatan 1,2 foizga o'sgan.

2021–2022-yillarda global dondan foydalanish hozirda 2,8 mln. tonnani tashkil etadi. Bu yillik 1,5 foizga o'sishdir. 2022-yilda tugaydigan global don zaxiralari yil davomida biroz o'sib, 836 mln. tonnagacha yetdi.

Hindiston jahon narxlarining keskin sakrashini inobatga olib va oziq-ovqat xavfsizligini saqlab qolish maqsadida bug'doy eksportiga 2022-yilning 15-maydan boshlab taqiq joriy qildi. Buning asosiy sababi sifatida Hindistonda jarima issiq tufayli bug'doy yetishtirish hajmi kamayib ketdi. Albatta Hindistonning bug'doy eksportini

to'xtatishi natijasida dunyoda don narxi yanada oshadi va bu ko'proq Osiyo va Afrikadagi davlatlarga ta'sir qiladi. Hindiston hukumatining ushbu qarori ko'plab omillar ta'sirida bug'doyning xalqaro maydondagi narxlari keskin oshib ketishini hisobga olib, ichki narxlar o'sishini nazorat qilish chora-tadbirlari doirasida qabul qilinishini ma'lum qildi.

Nega Qozog'iston bug'doy va un eksportini cheklayapti? Qozog'iston hukumati ichki bozorda taqchillik yuzaga kelishining oldini olish uchun bug'doy va unning eksportiga vaqtinchalik kvota kiritdi. Qozog'iston bug'doy yetishtirish bo'yicha yetakchi mamlakatlardan biri hisoblansa-da, mamlakatga ma'lum miqdorda Rossiyadan don mahsulotlari import qilinardi. 2021-yilda Qozog'istonda g'alla hosili me'yordan taxminan chorak baravarga kam bo'lgan. Bu esa bug'doy eksportini boj yoki kvotalar orqali cheklash masalasini kun tartibiga chiqargan.

Ammo Rossiyadan Qozog'istonga katta miqdorda bug'doy eksport qilinishi (EOII doirasida tovar yetkazib berishda eksport bojlari olinmasligi hisobiga ham Rossiyadan import qilish narxlarni qimmatlashtirmaydi) mamlakat ichki bozorini sezilarli darajada qo'llab-quvvatlagan. Raqobat vujudga kelishi narxlarning barqarorligini ta'minlagan va Qozog'istonda yetishtirilgan don mahsulotlarining bir qismi Markaziy Osiyo davlatlariga (xususan, O'zbekistonga) eksport qilingan.

Bug'doy uni narxi oshishi borasida quyidagi bir qator omillarni sanash mumkin:

Un narxi bilan bog'liq muammo rivojlanayotgan davlatlar, umuman rivojlangan dunyoda koronavirus pandemiyasi boshlangandan beri kattaroq muammolardan biriga aylanib ulgurgan edi. Rossiya–Ukraina urushi boshlanganidan keyin esa bu muammo yanada jiddiylashdi. Umuman olganda, butun dunyoga bug'doy eksportining 25–30 foizi Ukraina va Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Ikki davlat o'rtasidagi mojaro tufayli Ukrainada hosilni yig'ib olish,

umuman uni yetishtirish, shuningdek, eksport muammolari Ukrainadan keladigan bug‘doyga qattiq bog‘langan davlatlar va boshqa mamlakatlarga ham jiddiy ta’sir qilmoqda. Ukraina bug‘doy eksporti bo‘yicha jahonda 5-o‘rinni egallaydi.

O‘zbekiston, Tojikiston va Qirg‘izistonni un bilan ta‘minlashda Qozog‘iston va Rossiyaning ahamiyati yuqori. Qozog‘iston nafaqat O‘zbekistonga, balki barcha Markaziy Osiyo davlatlariga eksport qiladi. O‘zbekistonga eksport tovarlarining 2021-yilda 1/4 qismini bug‘doy tashkil qilgan. Tojikistonda undan ham yuqori – 33 foiz. Qozog‘istonning Tojikistonga butun eksportining 1/3 qismini bug‘doy tashkil etgan. Bu katta raqam, Tojikistonning o‘zida Qozog‘istondan keladigan bug‘doy umumiy iste‘molining teng yarmini tashkil qiladi.

Rossiyada 2022-yilda rekord darajadagi bug‘doy hosili kutilayotganiga qaramay, rossiyalik regulyatorlar don eksportini qattiq nazorat qilishni davom ettirishga harakat qilmoqda, endilikda EOII mamlakatlari darajasida ham. Agar ittifoq davlatlari eksportga cheklov qo‘ymasa, boshqa a‘zolar Rossiya g‘allasining reeksporti bilan shug‘ullanishi va bundan yaxshigina foyda olishi mumkin.

Taklif etilayotgan eksport siyosatiga asosan Qozog‘iston qarshi bo‘lib, u o‘z zimmasiga olgan xalqaro majburiyatlar doirasida xorijga don yetkazib berishni rivojlantirishdan maksimal darajada manfaatdor. Hozirgi cheklovlar, jumladan, qozoq donining reeksportchilari tomonidan Sibirda bug‘doyni keng miqyosda xarid qilishning kuchayishi bilan bog‘liq.

“Bloomberg”ga ko‘ra, Rossiya va Ukraina jahonda g‘alla ekinlarining asosiy eksportchilari bo‘lib, bu davlatlar o‘rtasidagi ziddiyat xalqaro maydonda bug‘doy ta‘minoti barqarorligiga tahdid solmoqda.

Global eksportning 30 foizi shu ikki davlat hissasiga to‘g‘ri keladi. Azov va Qora dengizdagi Rossiya bosib olgan ukrain portlari ukrain va rus bug‘doyini xalqaro bozorga eltadigan asosiy eksport marshrutidir.

Rossiya va Ukraina birgalikda yiliga 112 million tonnaga yaqin bug‘doy ishlab chiqaradi. Bu AQSH va Kanada bozorlarining umumiy hajmidan uch barobar ko‘p. Jahon bug‘doy savdosining chorak qismidan ko‘prog‘i, makkajo‘xori savdosining 20 foizi va kungaboqar yog‘i savdosining 80 foizi mazkur ikki davlat hissasiga to‘g‘ri keladi.

11.2. Siyosiy inqirozning jahon savdosiga ta’siri

Siyosiy inqirozning jahon savdosiga qanday ta’sir qiladi? Uning ta’sirini 5 xil ssenariy asosida istiqbolli tahlillar bilan ko‘rib chiqish mumkin. Jahon savdo tashkiloti ekspertlarining tahlillariga ko‘ra, urush va yangi sanksiyalar fonida jahon savdosi qanday rivojlanishi mumkinligi haqida beshta istiqbolni ilgari surdi. Bular ichida sulh tuzilgan taqdirda ham Rossiya bilan munosabatlarni tiklashdan tortib, dunyoning raqobatdosh bloklarga bo‘linishigacha bo‘lgan taxminlar bor.

Ekspertchilarning tahlillariga ko‘ra, mamlakatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarini rivojlantirishning beshta mumkin bo‘lgan ssenariylarini aniqladi, xususan:

Birinchisi – “Rossiyani boykot qilish”. Bu variant bilan sanksiyalar faqat Rossiya va Belarusga nisbatan qo‘llaniladi, Ukrainadagi urush cho‘zilsa, cheklovlar kengayadi va global kompaniyalar mamlakatni tark etishda davom etadi.

Ikkinchisi – “reabilitatsiya” ssenariysi. Agar Ukrainada sulhga erishilsa, u holda Rossiyaning boshqa davlatlar bilan savdo aloqalari asta-sekin tiklanishi mumkin. Bu global savdo tizimining yanada parchalanish xavfini kamaytiradi.

Uchinchisi – “reaktiv parchalanish”. Bunda Rossiyani moliyaviy qo‘llab-quvvatlovchi Jahon savdo tashkiloti mamlakatlariga ikkilamchi sanksiyalar qo‘llaniladi.

To‘rtinchisi – hamkor davlatlar o‘rtasidagi aloqalarni chuqurlashtirish, masalan, raqamli iqtisodiyot yoki ekologiya sohasida yangi umumiy qoidalar ishlab chiqilishi mumkin.

Beshinchisi esa, “kambag‘al” ittifoqdosh bo‘lmaganlar. Bunday holda JSTdagi hamfikr davlatlar “Liberal jahon iqtisodiyoti tartibi” qadriyatlariga ega bo‘lgan davlatlar bilan savdo hamkorligini davom ettiradi. Buning oqibatida boshqa davlatlar savdo imtiyozlaridan mahrum bo‘ladi.

Ukrainada harbiy operatsiya boshlanganidan keyin dunyoning ko‘plab davlatlari Moskvaga qarshi iqtisodiy sanksiyalar kiritdi. Cheklovlar Rossiya bilan savdoga ham ta‘sir qildi. Bu jarayon esa bevosita jahon savdosiga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi.

Katta Yettilik davlatlari Rossiya bilan eng qulay davlat rejimini to‘xtatish niyatini e‘lon qildi. Jahon savdosi uchun asosiy bo‘lgan ushbu rejim, ma‘lum bir davlat bilan savdo qilganda, ushbu rejim amal qilayotgan barcha mamlakatlar bir xil imtiyozlardan foydalanadi va bir xil majburiyatlar qo‘llaniladi.

Jahon savdo tashkiloti Ukrainadagi urush oqibatlari tufayli 2022–yilda jahon yalpi ichki mahsuloti o‘sishi bo‘yicha prognozini qayta ko‘rib chiqdi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, o‘shish 2023-yilda 3,2 foizga bo‘lishi kutilmoqda. Bu 2010–2019-yillardagi 3 foiz o‘shishga yaqin ko‘rsatkichdir.

JST, shuningdek, 2022-yil uchun global savdo o‘sishi prognozini 4,7 foizdan 3 foizgacha tushirgan. Ukrainadagi urushdan tashqari, Xitoyda COVID-19 tarqalishining oldini olish uchun joriy qilingan karantin tovar birjasiga ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon yana ishlab chiqarish resurslarining tanqisligiga va inflyatsiyaning oshishiga olib kelishi mumkin.

JST bosh direktori Ngozi Okonjo-Iveala Ukrainadagi vaziyat, ayniqsa, qashshoq mamlakatlarga ta‘sir qilishini aytgan. Bu kam daromadli mamlakatlarda oziq-ovqatga sarflanadigan xarajatlar bilan bog‘liq, chunki hozirda Rossiya va Ukraina oziq-ovqat ta‘minotida

asosiy o‘rinlarni egallaydi. Buning oldini olish uchun esa savdoni kengaytirish zarur.

Gaz narxining oshishiga kelsak, bu jarayon AQSHdan ko‘ra ko‘proq Yevropaga ta‘sir qiladi. Bundan tashqari, MDHga a‘zo davlatlarda ishlab chiqarish hajmi 7,9 foizga, import esa 12 foizga qisqarishini bashorat qilgan.

Inflyatsiya ortib borayotgani va Ukrainadagi urush sabab tanqislik vahimasiga ko‘ra, oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qiluvchi ba‘zi davlatlar buni to‘xtatmoqda. 2022-yilning o‘rtalariga kelib jahondagi aksariyat mamlakatlar bir qator oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportiga taqiq belgilashdi.

Xalqaro oziq-ovqat siyosati tadqiqot instituti (IFPRI) ma‘lumotlariga ko‘ra, siyosiy inqiroz boshlanganidan beri 50 dan ziyod mamlakatlar eksportga cheklovlar kiritdi. Eksport taqiqlari foyda beradimi?

Dastlab eksportga mo‘ljallangan oziq-ovqat mahalliy narxlarni pasaytirib, ichki bozorlarga yo‘naltirilishi mumkin. 2007–2008-yillarda moliyaviy inqirozdan so‘ng oziq-ovqat narxlari ko‘tarilgach, bugungi inqirozga eng yaqin parallel ravishda, bir qancha davlatlar tezda ko‘plab ekinlarga eksport cheklovlarini kiritdi. Shunga qaramay, eksport taqiqlari ta‘sirini hukumatlarning oziq-ovqat zaxiralarini chiqarishi yoki hatto hosilga ta‘sir qiladigan ob-havo kabi boshqa omillardan ajratish qiyin bo‘lishi mumkin.

Eksportni taqiqlash bir nechta zararli ta‘sirlarga ega. Misol uchun, fermerlar taqiq bekor qilinmaguncha o‘z mahsulotlarini saqlashi mumkin. Chunki istalgan turdagi mahsulotni mahalliy aholiga sotishdan ko‘ra eksport qilish ancha foydaliroq. 2000-yillarda janubiy va sharqiy Afrikadagi beshta davlat makkajo‘xori eksportini vaqti-vaqti bilan taqiqlaganida, bu hodisa sodir bo‘ladi.

Natijada narxlar yanada o‘zgaruvchan bo‘ladi. Uzoq muddatda eksportni taqiqlash fermerlarni eksport qilish cheklanmagan ekinlarga

o'tkazishga undashi mumkin. Bu esa ichki ishlab chiqarishni kamaytiradi.

Bundan tashqari, agar ichki narxlar tushib ketsa ham bu yaxshi belgi bo'lmasligi mumkin, chunki jahondagi ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda kambag'allarning ko'p qismi qishloq xo'jaligidan tirikchilik qiladi. Eksport taqiqlari odatda qashshoq mamlakatlardagi qishloq aholisiga qaraganda siyosiy nufuzga ega bo'lgan shahar aholisiga ko'proq yordam beradi.

Demak, eksport taqiqlari hammaga har xil ta'sir qiladi. Biroq bu ko'proq yomon tomonga deyish mumkin. Garchi kichik eksport qiluvchi mamlakatlar global narxlarga katta ta'sir ko'rsatmasa ham yirik davlatlardagi eksport taqiqi og'riqliroq bo'ladi. Masalan, Hindiston taqiqni e'lon qilgan kundan keyin bug'doyning global bahosi 6 foizga oshdi. Buning ortidan boshqa davlatlar ham bug'doy eksportiga taqiq qo'yishi mumkin.

Yoki boshqa bir misolni keltirish mumkin: 2008-yilda Vetnam guruch eksportini taqiqladi va bu tezda Hindiston, Xitoy va Kambojani ham shunday qilishga undadi. Jahon banki tadqiqotchilarining hisob-kitoblariga ko'ra, o'sha davrda eksport cheklovlarining umumiy ta'siri guruchning xalqaro narxini 52 foizga oshirgan edi.

Dunyo aholisining qariyb 80 foizi oziq-ovqat mahsulotlarini import qiluvchi mamlakatlarda yashaydi. Iqtisodchilar eksportni taqiqlashdan ko'ra yaxshiroq yechim savdoni ochiq ushlab turganda ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlarini kuchaytirish bo'lishini taklif qilmoqda.

11.3. Siyosiy inqirozning jahon moliya bozori va O'zbekiston moliya bozoriga ta'siri tahlili

Ukraina atrofidagi ziddiyatlar kuchayganidan keyin Yevropa va Osiyoda qimmatli qog'ozlar narxi moliya bozorlarida tushib ketdi. Bozor qiymatining yo'qolishi, taxminan, 1 trln. dollarni tashkil qilishi mumkin.

Jahon moliya bozoridagi inqirozni birinchilardan bo‘lib eng og‘ir zarbani Rossiya qabul qilib oldi. Rossiya fond bozori “qora dushanba”ni boshdan kechirdi. Rubl yo‘qotishlari 3,3 foizga yetdi. Moskva fond bozorlari esa dollar bilan ifodalangan RTS indeksi 13,2 foizga tushib ketdi. Rublga asoslangan MOEX Rossiya indeksi bir yil ichida eng past darajaga — 10,5 foizga pastladi. Shu tariqa ushbu indeks oktabr oyidagi cho‘qqisidan 30 foizga tushib ketdi. G‘arb davlatlari Rossiyaga qarshi keskin sanksiyalar qo‘llaganligi sababli uning qimmatli qog‘ozlari katta zarar ko‘rmoqda. Shuningdek, tadbirkorlar va savdogarlarga bo‘lgan sanksiyalar xavfi tobora ortayotganligi sababli Rossiya bozorlari chekinmoqda.

Rubl kursi bir necha yillardan beri eng past darajaga tushib ketib, hozirda dunyodagi eng o‘zgaruvchan valyuta bo‘lib turibdi. Voqealar ortidan 2022-yilning fevral-mart oylarida sarmoyadorlar xavfsizroq investitsiyalarga intilishlari sababli oltinning narxi yanada ko‘tarildi.

Shuningdek, Rossiyaning bir qator yirik banklariga ham sanksiyalar joriy qilindi va buning natijasida quyma oltin narxlari jami 2,2 foizga oshdi. Bundan tashqari, ba’zi rossiyalik kreditorlar trillion dollarlab tranzaksiyalarni amalga oshiruvchi SWIFT xalqaro moliya tizimidan chiqarib yuborildi.

Rossiya markaziy banki asosiy foiz stavkalarini deyarli yigirma yil ichida eng yuqori darajagacha ko‘targan bir paytda mahalliy hukumat ham javob choralarini ko‘rdi. Shuningdek, Rossiya bilan bog‘liq xorijdagi aksiyalar va qarz majburiyatlari narxlari tushib ketgani bois aksiya va obligatsiyalar savdosini butunlay bekor qildi.

Moliyaviy bo‘shliq jahon iqtisodiyoti o‘shishiga zarba berishi yoki AQSH Federal zaxira tizimining dollarlarni yetkazib berishida undan ma’lum harakatlarni talab etishi mumkinligi bo‘yicha xavf-xatarlar ortib bormoqda.

O‘zbekistonning moliya 2022-yilning mart-aprel oylarida so‘mning dollarga nisbatan muvozanati biroz o‘zgardi, xususan: rubl 50 foizdan, tengge esa 20 foizdan ortiqroqqa qadrsizlanishi fonida,

o‘zbek so‘mining dollarga nisbatan 3–5 foiz atrofida o‘z qiymatini yo‘qotdi.

So‘mning dollarga nisbatan muvozanati o‘zgarishining asosiy sabablari nimada degan savol tug‘iladi, albatta? So‘mning dollarga nisbatan biroz o‘zgarishi yuz berayotgani atrofimizdagi, ya’ni qo‘shni savdo hamkorlarimizga bog‘liqdir. Masalan, Qozog‘istonda nima bo‘lyapti? Ma’lumki, Qozog‘iston bizning tashqi savdodagi Rossiya va Xitoydan so‘ng uchinchi savdo hamkorimiz hisoblanadi, ularning milliy valyutasi qozoq tengesi 22–23 foizgacha dollarga nisbatan qadrsizlandi. Bu tendensiya eng yuqoriga chiqqan paytda qozoq tengesi 25 foizga qadrsizlandi. Hozir esa asta-sekin mustahkamlanyapti. Agarda 2022-yilning 23-fevral holatiga taqqoslaydigan bo‘lsak, 20-22 foiz qadrsizlandi.

Yana bir savdo hamkorimiz Qirg‘izistonda qirg‘iz valyutasi o‘zining qiymatini yo‘qotyapti – 18-20 foiz. Savdo hamkorlarimiz bilan pastga, janubga qarab tushamiz: Tojikistonning milliy valyutasi somoniy to‘liq nazorat qilinadi, ya’ni bozor asosida shakllanmaydi; fiksirlangan holda boshqariladi. Hattoki shu fiksirlangan somoniyning dollarga nisbatan kursi 3-4 kun oldin 15 foizga devalvaltsiya qilindi.

Eng asosiy hamkorlarimizdan biri Rossiya haqida gapiradigan bo‘lsak, agarda biz eng yuqori darajada rublning qadrsizlanish kunlariga qaytadigan bo‘lsak, 55–60 foizgacha qadrsizlandi. Bugungi kundagi rubl kursining muvozanatlashgan davrida kurs 30–32 foizga qadrsizlanganini ko‘rish mumkin. Bular – asosiy savdo hamkorlarimiz, qo‘shnilarimiz. Ularning milliy valyutasida ro‘y berayotgan voqealar bizga ta’sir etmasligi mumkin emas. Qaysidir biri oldinroq, qaysidiri ma’lum muddatdan keyin ta’sir qiladi.

Qirg‘iziston, Qozog‘iston kabi biz Rossiya bilan bitta iqtisodiy hududda emasmiz, ya’ni ittifoqchi emasmiz. Ulardan farqli ravishda, o‘zgarishlarning ta’sirini iqtisodiyotimizda, milliy valyutamiz kursida bir muddat o‘tib ko‘ramiz. Migrantlarimizning pul oqimlari, ya’ni asosiy pul o‘tkazmalari Rossiyadan yuboriladigan pul o‘tkazmalari

bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy ta’sirni ko‘rishimiz mumkin. Tahlillarga ko‘ra, agarda 2022-yilning fevral oyining dastlabki 15 kunligi va mart oyining dastlabki 15 kunligini oladigan bo‘lsak, ba’zi hududlarda pul o‘tkazmalarining hajmi 3 barobargacha pasaygan.

Umuman, O‘zbekiston bo‘yicha olib qarasa, ikki barobar pul o‘tkazmalari kamaygan. Bu faqat mehnat migrantlarimizning Rossiyadagi daromadlari kamaygani bilan bog‘liq emas, ular pul o‘tkazmalarini keyinga qoldirib turgani bilan ham bog‘liq. Xuddi shu kunlarda iqtisodiy ma’lumotga ega migrantlar pul o‘tkazmalarini to‘xtatib turishdi va to‘g‘ri qilishdi.

2022-yilning aprel oyidan boshlab Rossiya gazining ba’zi Yevropa mamlakatlari rublda eksport qilishi evaziga rublning muvozanatlashayotganini yaqqol ko‘rish mumkin.

So‘mning dollarga nisbatan hozirgi sharoitda qadrsizlanishi qanchalik xavotirli? 2022-yilning birinchi aprel-may oylariga kelib 23 fevraldagi kurs bilan solishtirganda so‘m dollarga nisbatan 3-5 foiz qadrsizlanganini ko‘rish mumkin. Biz global dunyoda yashayapmiz, ozmi-ko‘pmi o‘zimizning chegaralarimiz mavjud. Integratsiyalashuvimiz Qozog‘iston va Rossiyachalik emas. Lekin ma’lum ma’noda chegaralarga egamiz. Kecha va undan oldin valyuta birjasida va birjadan tashqari savdolarida dollarning so‘mga nisbatan kursining oshib borayotganini tabiiy qabul qilish kerak bo‘ladi.

O‘zbekistonda pul-kredit siyosatining oqilona tashkil qiinishi natijasida, 2022-yilda milliy valyuta almashuv kursi bo‘yicha prognozlar odindan amalga oshirilmadi va qaytanga, so‘mning AQSH dollariga nisbatan kursi ichki valyuta bozorida ichki va tashqi omillar ta’sirida shakllangan talab va taklif muvozanatiga bog‘liq bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank almashuv kursining keskin tebranishlarini oldini olish va bozorning barqaror faoliyatini ta’minlash maqsadida 2022-yil mart oyining birinchi yarmida “neytrallik tamoyillari” doirasida ichki valyuta bozorida intervensiyalar hajmini oshirdi. Mazkur intervensiyalar 2021-yilda

valyuta bozorida ijobiy sharoitlar natijasida yuzaga kelgan qo‘shimcha zaxiralar hisobidan amalga oshirildi. Shuningdek, asosiy stavkaning oshirilishi ham ma‘lum ma‘noda milliy valyuta kursini barqarorlashtirishga xizmat qildi.

Eng muhimi, 2022-yilda jahondagi aksariyat mamlakatlarda naqd pul taqchilligi eng asosiy muammolaridan biri bo‘lgan bo‘lsa, mamlakatimizda naqd dollar yoki yevro taqchilligi holatlari kuzatilmadi. Tijorat banklari ichki bozorda naqd xorijiy valyuta yetarliligini ta‘minlab kelmoqdalar. Mavjud naqd valyuta zaxiralari o‘rtacha 3–4 oylik naqd ayirboshlash operatsiyalariga bo‘lgan talabni to‘liq qondira oladi.

2020-yilda pandemiyaning boshlang‘ich davrida aviaqatnovlar bo‘yicha aksariyat davlatlar tomonidan kiritilgan cheklovlar sababli tijorat banklari tomonidan naqd xorijiy valyutaning mustaqil olib kelinishi qiyinlashgan edi. Bunday vaziyatda Markaziy bank tomonidan naqd xorijiy valyutani olib kelish jarayoni markazlashgan holda tashkil etilib, tijorat banklariga taqdim etilgan.

Ta‘kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonunining 22-moddasiga muvofiq, jismoniy shaxslar uchun naqd xorijiy valyutani O‘zbekiston Respublikasidan olib chiqib ketish 100 mln. so‘m ekvivalentidan oshmagan summada amalga oshirilishi mumkinligi, yuridik shaxslar uchun naqd xorijiy valyutani mamlakat hududidan olib chiqib ketish taqiqlangan. Ushbu talab norezidentlar uchun ham amal qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank raisi M.Nurmurodovning so‘zlariga ko‘ra, “Biz uchun asosiy masala valyuta kursi emas, inflyatsiya. Markaziy bank valyuta kursini emas, inflyatsiyani jilovlashni asosiy maqsadi deb biladi. Yil boshidan beri so‘m dollarga nisbatan 6,8 foizga qadrsizlandi, chunki taklif kamayishi

va talab ortishi bir vaqtda ro‘y berdi. O‘zbekistonda naqd dollar va yevro taqchilligi kuzatilayotgani yo‘q”⁴⁷.

Inflyatsiya darajasi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining maqsadli ko‘rsatkichlari traektoriyasidan yuqoriroq shakllandi. Inflyatsiyaning yuqori o‘shishiga tashqi iqtisodiy xatarlarning kuchayishi va yuqori noaniqliklar sharoitida mart oyida kuzatilgan so‘m kursining qadrsizlanishi ta’sir ko‘rsatdi.

11.4. Siyosiy inqirozning O‘zbekiston ichki bozoriga ta’siri

2022-yilda yuzaga kelgan geosiyosiy vaziyat O‘zbekiston iqtisodiyotiga ham o‘z ta’siri ko‘rsatganligini va xususan valyuta kursi, savdo va moliyaviy kanallarni asosiy ta’sir kanallari sifatida ajratib ko‘rsatish mumkin:

- so‘mni dollarga nisbatan kursining o‘zgarishi;
- savdo va moliyaviy jarayonlarning pasayishi;
- O‘zbekistonning jahon bozorida import qiladigan ba’zi mahsulotlar narxining ko‘tarilishi;
- tashqi vaziyatning keskinlashuvi nafaqat bizning mintaqaga, balki dunyo bozorida ta’minot zanjirlarining uzilishi va logistik tizimlarning vaqtincha to‘xtashiga olib keldi;
- an’anaviy yuk tashish yo‘nalishlari murakkablashdi.

Ushbu omillarni yuzaga chiqishida asosiy savdo hamkorlarimiz milliy valyutalarining qadrsizlanishi so‘mga qisqa muddatli devalvatsion bosimni yuzaga keltirmoqda. Jumladan, pul o‘tkazmalari hajmi AQSH dollari ekvivalentida kamaymoqda, aholi va tadbirkorlarda devalvatsion kutilmalar oshdi. Bunday bosim muqarrar, lekin o‘rta muddatli istiqbolda, inqirozning eng yuqori ta’sirli bosqichi o‘tganidan so‘ng, savdo hamkorlarning valyuta kurslari o‘zining

---

⁴⁷ <https://kun.uz/news/2022/03/17/biz-uchun-asosiy-masala-valuta-kursi-emas-inflatsiya-mamarizo-nurmurodov>

muvozanatli qiymatlariga yetadi va shunga mos ravishda soʻmning almashuv kursiga bosim oʻtkazishni toʻxtatadi.

Oʻzbekiston import qiladigan neft, metallar, don mahsulotlari, oʻsimlik yogʻi kabi qator xomashyo va oziq-ovqat mahsulotlarining jahon bozorlarida narxining keskin oshishi kuzatildi. Bundan tashqari, anʻanaviy yuk tashish yoʻnalishlari murakkablashdi. Bu esa yana import qilinadigan tovarlar narxining oshishiga olib keldi.

2022-yilning boshlarida roʻy bergan Yevropadagi siyosiy inqiroz va jahon arenasida yuzaga kelgan siyosiy holatning taranglashuvi Oʻzbekistonning ichki bozoridagi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarini jahon bozoridagi narxlarga qanday taʻsir qilishi mumkin?

Maʼlumki, Rossiya va Ukraina hukumatlari tomonidan baʼzi turdagi oziq-ovqat mahsulotlari eksportiga taqiq kiritilishi, albatta, Oʻzbekiston ichki bozoridagi narxlarning ham qimmatlashishiga bevosita va bilvosita taʻsir koʻrsatmoqda. Masalan, 2022-yil 1-martdan boshlab Ukraina hukumatining tegishli qarori bilan goʻsht, suli, javdar, grechka, shakar, sharbat va tuz eksportiga cheklov joriy qilindi. Shuningdek, bugʻdoy, joʻxori, parranda goʻshti, tovuq tuxumi va kungaboqar yogʻi kabi mahsulotlar eksporti mamlakat iqtisodiyot vazirligining tegishli ruxsatnomasi bilangina amalga oshirilishi belgilanib qoʻyildi.

Rossiya hukumati ham 2022-yilning 14-martidan boshlab Yevrosiyo iqtisodiy ittifoqi mamlakatlariga bir qancha turdagi donli ekinlar, oq shakar va shakarqamish eksport qilish boʻyicha taqiq kiritdi, xususan: bugʻdoy, arpa, makkajoʻxori, javdar, shakar kartoshka kabi mahsulotlarini eksport qilish cheklandi. Shuningdek, eksport qilinadigan kungaboqar yogʻi uchun boj toʻlovi 2022-yilning 1-apreldan 313 dollargacha oshirildi.

2021-yilda Oʻzbekiston Rossiya bilan 7,51 mlrd. dollarlik (import hajmi 5,45 mlrd. dollar), Ukraina bilan esa 704 mln. dollarlik (import hajmi 472,4 mln.dollar) tashqi savdo aylanmasi qayd etgan. Ushbu

mamlakatlardagi eksport taqiqlari O‘zbekiston ichki bozoriga qanday ta’sir qilishi mumkin?

Avvalo, Rossiya va Ukrainadan O‘zbekistonga qanday oziq-ovqat mahsulotlari import qilinadi?

2021-yilda O‘zbekistonga xorijiy mamlakatlardan jami 2,92 mlrd. dollarlik oziq-ovqat tovarlari import qilingan. Bu asosan Qozog‘iston (34,1 foiz), Rossiya (27,3 foiz), Braziliya (11,2 foiz), Belarus (3,6 foiz) va Ukraina (2,2 foiz) kabi davlatlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Ukrainadan asosan go’sht (ushbu mamlakatdan umumiy oziq-ovqat importining 18,4 foizi), shakardan tayyorlangan qandolat mahsulotlari (ulushi 13,4 foiz), o‘simlik yog‘i (ulushi 12,6 foiz), kakao va undan tayyorlangan mahsulotlar (ulushi 11,6 foiz) import qilingan.

Rossiya esa o‘simlik yog‘i (26 foiz), margarin (10,8 foiz), kakao va undan tayyorlangan mahsulotlar (10,5 foiz), spirtsiz ichimliklar (4,6 foiz), qayta ishlangan meva-sabzavot mahsulotlari (4,3 foiz), sut mahsulotlari (2,2 foiz) va go’sht (1,2 foiz) kabi tovarlar importida salmoqli ulushni egallagan.

Belarusdan esa go’sht (79 foiz), sut va sut mahsulotlari (12,1 foiz) va boshqa mahsulotlarni import qilingan.

Demak, ushbu mamlakatlarda ko‘plab oziq-ovqat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportiga cheklov joriy qilinganligi sababli O‘zbekistondagi go’sht, shakar, o‘simlik moyi va don mahsulotlari narxlariga ta’sirini ikki xil omil bilan baholash mumkin bo‘ladi.

O‘zbekistonga don mahsulotlari va un asosan Qozog‘istondan import qilinadi. 2021-yilda Qozog‘istondan O‘zbekistonga don mahsulotlari yetkazib berish hajmi 648,3 mln. dollarni (umumiy don importining 97,9 foizi), un yetkazib berish esa 92,9 mln. dollarni (umumiy un importining 97,2 foizi) tashkil qilgan. Biz quyida mamlakatimizning qo‘shni mamlakatlardan oziq-ovqat mahsulotlarini importi bo‘yicha asosiy strategik mahsulotlar bo‘yicha to‘xtalib o‘tsak maqsadga muvofiqdir.

Don mahsulotlari. Don mahsulotlari importida Rossiyaning ulushi juda kam bo'lsa-da, bu boshqa omil bilan xususiyatlanadi. Eldala.kz ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda Qozog'istonda g'alla hosili me'yordan taxminan 25 foizga, ya'ni odatiy yillardagi 20–22 mln tonna o'rniga 16 mln tonna kam bo'lgan. Bu esa bug'doy eksportini boj yoki kvotalar orqali cheklash haqida takliflar yangrashiga sabab ham bo'ladi. Ammo Rossiyadan Qozog'istonga katta miqdorda bug'doy eksport qilinishi mamlakat ichki bozorini sezilarli darajada qo'llab-quvvatlagan. Ma'lumki, EOII doirasida tovar yetkazib berishda eksport bojlari olinmasligi hisobiga ham Rossiyadan import qilish narxlarni qimmatlashtirmaydi. Raqobat vujudga kelishi narxlarning barqarorligini ta'minlagan va Qozog'istonda yetishtirilgan don mahsulotlarining bir qismi Markaziy Osiyo davlatlariga (xususan, O'zbekistonga ham) eksport qilingan.

O'zbekiston Qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yil yakuniga qadar 2 mln. 771 ming tonna bug'doy doni va 357,7 ming tonna un xususiy sektor tomonidan asosan Qozog'istondan import qilingan hamda 26,8 ming tonna bug'doy doni (Tojikistonga hamda Qirg'izistonga) va 949,1 ming tonna un (1 mln 265 ming tonna bug'doy hisobida) Afg'onistonga eksport uchun yo'naltirilgan. Rossiyada don mahsulotlari eksportiga taqiq joriy qilinishi esa Qozog'iston ichki bozorida talabning ortishiga, narxlarning nisbatan oshishiga va eksport qisqarishiga (yoki narxlari oshishiga) olib kelishi mumkin. Bu esa O'zbekistondagi don mahsulotlari va un bahosiga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Shuningdek, Rossiyaga qarshi kiritilgan iqtisodiy sanksiyalar fonida don narxi jahon bozorida keskin ko'tarilib ketdi. Chunki Rossiya dunyodagi eng yirik bug'doy eksportchisi (jahon savdosining deyarli 20 foizi) hisoblanadi.

Bundan tashqari, tabiiy gaz narxlari oshishi hisobiga mineral o'g'itlar narxi qimmatlashishi ham don mahsulotlari narxiga

(mahsulotni yetishtirish tannarxi oshishi) ta'sir o'tkazadigan omillardan yana biri bo'lishi mumkin.

Un narxi oshmoqda: sabab va prognozlar. O'zbekistonda 2022 yidning 1-yarim yilligida bug'doy uni narxi 15–23 foizga oshdi. Un narxining oshishi jahon miqyosida kuzatilmoqda va keyingi oylarda yangi hosil o'rilishi, shuningdek, Qozog'istonda eksport kvotasi bekor qilinishi sabab O'zbekistonda bu mahsulot narxi barqarorlashishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 2022-yildan boshlab har oyda ijtimoiy ahamiyatga ega oziq-ovqat tovarlarining o'rtacha chakana narxlarini e'lon qilib bormoqda. Mazkur ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, berilayotgan tahliliy ma'lumotlarda bug'doy uni narxining oshib borganligini ko'rish mumkin.

Go'sht va shakar. O'zbekiston tashqi bozorlardan katta miqdorda go'sht va shakar import qilmaydi va ushbu mahsulotlarga bo'lgan ichki ehtiyoj mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ta'minlanadi. Ammo ushbu mahsulotlar narxlarining qimmatlashishiga ham bir qancha omillar sabab bo'lishi mumkin.

Xususan, o'tgan yilda «Angren shakar» MChJ va «Xorazm shakar» MChJ korxonalarini tomonidan 595,5 ming tonna shakar ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2021-yilning yanvar-noyabr oylarida 23,2 ming tonna shakar xorijdan import qilingan.

Shu bilan bir qatorda, o'tgan yil yakuniga qadar 620 ming tonna shakar xomashyosi Braziliyadan import qilingan, ya'ni mahalliy ishlab chiqaruvchilar ham tayyor mahsulot uchun xomashyoning asosiy qismini xorijdan eksport qiladi. Shu nuqtayi nazardan, quyidagi ikki omil shakar narxlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin:

Birinchidan, G'arb davlatlarining sanksiyalari sababli O'zbekistondan olisda joylashgan Braziliyadan xomashyo import qilishdagi logistika xarajatlari oshadi. Ayni vaziyatda yuk tashish sanoati jiddiy muammolarga duch kelmoqda.

Ikkinchidan, neft va gaz narxi oshishi bevosita shakar, makkajo‘xori va ayrim o‘simlik moylari narxi oshishiga olib keladi. Qanday qilib neft shakar narxiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin? Savolga javob juda oddiy – bioetanol orqali. Neft qanchalik qimmat bo‘lsa, bioetanol ishlab chiqarish shunchalik foydali bo‘ladi va yetishtirilgan shakarqamish hajmi bioetanol ishlab chiqarishga yo‘naltiriladi va shakar hamda ozuqa ishlab chiqarish uchun ular shuncha kam taklif qilinadi.

Statistikaga ko‘ra, go’sht mahsulotlari ham asosan O‘zbekistondagi mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan yetishtiriladi. Narxlarning qimmatlashishiga arpa, bug‘doy va boshqa chorva ozuqalarining qimmatlashishi va Qozog‘iston tomonidan chorva mollari eksportiga taqiqlar joriy qilingani ta’sir o‘tkazishi mumkin.

O‘simlik yog‘i. O‘zbekiston iste’mol bozorida o‘simlik yog‘iga bo‘lgan yillik ehtiyojining (475 ming tonna) o‘rtacha 45 foiz qismi import hisobidan qoplanadi. Kungaboqar yetishtirish bo‘yicha dunyodagi eng yetakchi mamlakatlar esa aynan Ukraina va Rossiya (mos ravishda 1- va 2-o‘rinlarda turadi). Ushbu mamlakatlarda bojlar oshirilishi va ma’lum cheklovlar o‘rnatilishi esa O‘zbekiston ichki bozorida o‘simlik yog‘i narxlariga ta’sir qilish ehtimoli juda yuqori.

Xususan, 2021-yil birinchi choragida eksport qilishdagi muammolar sabab o‘simlik yog‘i narxi keskin qimmatlab ketgandi. Shundan so‘ng narxni barqaror saqlash maqsadida ushbu mahsulot vaqtinchalik muddatga qo‘shimcha qiymat solig‘idan ozod ham qilingan.

Yuqorida ta’kidlanib o‘tilganidek, Rossiya Federatsiyasining bug‘doy va shakar eksportiga kiritgan vaqtinchalik cheklovlari O‘zbekistonda mazkur mahsulotlar hajmiga va narxiga u qadar jiddiy ta’sir ko‘rsatgani yo‘q.

Hozirgi holatdan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, Ukraina hududidan va Boltiqbo‘yi davlatlari portlaridan keyinchalik Rossiya hududi bo‘ylab tranzit holda O‘zbekistonga yetib keladigan ko‘plab

turdagi mahsulotlar bahosi qimmatlashadi. Shuningdek, Rossiya orqali eksport qilinadigan ba'zi mahsulotlarimizni xalqaro bozorga yetkazib berishda ma'lum muammolarga ham duch kelinishi mumkin.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib ta'kidlash joizki, mamlakatimizda aholi va korxonalar talabini uzluksiz, yetarli miqdorda va barqaror narxlarda bug'doy, un, shakar mahsulotlari bilan ta'minlash hamda ichki bozorlarda narxlarning keskin o'zgarishini oldini olish borasida hukumatimiz tomonidan to'liq amaliy ishlar amalga oshirildi.

Xo'sh, siyosiy inqiroz natijasida 2022-yilning yarmiga kelganda mamlakatimizning ichki bozorida oziq-ovqat mahsulotlari narxi qanchalik o'zgardi? Tahlillarga ko'ra, oziq-ovqat tovarlaridan bug'doy uni, yog', go'sht, sut (parranda va baliq go'shti) mahsulotlari, shakar va salqin ichimliklar narxlari ushbu davrda sezilarli qimmatlashgan bo'lsa, banan va kartoshka narxlari arzonlashdi.

Shakar va un narxining oshishi ushbu mahsulotlardan ishlab chiqariladigan qandolat mahsulotlari, salqin ichimliklar narxlari o'sishiga sabab bo'ldi.

Grechka, pishloq, kungaboqar yog'ining eksportyor davlatlarda (Rossiya va Qozog'iston) ishlab chiqaruvchilar tomonidan narxlarning keskin oshirilishi ichki bozorlarda ushbu mahsulotlar narxiga qo'shimcha bosimni yuzaga keltirmoqda.

O'z navbatida kungaboqar yog'i narxidagi o'zgarishlar natijasida mahalliy ishlab chiqariladigan paxta yog'i narxi ham ko'tarildi. Ulgurji sotuvchilarda yil boshiga nisbatan kungaboqar yog'i 25 foizga, paxta yog'i esa 12 foizga qimmatlashgan. Meva va sabzavotlar narxlaridagi o'zgarishlar mavsumiylik bilan bog'liq.

Broyler yetishtirishda zarur bo'lgan ozuqa mahsulotlari asosan Argentina, Rossiya va Qozog'istondan quruqlik transporti orqali, muzlatilgan tovuq go'shti esa ko'proq Turkiyadan import qilinmoqda.

Bunda yanvar-mart oylarida ozuqa narxlarining o'sishi, Turkiya va Yevropa davlatlarida parranda grippining keng tarqalishi jahon

bozoridagi narxlarga va ma'lum kechikish bilan mahalliy bozorlarda ta'sir eta boshladi.

Ozuqa narxlari qimmatligi sut mahsulotlari narxi o'sishidagi muhim omillardan biri bo'lib qolmoqda. Mart oyida yog'ingarchilikning yetarli miqdorda bo'lgani yaylovlar va ekin maydonlari uchun foydali bo'lishi kutilmoqda. Bu esa chorva ozuqasi zaxirasini yaratishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin.

Qozog'iston va Belarusdan go'sht importi oshishi ichki bozorlarda taklif narxining pasayishiga sabab bo'ldi.

Umuman olganda, yuz bergan siyosiy inqiroz mamlakatimizning ishlab chiqarish sohalariga va ba'zi xizmat ko'rsatish sohalariga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Masalan, 2022-yilning aprel-may oylarida tashqi vaziyat ta'sirida jahon bozorlarida neft narxi rekord darajada qimmatlashdi. Ushbu mahsulotlarga bo'lgan talabning ortishi va narxlarning shunga mos tarzda shakllanishi O'zbekistonda yoqilg'i mahsulotlari narxining oshishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Yoqilg'i narxlarining qimmatlashishi natijasida yo'lovchi tashish va yetkazib berish xizmatlari narxi oshdi. Shuningdek, ijara haqi, restoran va kafe xizmatlari, maishiy tovar va xizmatlar narxlarida ham o'sish kuzatildi. Global yarim o'tkazgichlar taqchilligi, bundan tashqari, butlovchi ehtiyot qismlari yetishmasligi sharoitida ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan 2022-yil mart oyining dastlabki haftasida yangi avtomobillar narxi oshirildi.

Bundan tashqari, avtomobil boshqarish darslari hamda haydovchilik guvohnomasini olish uchun imtihon xizmatlari, repetitorlik va sog'liqni saqlash sohasidagi narxlar sezilarli darajada qimmatlashdi.

Shuningdek, Ukrainadan farmatsevtika mahsulotlari yetkazib berilishidagi uzilishlar fonida dori vositalari narxi qimmatlashdi.

Qurilish mavsumi boshlanayotganligi sababli sementga bo'lgan talabning ko'payishi, shuningdek, ayrim korxonalarining ishlab

chiqarish quvvatlari to'liq hajmda ishlamasligi holatlari kuzatildi. Bu ichki bozorlarda sement narxining qimmatlashishiga sabab bo'ldi.

Shaxsiy gigiyena, maishiy texnika, mebellar, kanselyariya va qurilish mollari ham qimmatlashdi.

Bunga valyuta kursidagi o'zgarishlar, asosiy importyor davlatlar (Rossiya, Xitoy) ishlab chiqarish narxlarining oshishi, logistikadagi uzilishlar hamda ushbu tovarlar sotuvida kuzatilayotgan taqchiliklar sabab bo'lganligini ta'kidlash joiz.

Eng muhimi, ijobiy ta'sirini ham ta'kidlash joiz. Gap shundaki, mamlakatimizda yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining Rossiyaga eksporti sezilarli darajada oshdi. Bundan tashqari Rossiyadan mamlakatimizga turistlarning soni o'tgan 2021-yilning birinchi yarim yilligidagi ko'rsatkich bilan taqqoslaganda deyarli 5 barobarga oshdi.

2022-yilning fevral oyida 2021-yilning fevraldagi holatga nisbatan narxlarning o'sish sur'ati quyidagicha bo'ldi:

go'sht mahsulotlari — 9,6 foiz;

donli ekinlar va yorma mahsulotlari — 7,5 foiz;

baliq va boshqa dengiz mahsulotlari — 11,8 foiz;

sut mahsulotlari va tuxum — 9,6 foiz;

yog'lar va moylar — 23 foiz;

mevalar va yong'oqlar — 14,7 foizga o'sdi.

Bundan tashqari, so'nggi yillarda oliygohlarga o'qishga kirganlar soni sezilarli ravishda – 9 foizdan 25 foizga o'sdi. Bu esa ish o'rinlari sifatini oshirib, qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Narxlar ko'tariladi, ammo ularning o'sishi fojiali bo'lmaydi. Bu O'zbekiston o'z-o'zini asosiy mahsulotlar bilan ta'minlashi, import esa YaIMning bor-yo'g'i 33 foiziga to'g'ri kelishi bilan izohlanadi. 2022-yilda inflyatsiya 12–14 foizni tashkil qilishi, 2023-yilda 7–9 foizgacha pasayishi kutilmoqda.

Rossiyaning G‘arb kompaniyalari mahsulotlaridan ayrilib qolgani O‘zbekiston kompaniyalari uchun potensial imkoniyatlarni yaratib bermoqda. Bu nafaqat oziq-ovqat mahsulotlariga, balki avtomobillarga ham tegishli. G‘arb brendlari Rossiyadan chiqib ketar ekan, UzAuto Motors yetkazib berish hajmini ko‘paytirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

O‘zbekistonning 2020–2022-yillar oralig‘idagi inqiroz davrida oltin narxining ko‘tarilishi fonida oltin eksportini 1-2 mlrd. dollarga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Demak, Prognozlar ijobiy bo‘lsa-da, bir jihatni unutmaslik kerak, global beqarorlik bizga ham ta’sir qilmasdan qolmaydi. Markaziy bank joriy yil uchun asosiy ko‘rsatkichlarni o‘zgartirgani ham import qilinadigan oziq-ovqat narxlarining o‘sishi bilan bog‘liq.

Bobning qisqacha xulosasi:

O‘zbekiston geosiyosiy jihatdan olib qaralganda urushdan uzoqda bo‘lib, Yevropadagi siyosiy inqiroz natijasida ko‘rilgan ziyon eksport, oltin va investitsiyalar orqali qoplanadi. O‘rta muddatda esa O‘zbekiston iqtisodiyoti islohotlar, kuchli demografiya va zaxiralar hisobiga barqaror holatni saqlab turadi. Masalan, ichki bozor Rossiyadan qaytgan mehnat migrantlarini qabul qilishga yaxshi tayyorlangan. Bu so‘nggi yillarda tadbirkorlikni diversifikatsiya va qo‘llab-quvvatlash uchun qilingan ishlar bilan izohlanadi.

Umuman olganda, o‘tgan 2021-2022-yillarda jahonda yuzaga kelgan pandemiya va siyosiy inqirozdan so‘ng, 2023-yil jahon iqtisodiyoti va milliy iqtisodiyotimiz uchun ham pandemiyadan keyin tiklanish yili bo‘ladi.

Mamlakatimizda 2022–2023-yillarga mo‘ljallangan makroiqtisodiy va tarkibiy islohotlar borasidagi chora-tadbirlar belgilab olinganligi sababli, yuzaga kelgan har bir salbiy ta’sirni oldini olishga qaratilgan muhim vazifalar o‘z vaqtida amalga oshirildi. Hukumatimiz tomonidan ichki bozorda narxning keskin ko‘tarilishini monitoring

qilgan holda eng zarur oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'ldirish choralari ko'rmogda. Bu, o'z navbatida, o'rta va uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiyotga tashqi shoklarning salbiy oqibatlarini yumshatish imkonini bermoqdi.

Nazorat savollari:

1. 2022-yilda jahonda yuz bergan siyosiy inqirozning jahon bozorlariga ta'sirini ayting.

2. Nima sababdan BMTning Bosh kotibi A.Guterresh 2022-yilni jahon tarixidagi "og'ir yil"lardan biri sifatida e'tirof qilgan?

3. 2022-yilda yuzaga kelgan siyosiy inqirozning milliy va jahon iqtisodiyotiga hamda jahon bozoriga salbiy ta'siri xususida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev qanday fikr bergan?

4. Siyosiy inqiroz qaysi jahon bozorlariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi?

5. BMT tomonidan jahon bozoridagi qaysi mahsulotlarning narxi oshganidan xavotirda va nima uchun?

6. Nima sababdan jahon bozorida gazning narxi keskin ko'tarildi?

7. Jahon neft bozoridagi holatni ayting.

8. Siyosiy inqiroz jahon oltin bozoriga ta'sirini ayting.

9. Jahon oziq-ovqat bozorida qaysi mahsulotlarning narxi keskin ko'tarildi?

10. Nima sababdan Hindiston jahon bozoriga bug'doy eksportini to'xtatdi?

11. Siyosiy inqirozning jahon savdosiga ta'sirini aytib bering.

12. Siyosiy inqirozning jahon moliya bozoriga ta'sirini ayting.

13. Siyosiy inqirozning O'zbekiston bozoriga ta'sirini ayting.

14. Siyosiy inqiroz natijasida qaysi oziq-ovqat mahsulotlarining yanada ko'tarilishi mumkin?

15. O'zbekiston ichi bozorining hozirgi holatini aytib bering.

16. O'zbekiston hukumati ichki bozor narxlarini stabil holatda

ushlab turishi uchun qanday choralarni amalga oshirdi?

Uyga vazifa!

Talabaning “Jahonda yuzaga kelgan siyosiy inqirozning jahon bozoriga ta’siri tahlili” mavzusini chuqur o‘zlashtirishi hamda amaliyot darsiga puxta tayyorgarlik ko‘rishi uchun quyidagi uy vazifalarini bajarishi talab etiladi:

1) mavzu boshida berilgan “Tayanch iboralar” so‘zlarining tushunchasiga ega bo‘lish;

2) mavzu so‘nggida berilgan “Nazorat savollari”ga tayyorgarlik ko‘rish;

3) har bir talaba tomonidan siyosiy inqirozning O‘zbekiston ichki bozoriga ta’siri bo‘yicha Mustaqil ish topshiradi va uni auditoriyada “Taqdimot” orqali o‘zining mustaqil tushunchalarini namoyon qiladi.

XII BOB. O‘ZBEKISTONNING JAHON BOZORIGA INTEGRATSIYALASHUVI

12.1. O‘zbekistonning tashqi savdosi va uning geografik yo‘nalishlari tahlili.

12.2. O‘zbekistonning jahon bozoriga integratsiyalashuv jarayonini faollashtirish chora-tadbirlari.

12.3. O‘zbekistonning jahon bozoriga mahsulotlar eksporti hajmini oshirishdagi salohiyatlari va imkoniyatlari.

12.4. O‘zbekistonning jahon bozoriga chiqishdagi asosiy muammolari.

12.5. O‘zbekiston mahsulotlarini xorijga eksport qilishning usullari.

Tayanch iboralar: integratsiya, prognoz, tashqi savdo, iqtisodiy geografiya, ichki bozor, logistika, qadoqlash, bojxona, boj to‘lovi, transafg‘on, tranzit, konvensiya, jahon hamjamiyati.

12.1. O‘zbekistonning tashqi savdosi va uning geografik yo‘nalishlari tahlili

2020–2022-yillarda ro‘y bergan pandemiya va jahon siyosiy inqirozi O‘zbekistonning tashqi savdo aylanmasiga o‘z salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi. 2020-yilda tashqi savdomiz 2019-yilga nisbatan 13,1 foizga kamaygan bo‘lsa, 2022-yilda esa 2021-yilga nisbatan esa 3,2 foizga oshishi taxmin qilingan.

O‘zbekiston uzoq yillardan buyon o‘zbek qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining asosiy importchisi Rossiya va Qozog‘istondir. Shunday ekan, ulkan hududga ega bo‘lgan va qariyb 150 million aholiga ega bo‘lgan Rossiyaning uzoq o‘lkalari va turli hududlarida yangi bozorlar, savdo-logistika markazlarini barpo etish ayni muddaodir, chunki ushbu sohada salohiyatimiz va

imkoniyatlarimizning yanada oshganligi mazkur vazifalarni amalga oshirilishini taqozo etadi. Agarda hozirdanoq ushbu g'oyalarni amalga oshira olmasak, yirik Rossiya bozorlarini Turkiya yoki Ozarbayjon kabi mamlakatlarda yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari butkul egallab olishi mumkin.

Ma'lumki 2020–2021-yillarda mamlakatimizda yetishtirilgan pomidor, qalampir, quritilgan o'rik va shunga o'xshash ba'zi qishloq xo'jaligi mahsulotlarimiz eksportiga nisbatan Rossiya tomonidan vaqtinchalik taqiq qo'yilgan edi. Bu taqiqning qo'yilishi natijasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirayotgan korxonalar va tadbirkorlarni biroz bo'lsa-da taajjub va xavotirga qo'ydi. Shuning uchun ham O'zbekiston "Bojxona tartib-qoidalarini soddalashtirish va uyg'unlashtirish to'g'risidagi xalqaro konvensiya"ga qo'shilsa, mahsulotlarning eksporti kafolatlanadi va tadbirkorlarga qulay sharoit yaratiladi. Importda ham xuddi shunday, ya'ni chet eldan mahsulotni sifatli kirib kelishini ta'minlaydi.

O'zbekiston 2021-yil yakuniga ko'ra dunyoda eng ko'p kartoshka import qilgan davlatlar beshligiga yaqinlashdi. "EastFruit" xalqaro nashrning ma'lumotiga ko'ra, 2021-yilda O'zbekistonga kartoshkaning umumiy import hajmi birinchi marta 500 ming tonnadan oshishi mumkinligini ta'kidlagan. Bu orqali mamlakat eng katta kartoshka importyorlari ro'yxatida Belgiya, Gollandiya, Germaniya va Italiyadan keyingi o'ringa ko'tariladi. Qayd etilishicha, dastlabki uch yetakchi kartoshkani, asosan, qayta ishlash ehtiyojlari uchun import qiladi va muzlatilgan "fri" hamda boshqa kartoshka mahsulotlari sifatida eksport qiladi. O'zbekiston esa kartoshkani mamlakat ichida sotish uchun olib keladi. Bu orqali O'zbekiston sof import hajmi bo'yicha Italiyani chetlab o'tib, dunyoda birinchi o'rinni band etishi mumkin.

Shuningdek, 2022-yilda Erondan O'zbekistonga meva va sabzavotlar importi keskin oshishi kuzatilgan. Bundan tashqari, "Ichki iste'mol bozorini asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan kafolatli ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi hukumat

qarori qabul qilinib, O‘zbekistonga 2021-yilda qanday oziq-ovqat mahsulotlari import qilinishi ma’lum qilingandi. Unga ko‘ra, respublika bo‘yicha jami 2 449 108 tonna kartoshka import asosida keltirilishi nazarda tutildi⁴⁸.

Mamlakatimizning tashqi savdosida x‘izmat ko‘rsatish sohasinign ulushi ham tobora ortib bormoqda. Xususan, O‘zbekistonda xalqaro turizmni rivojlantirish ham muhim vazifalardan biri bo‘lmoqda va bunda xalqaro turizm ulushi tashqi savdo miqdorining o‘shishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunonchi, Buyuk Britaniyaning The Independent nashri O‘zbekiston 2022-yilda sayohat qilish uchun eng yaxshi mamlakatlardan biri sifatida e‘lon qilganligi mamlakatimizda ushbu sohaga berilayotgan e‘tibordan darak bermoqda. Jahonning turizm sohasiga ixtisoslashgan jurnalistlarning tavsiya va takliflari asosida jahon sayohlari uchun eng ommabop 10 ta yo‘nalish e‘lon qilingan va ushbu ro‘yxatga Normand orollari, Shimoliy Irlandiya, Kanada, Ispaniya, Italiya, Turkiya, O‘zbekiston, Misr va Butan kabi mamlakatlar kiritilgan. Muhimi shundaki, ushbu ro‘yxatdan o‘rin olgan O‘zbekistonga sayohat qilish taassurotlarga boy bo‘lishini hamda O‘zbekiston bir necha yil avval Buyuk Britaniya fuqarolariga viza talablarini yengillashtirgani, endi ular mamlakatda vizasiz 30 kungacha bo‘lib turishi mumkinligi ham qayd etilgan.

O‘z o‘rnida ta’kidlash joizki, 2021-yilda O‘zbekiston turizm sohasi eng tezkor rivojlanayotgan davlatlar reytingida 4-o‘rinni egallagani, O‘zbekiston yashash uchun eng arzon mamlakatlar reytingida 6-o‘rinni band etgani hamda O‘zbekiston xavfsizligi yuqori bo‘lgan davlatlar ro‘yxatiga kiritilganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda va bu ko‘rsatkichlar bilan “Yangi O‘zbekiston”ning jahon arenasiga tobora yaqinlashib borayotganligidan dalolat bermoqda.

---

⁴⁸ <https://east-fruit.com/novosti/uzbekistan-mozhet-voyti-v-pyatyorku-krupneyshikh-importyorov-kartofelya-v-mire-po-itogam-2021-goda/>

2022-yilda O‘zbekistonda yetishtirilgan tarvuzlar 21 ta davlatga eksport qilingan bo‘lsa, qovun eksporti geografiyasi 27 mamlakatni qamrab oldi. Qovun eksporti geografiyasi tarvuzga nisbatan 1,7 barobar keng ekanligining o‘ziga yarasha sababi bor. Zero, O‘zbekistonda yetishtirilgan qovunlar ta‘mi tilni yorar darajada shirin. Poliz mahsulotlari boshqa mamlakatlar, xususan, Turkiya va Rossiyaning janubiy hududlarida ham yetishtiriladi. Ammo, tabiiy shirin ta‘mi, o‘tkir hidi va vitaminlarga boy xususiyati bilan O‘zbekiston qovunlari alohida ajralib turadi.

Yovvoyi holda janubi-g‘arbiy Osiyo va Afrikada uchraydigan qovunning vatani, aslida, Kichik va Markaziy Osiyodir. Markaziy Osiyoda qovun ekilgan maydonlar boshqa poliz ekinlariga nisbatan ko‘proq yerni egallaydi. Jahondagi eng totli qovunlar esa O‘zbekistonda yetishtiriladi! Xalq seleksiyasida uning 150 dan ortiq navlari mavjud. Oqurug‘, Bo‘rikalla, Ko‘kcha, mahalliy sariq handalak, Obi novvot, Shakarpalak, Gurlan kabilar eng ko‘p ekiladigan navlardir.

Shunday bo‘lsa-da, eksport hajmi bo‘yicha O‘zbekiston jahondagi yirik eksportchi mamlakatlarning birinchi o‘ntaligiga kirmaydi. Bu yilgi eksport hajmining rekord darajada ekanini hisobga olsak, mazkur miqdor jahon bozoridagi jami eksport hajmining taxminan 2 foizini tashkil qiladi, xolos. Vaholanki, tabiati, iqlim sharoiti, mahalliy dehqonlarning qovun yetishtirish va uni saqlash borasidagi asriy an‘analari jihatidan O‘zbekiston qovun eksporti bo‘yicha jahon bozorida yetakchi o‘rinlarni egallash salohiyatiga ega. Misol uchun, jahon bozorida eng yirik qovun eksportyorlari hisoblanmish Ispaniya va Gvatemala davlatlari yiliga taxminan 350 mln. dollarlik mahsulot – 400–450 ming tonna qovun eksport qiladi.

12.2. O‘zbekistonning jahon bozoriga integratsiyalashuv jarayonini faollashtirish chora-tadbirlari

Bugungi globallashtirish sharoitida mamlakatimizning jahon bozoriga integratsiyalashuv jarayonini faollashtirishda e‘tibor qaratish lozim bo‘lgan muhim masalalar bor. Bular O‘zbekistonda milliy bank, sug‘urta, korporativ boshqaruv tizimlari modellarini isloh etish va takomillashtirish, xususiylashtirish mexanizmlari, qimmatli qog‘ozlar bozorini rivojlantirish, tashqi investorlar bilan davlat-sheriklik asosida ishlab chiqarishni rivojlantirish kabi qator ustuvor vazifalarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekistonning jahon bozoriga integratsiyalashuvida yana bir muhim yo‘nalish bor, bu mamlakatda moliyaviy shaffoflikni ta‘minlashdan iboratdir.

O‘zbekistonda byudjet qonunchiligi takomillashtirilmoqda va 2019-yildan mamlakatda o‘rta muddatli byudjetni rejalashtirishga o‘tildi. Hisob va hisobdorlik tizimlarining xalqaro standartlarga mosligi ta‘minlanmoqda. Fiskal ma‘lumotlar ochiq qilingan va, xususan, 2018-yildan fuqarolar uchun byudjet to‘plamini nashr etish yo‘lga qo‘yildi. Shu tariqa O‘zbekiston hukumati fuqarolarga byudjet mablag‘larini shakllantirish manbalari va sarflash yo‘nalishlari haqidagi ma‘lumotlarni taqdim etuvchi yuzdan ortiq davlatlar qatoriga qo‘shildi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Murojaatnomada eksportga yo‘naltirilgan iqtisodiyotga o‘tish, ichki bozorda raqobat muhitini shakllantirishimiz zarurligi xususida aytib o‘tdi.

“Transport-logistika tizimini takomillashtirish ham eng dolzarb masaladir. Chunki, dengizga chiqish imkoniyatimiz cheklangani uchun mahsulotni eksport qilishda ko‘plab qiyinchiliklar paydo bo‘lmoqda. Shu bois, “O‘zbekistan Eyrveys” va “O‘zbekiston temiryo‘llari” kompaniyalari tovarlarimizni eksport qilish bo‘yicha zamonaviy logistika yo‘nalishlarini yaratishlari zarur”, – dedi davlatimiz rahbari.

12.3. O‘zbekistonning jahon bozoriga mahsulotlar hajmini oshirishdagi salohiyatlari va imkoniyatlari

O‘zbekistonda jahon sanoati uchun ulkan zaxiralar va mineral resurslar mavjuddir. Eng asosiylaridan biri sifatida – tabiiy gazni alohida ta’kidlash joizdir. Mamlakatimizda gaz konlari hali to‘liq o‘zlashtirilmagan. Ammo taxmin bo‘yicha kamida to‘rt-besh trillionlik gaz zaxiralari bor. Albatta, istiqbol yillarda quyosh va shamol energiyalariga bo‘lgan talab ommaviylashib boradi va gazni siqib chiqaradi.

Avvalo, so‘nggi yillarda gaz eksporti va uning iste‘moi borasida bir qator muammolar yuzaga tashlangan edi, ya’ni O‘zbekiston qanday qilib gaz eksport qiluvchi davlatdan import qiluvchi davlatga aylandi, degan savolga javob topish lozim. Bu yerda ikkita omil mavjud: qazib chiqish imkoniyatlari hamda ichki talab va iste‘mol. Masalan, rivojlangan mamlakatlarga nisbatan, birgina Toshkentning o‘zida 1 kub metr maydonni isitish uchun 4 barobar ko‘proq energiya sarflanadi.

Hozirgacha O‘zbekiston hududida ishlayotgan eng katta kompaniya “Lukoil” bo‘lsa, umumiy hisobda ushbu sohaga 7 mlrd dollardan ortiq investitsiya kiritgan. Bizda Rossiyaning ikkita gaz kompaniyasi faoliyat ko‘rsatadi: “Lukoil” va “Gazprom”. “Gazprom” Ustyurtda faoliyat olib bormoqda, ularning ham olgan mahsulotidan 50 foizi davlatniki.

Agar bizda ham dengizga chiqish imkoniyati bo‘lganida, xuddi shu tabiiy gazimizni suyultirilgan gazga aylantirib, Xitoyga yoki Yevropaga sotishimiz mumkin edi.

Mustaqillikka erishganimizda 19 mln. aholimiz bo‘lgan bo‘lsa, hozirda 35 mln.dan oshdi. Albatta, milliy iqtisodiyotimiz ham yil sayin tobora rivojlanib bormoqda, masalan: kichik va o‘rta biznes rivojlanyapti, qurilish materiallari, kimyo sohasi, mashinasozlik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, turizm va hokazo

sohalar o‘ziga yarasha o‘sib ketdi. Bu talabni qondirish kerak. Yangi katta konlar topilmayapti, ichki zaxiralar ham cheksiz emas.

Umuman hozigi jahondagi siyosiy inqiroz sharoitida sanksiyalar ostida qolgan Rossiya O‘zbekiston bilan ko‘proq savdo qilishidan manfaatdordir. G‘arb sanksiyalari Rossiya ta‘minot zanjirlarining uzilishiga, eksporti va importi uchun mamlakatlarning yopilishiga, yuk oqimining qisqarishiga va janubda suv va havo transportining vaqtincha to‘xtab qolishiga olib keldi. Shu tufayli, Rossiya transport-logistika kompleksini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qator yechimlarni ishlab chiqdi.

O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston va BAAda tranzit operatsiyalarini amalga oshirish markazlarini tashkil etib, u erga “do‘stona bo‘lmagan” mamlakatlardan importni tashkil etish va keyinchalik ularni Rossiyaga eksport qilish shular jumlasidandir.

O‘zbekistonning jahon bozoriga mahsulotlar hajmini oshirishda qanday salohiyatlar va imkoniyatlar mavjud?

Ushbu savolga javob berish maqsadida biz yaqin yillar ichida yil sayin tobora jahon bozoridan o‘rin olayotgan qovun mahsuloti bo‘yicha uning jahon bozorida munosib mavqeni egallashi va eksport hajmini oshirishda mavjud potensial hamda istiqbollar mavjudligini ko‘rib chiqamiz.

Qovun eksportida O‘zbekistonning jahon bozoridagi potentsiali va istiqbollari bo‘yicha imkoniyatlar mavjud, albatta. Ammo, an’anaviy o‘zbek qovuni iste‘molchi nuqtayi nazari bilan qaraganda, qator kamchiliklarga ega ekanini ham hisobga olish lozim. Jumladan:

– birinchidan, o‘zbek qovunining o‘ziga xos hidi va shirin ta‘mi – bir vaqtning o‘zida ham ustunlik, ham kamchilikdir. Negaki, Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridagi iste‘molchilar butunlay boshqacha qovun ta‘miga o‘rgangan. Albatta, “shirin ta‘m bozori”ni shakllantirish mumkin. Biroq bu muayyan sarf-xarajatlarni talab etadi va qator tashkiliy ishlarni bajarishga to‘g‘ri keladi;

– ikkinchidan O‘zbekiston qovunlarining hajmi va o‘lchami. Bunday qovun Yevroittifoq mamlakatlari bozorida donalab sotilishi qiyin. Chunki, mazkur bozorlar uchun u juda katta hisoblanadi. Shu bois yirik qovunni tilimlab sotadigan yoki qayta ishlaydigan importchilar xarid qilishlari mumkin. Albatta, bu yuqorida aytilgan birinchi masala bo‘yicha hammasi ko‘ngildagidek bo‘lgan holatda amalga oshiriladi;

– uchinchidan, O‘zbekistonda qovunlar g‘arq pishganidan so‘ng terib olinadi, shuning uchun uzoq masofaga transportirovka qilinganda ular iste‘molga yaroqli holda yetib borishi muhim. Albatta, Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga eksport qilishda ma‘lum bir tajriba orttirildi. Biroq aynan eksportbop qovun yetishtirish borasida ko‘p muammolar yechimini topishi kerak. Bunda urug‘, nav, pishish bosqichidan tortib, qadoqlash va marketinggacha bo‘lgan jarayonni hisobga olganda.

Umuman olganda, mahsulotni nafaqat sarxilligicha, balki muzlatilgan holatda ham qandolatchilik yoki boshqa turdagi qayta ishlash uchun butun yil davomida sotish mumkin va bu borada ham katta salohiyatga ega. Yaqin kelajak yillarda O‘zbekiston qovunlari uchun bozori istiqbolli va xaridorgir bozorlar qatoriga, albatta, Rossiya Federatsiyasi va shuningdek, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari. Biroq, agar mahsulotni muzlatilgan holda yetkazib berish yo‘lga qo‘yilsa, unda Yevropa Ittifoqi bozorida va ayniqsa, AQSH, Kanadada katta imkoniyatlar eshigi ochilishi mumkin.

O‘zbekiston qovunlarini yangi uzilgan holatida eksport qilish haqida so‘z yuritadigan bo‘lsak, unda bu ajoyib mahsulotni Osiyoning eng rivojlangan mamlakatlariga eksport qilish va shu yo‘nalishni rivojlantirishga harakat qilish mumkin. O‘zbek qovunlari Rossiya bozorlariga sobiq Ittifoq davridan buyon yetkazib beriladi va albatta ushbu yo‘nalishda eksport hajmini oshirish mumkin hamda ushbu yirik bozorda mavqeni mustahkamlash va raqobatbardoshlikni oshirish uchun barcha chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Bugungi kunda O‘zbekistonda qovunni qayta ishlashning keng tarqalgan usuli – bu uni quritishdir. Quritilgan qovun Rossiya bozoriga yetkazib berilmoqda. O‘lis bozorlar (AQSH, Kanada va Osiyoning uzoq mamlakatlari)ga qayta ishlangan qovunni yetkazib berish istiqbollari bo‘yicha marketing izlanishlarini olib borish darkor. Bundan tashqari, quritilgan qovun eksport uchun logistika jihatidan ancha qulay hisoblanadi.

Mozori-Sharif – Qobul – Peshovar temiryo‘li loyihasini ishga tushirish bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari transafg‘on koridori orqali Janubiy Osiyoning istiqbolli bozorlariga mutlaqo yangi va eng qisqa yo‘lni ochib beradi. Janubiy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalarning keng imkoniyatlari mintaqaning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari va ushbu hududning o‘shish dinamikasiga bog‘liq bo‘lib, jami aholisi salkam 2 mlrd.aholi soniga ega bo‘lgan (dunyoning to‘rtidan biri) va yalpi ichki mahsuloti 3,5 trln. dollar bo‘lgan Janubiy Osiyo dunyodagi eng tez (yiliga 7,5 foizgacha) o‘sayotgan mintaqqa hisoblanadi.

Transafg‘oniston yo‘lining qurilishi, shuningdek, Markaziy Osiyodagi transport oqimlarini diversifikatsiya qiladi. Chunki mintaqqa mamlakatlari arsenalida janubiy dengizlarga chiqish imkonini beruvchi ikkita yo‘l bo‘ladi. Bir tomondan, Chabahar va Bandar-Abbos portlarga chiquvchi amaldagi koridor, ikkinchi tomondan — keyinchalik Karachi va Gvadar portlariga chiqish imkoniyatini beruvchi Mozori-Sharif—Kobul—Peshovar.

Masalan, loyiha to‘liq amalga oshirilishi bilan Pokistondan O‘zbekistonga yuklarni tashishga 35 kun emas, balki 3–5 kun yetarli bo‘ladi. Deyarli bir oylik yo‘l o‘rniga, atigi bir haftadan kam vaqt ketadi. Afg‘oniston, Pokiston va O‘zbekiston davlatlari o‘rtasida o‘tkazilgan uch tomonlama uchrashuvda Mozori-Sharif—Kobul—Peshovar temiryo‘li uzunligi 573 kilometr bo‘lishi, qurilish loyihasiga 4,8 milliard dollar kredit jalb qilinishi ma’lum qilingan.

12.1-rasm. “O‘zbekiston-Qirg‘iziston-Xitoy” temiryo‘l qurilishi loyihasining jahon xaritasidagi ko‘rinishi.

Temiryo‘l qurish loyihasini moliyashtirish uchun O‘zbekiston, Afg‘oniston va Pokiston davlat rahbarlari nomidan qo‘shma murojaati asosida AQSH Xalqaro taraqqiyot moliya korporatsiyasining va boshqa xalqaro moliya institutlari mablag‘larining jalb etilishi ko‘zda tutilgan.

Shuningdek, yaqin 10–15 yillardan buyon avvaldan loyihalashtirilgan va bir qator muzokaralaradan so‘ng O‘zbekiston-Qirg‘iziston-Xitoy yo‘nalishi bo‘yicha temiryo‘lni 2022-yildan qurilish ishlarini boshlash e‘lon qilindi.

12.4. O‘zbekistonning jahon bozoriga chiqishdagi asosiy muammolari

Eksport uchun asosiysi – arzon narx va sifatli mahsulotdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev O‘zbekiston, Afg‘oniston va Pokiston tomonidan amalga oshirilayotgan Mozori-

Sharif – Qobul – Peshovar temiryo‘lini qurish loyihasining ahamiyati haqida to‘xtalib o‘tib, “Agar 27 yil ichida biz Xitoy yoki boshqa bir Osiyo mamlakatiga temiryo‘l qurganimizda, eksport qilinadigan mahsulotlarimiz narxi 60–70 foizga arzonroq bo‘lar edi”⁴⁹.

O‘zbekiston mahsulotlarni jahon bozoriga olib chiqishda hamon Rossiya yoki Qozog‘iston orqali eksport qilishga to‘g‘ri kelmoqda. Transafg‘on temiryo‘li qurilishi boshlangandan so‘ng O‘zbekiston o‘z eksport bozorlarini diversifikatsiya qiladi, qo‘shni davlatlar esa O‘zbekiston mahsulotlari uchun tranzit ta‘riflarini pasaytiradi.

“Bu foyda keltiradi, ammo temiryo‘lda xavfsizlikni kim ta‘minlay oladi? Faqat 200 million aholisi bo‘lgan Pokiston. Agar biz ushbu bozorga kira olsak, dunyoning boshqa bozorlariga dengiz portlari orqali chiqa olamiz”⁵⁰. 600 km uzunlikdagi Mozori-Sharif—Kobul—Peshovar temiryo‘l loyihasini amalga oshirishni jadallashtirish masalasi – eksportimiz miqdorining oshirish yo‘lidagi eng asosiy dolzarb masalalardan biridir.

O‘zbekistonning jahon bozoriga chiqishdagi asosiy muammolari

1) Rivojlanayotgan jahon mamlakatlarida onlayn platforma yo‘q, logistika qimmat, byurokratiya va boshqa muammolarni ta‘kidlash lozim.

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksporti O‘zbekistonda hali oxiriga etilmagan xazinadir. Agar ushbu soha oqilona boshqarilsa davlatimizga millionlab dollar keltirishga qodir. Biroq tayyor mahsulotni xorijiy iste‘molchilarga yetkazishda qanday to‘siqlarni oshib o‘tiladi? Ularni qanday bartaraf etish mumkin?

Avvalo, tadbirkor uchun kerak bo‘ladigan narsa bu – albatta tovaridir.

Tovar qayerda arzon bo‘lsa, tabiiyki, tadbirkor o‘sha yerdan uni xarid qilib oladi. O‘zbekistonda chiqarilayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari jahon bozorida boshqalarnikiga nisbatan bir necha

---

⁴⁹ <https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/11/route/>

⁵⁰ <https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/11/route/>

barobarga arzon. Bizdagi asosiy muammo esa, o'sha arzon mahsulotni sifatini buzmaganda holatda, jahondagi qimmat va yuqori narxlarda sotiladigan bozorlarga yetkazib berish yoki sotish bilan bog'liq masala hisoblanadi.

O'zbekiston qonunchiligida shunday bir holatga duch kelasizki, eksport bilan shug'ullanuvchi korxonalar, albatta mahsulot ishlab chiqaruvchi bo'lishi kerak, degan tushunchalar mavjud. Ya'ni, shu sohaga oid qonun bilan tanishib chiqib, mana shunday xulosaga kelish mumkin. Aslida, dunyo tajribasi bilan qiyoslaydigan bo'lsak, eksport bilan shug'ullanuvchi korxonalar yoki tashkilot, shartli ravishda ishlab chiqaruvchi bo'lish kerak, degan tushunchalar, biror bir rivojlangan davlatlar qonunlarida qayd etilmagan.

Oddiy dehqon-fermer mahsulotini yetishtirganidan keyin, uni sotish uchun yoki eksport qilish uchun shu ishlarni bilimdonlari hisoblangan eksportyorlarga, ya'ni soddaroq nom bilan aytganda, savdogarlarga muhtoj bo'ladimi?

Yoki oddiy dehqon dunyo kezib, masalan, Yaponiyaga, Koreyaga, Yevropa davlatlariga yoki Avstraliyaga, Yangi Zelandiyaga qatnab, u yerdagi bozorlarni tahlil qilib, kelasi yilga nima ekishi kerakligi bo'yicha rejalar tuzib yuradimi?

Albatta yo'q. Tabiiyki, bu ishlarni bajarishga jismonan ulgurmasligi bitta sabab bo'lsa, bu ishlar alohida bilim va tajribadan tashqari, qo'shimcha sarf-xarajatlarni talab etadi. Balki, oddiy dehqon uchun eng oson va qulay tarafi, ichki bozordagi xaridorgir bo'lgan mahsulotlarni yetishtirib sotish afzaldir.

Eksportyorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan tadbirkorlarning vazifasi esa, O'zbekiston bozorini va o'z navbatida jahon bozorini o'rgangan holda, qaysi mamlakatning va uning qaysi shaharida o'zbek mahsulotlariga bo'lgan talab borligini va tez sotilishini hamda u erga yetkazib berilish xarajatlarining hisob-kitobini qilib, foydasini qanchalik ekanligini aniqlab chiqish hisoblanadi. Albatta, bu jarayonda zamonaviy marketing tadqiqotlari o'ta muhim hisoblanadi. Shunday

hisob-kitoblarga tayanib, dunyoning bir nechta shaharlariga mahsulotlarni eksport qilish mumkin.

Xo'sh, ushbu ishlarni amalga oshirishda qanday muammolar yuzaga kelgan?

Birinchidan, eng avvalo bizdagi eksport bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlarning shu sohaga oid O'zbekistonning amaldagi qonunchiligi bilan bog'liq muammolaridir. Ya'ni, qonun biz kabi eksportyorlarni moddiy tovar ishlab chiqaruvchi tadbirkor sifatida ko'radi. Lekin o'zbek xalqida "qonunchilikni bilmaslik – bu javobgarlikdan ozod qilmaydi" degan naql bor.

Ikkinchidan, tadbirkor uchun kerakli narsa bu tovar-mahsulot. Ichki bozorimizdan kerakli bo'lgan mahsulotni topdik ham deylik. Aslida, O'zbekiston ichida eksportbop mahsulot topishning o'zi bir katta muammo hisoblanadi. Hozirgi axborot texnologiyalari rivojlangan bir zamonda O'zbekistonda onlayn bozorlar yo'q hisobida desak bo'ladi. Ya'ni, ulgurji-ko'tara mahsulotlar sotiladigan onlayn bozorlar yo'qligi ham muammo sanaladi. Bu soha milliy iqtisodiyotimizda raqamli iqtisodiyotga o'tish davrida endigina asta-sekin shakllanib bormoqda.

Uchinchidan, logistika muammosi. Logistika deganda ko'pchilikning oddiy tasavvurida yuklarni uzoq va yaqin manzillarga tashuvchilar gavdalanadi. Aslida esa, logistika butun bir tarmoq, bog'lanish demakdir. Misol uchun, mamlakatimiz sharoitini oladigan bo'lsak, men kabi tadbirkor bilan ekin yetishtiradigan dehqon o'rtasida bevosita o'zaro bog'lanish, ya'ni logistika yo'q.

To'rtinchidan, respublika hududlarida eksportbop mahsulotlarni yetishtiruvchi asl dehqonlar izlab topish muammosi. Ko'pincha bunday dehqonlarni izlash davomida, albatta, o'rtada dalollarga duch kelinadi. Ya'ni, o'rtada turib o'zining ozmi-ko'pmi foydasini qo'shadigan uchinchi, to'rtinchi obyektlar turib qoladi. Bu esa mahsulotning narxi sun'iy ravishda oshishini anglatadi.

Beshinchidan, bu eksportyorlar uchun zamonaviy sharoitlarning yaratilmaganligidir. Agar biz eksportni rivojlantirmoqchi bo‘lsak, bozorning zamonaviy infrastrukturasi shakllantirishimiz kerak. Va, haqiqatan, jahon bozoriga O‘zbekiston mahsulotlarini sotmoqchi ekanmiz, mamlakatda onlayn qidiruv bozorlar bazasini shakllantirishimiz kerak bo‘ladi (OLX saytida ma’lumotlar juda sayoz va yetarli darajada emas). Bugun bizda barcha sohadagi ishlab chiqaruvchi va eksportyorlarni o‘zaro birlashtiradigan, konstruktiv tarzda yondashib ishlab chiqilgan loyihaga ehtiyoj bor.

Masalan, tadbirkorlar tomonidan mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan yoki yetishtirilayotgan arzon va kerakli mahsulotni topish uchun hozirda ijtimoiy tarmoqlarning turli telegram kanallari, saytlaridan foydalanishga majbur. Ularning har birini ochib qidirish ham gohida qiyinchilik tug‘diradi.

Misol uchun qo‘shni Qozog‘istonda “Flagma” deb nomlangan loyiha bor va ushbu loyiha orqali mahsulotlarning onlayn bozori bazasi mavjuddir. Mamlakatimizda bu kabi loyihalar bo‘lmagani sababli, o‘z-o‘zidan ma’lumki, bunday vositalardan foydalanilmaydi va bizning oddiy eksportyorlarimizning aksariyati kerakli mahsulotni mamlakatning ichidan xaridor izlanadi.

Bu muammoni mahalliy hokimiyatlar darajasida hal etish mumkin va bugungi kunda har bir mahallaga tayinlangan “Hokim yordamchilari” tomonidan amalga oshirish imkoniyati mavjud bo‘lgan loyihadir. Chunki, ularda o‘z hududlari bo‘yicha barcha ma’lumotlar mavjud bo‘ladi hamda o‘sha mahalliy hokimiyatlar tomonidan mahsulotlarning moddiy bazasini, ya’ni qayerda, qanday, qancha miqdorda va narxdagi mahsulotlar borligi haqidagi ma’lumotlar bazasini yaratish uchun hech qanday to‘siq mavjud emas.

Masalan, ular oddiy qilib, qaysi fermer xo‘jaligida qancha mahsulot bor, yoki boshqa fermerda yana qaysi turdagi xomashyo mahsuloti bor va h.k. kabi rasmiy ma’lumotlar bazasini yaratib qo‘yishi eksportning rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shgan bo‘ladi.

Ijtimoiy tarmoqlarda Afg'oniston, Suriya, Iordaniya kabi mamlakatlar bizning mamlakatdan juda ko'p marotaba tuxum mahsulotlarini import qilganigi yoki Turkiyaning bir necha ming tonna piyoz mahsulotlarini import qilganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Biroq ularning qaysi hududdan yoki qaysi fermerdan import qilganligi haqida batafsil ma'lumotlar mavjud emas.

Bu dastur shunday bo'lishi kerakki, dunyoning istalgan mamlakatidan turib ushbu bazaga kirish imkoniyati bo'lib, o'sha yerdan turib to'g'ridan to'g'ri shartnomalar tuzish mumkin bo'lsin. Ya'ni, o'sha bazada sotuvchi eksportyorning barcha koordinatalari ko'rsatilgan bo'lishi va u bilan bevosita xorijliklar ham bog'lanishi uchun imkoniyat bo'lsin. Yoki boshqacha aytganda, ularning logistiklari o'zlari kelib, mahsulotni o'z ko'zlari bilan ko'rib, olib ketadigan darajada sharoitlarni yaratishimiz kerak.

Misol uchun aksariyat Osiyo mamlakatlari O'zbekistonda mosh yetishtirilishi haqidagi ma'lumotga ega emaslar. Mosh, loviya, fasol kabi mahsulotlarni asosan afg'on savdogarlar egallashgan. Aslida Afg'onistonda katta hajmda bu kabi mahsulotlarni topish qiyin. Lekin, ular o'rtada turib o'zbek mosh, loviya va fasol kabi mahsulotlarni sotishda juda ishbilarmonlik qilishmoqda.

Bizda esa shuncha imkoniyatlarimiz bo'la turib, afg'onistonliklar darajasida ishbilarmonlik qilolmaymiz. Bunga sabab esa bitta. Avvalo, bunga bizda tashqi bozorlar talabini bilmasligimiz sabab bo'lsa, undan so'ng, ekin maydonlarimizda hali hanuz majburiy buyruqbozlik boshqaruv shakli saqlanib qolayotganligi bo'lsa ajablanmaslik kerak.

Oltinchidan, mahsulotlarni joyidan transportirovka qilish bilan bog'liq muammodir. Bu yerda ham xuddi bundan oldingi holatga ko'ra, transportlar haqidagi ma'lumotlar bazasi mavjud emasligi bilan bog'liq muammo. Tadbirkorda har doim tanlov xilma-xil bo'lishi kerak. Shunga yarasha taklif bo'lishi tabiiy. Bizda esa ma'lum bir firmalar rasman faoliyat ko'rsatadi. Saytiga kirib, telefoni orqali ular bilan bog'lanasiz. Bulardan boshqa firmalar kam bo'lgani uchun

narxlari ham baland bo‘ladi. Ayniqsa, poytaxtdan olis bo‘lgan hududlarga, qishloq joylariga borishi uchun juda katta narxlar belgilangan.

Demak, bizda tadbirkorlar uchun yuk jo‘natuvchilar, yetkazib beruvchilarning bozorlari bo‘lishi kerak.

Yettinchidan, furalarning narxi bilan bog‘liq muammodir. Bugungi kunda furalarning 1 km uchun eng past narxi 1,5 AQSH dollarga teng keladi. Bizdagi furalar bunday narxni belgilashda, manzilga borish bilan birga, u yerdan joyiga qaytib kelish xarajatini ham inobatga olib hisoblaydi.

Agar yuqorida ta’kidlaganimdek ularning umumiy bazasi bo‘lsa yoki masalan, xuddi MY TAXI yoki ”Yandeks-Taksi” kabi formatda ishlaydigan dastur bo‘lsa, u holda haligi narx 1,5 AQSH dollari emas, balki teng yarmiga kamayishi mumkin. Chunki ular qaytishi uchun ham buyurtmani dastlabki etib borgan manzilning o‘zidan olish imkoniyati bo‘ladi.

Biznes uchun mana shunday zamonaviy sharoitlarni yaratish orqali biz logistikamizni ham arzonlashtirishimiz mumkin ekan.

Xitoyda yoki Yevropa mamlakatlarida yuk tashuv xizmati shunday shaklda qurilgan. Ya’ni, borish va kelish uchun bitta narx belgilamaydi. Faqat bir tomonga narx qo‘yadi. Ular qaytayotganida ham buyurtmasi bo‘ladi.

Bular ham bizning eksportyorlar oldida turgan muammo hisoblanadi.

O‘z navbatida, muammolar sifatida sanayotgan har bir holatning eksport qilinayotgan mahsulot tannarxiga ta’siri bo‘lib, uning qimmatlashuvini keltirib chiqaradi. Bu esa jahon bozorida bizning mahsulotimizdan ham arzonroq takliflar bilan raqobatlasha olmasligimizdan darak berishi mumkin.

Bugungi yuk tashuvchi transport vositalarining harakatlanishi uchun, albatta, dizel yoqilg‘isi zarur bo‘ladi. Bizda davlat kursi bo‘yicha birjadagi dizelning narxi belgilab boriladi. Qo‘lda yoki

rasmiy tilda aytilganda, “qora bozorda” nisbatan arzonroq. Hozirgi mavjud holatda furalar Qozog‘istondan yoqilg‘i baklarini to‘ldirib, O‘zbekistonga olib kirishadi va hatto, shundan ham foyda ko‘rishadi. Chunki, qo‘shni mamlakatda ushbu dizel yoqilg‘isi nisbatan arzon va o‘z-o‘zidan savol tug‘iladi: “O‘zbekneftegaz” kompaniyasi yoqilg‘i narxlarini belgilash masalasini qayta ko‘rib chiqishi maqsadga muvofiqdir. Demak, eksportyorlar oldida turgan beshinchi muammo – bu dizel yoqilg‘isining O‘zbekistonda qimmat narxdaligidir.

Sakkizinchidan, yukni O‘zbekiston chegarasidan olib chiqishdagi jarayonlaridagi muammo. Mahsulotni manziliga yetkazib borish uchun transportirovka qilish muddati ko‘pi bilan 5 kun bo‘lsa, yuk mashinasi ichidagi mahsuloti bilan naqd bir sutkani O‘zbekiston chegarasining o‘zida yo‘qotadi. Ya’ni, sifati buzilishi mumkin mahsulot bojxona nazoratida kamida bir sutka ushlanib qolinadi. Do‘konlarga mahsulot qancha erta yetkazib berilsa, ular uchun ham juda qulay vaqt hisoblanadi.

Shuningdek, bojxonada qishloq xo‘jaligi mahsulotiga beriladigan sanitariya sertifikatini berish bilan bog‘liq muammo bo‘lib 3–4 kun vaqtni talab qiladi. Yevropa davlatlari yoki Rossiyada 1-2 soat ichida shunday sertifikatni olish mumkin. Hatto qo‘shni Qirg‘izistonda ham jarayon uzog‘i bilan 5–6 soatda taqdim qilinadi.

Demak, yuqoridagi berilgan tahlillardan ko‘rinib turibdiki, biz jahon bozoriga narxi va sifati bilan raqobatlasha oladigan mahsulotlar taklif eta olishimiz kerak va shundagina eksport hajmini oshirish ishlarini to‘liq amalga oshirish mumkin.

12.5. O‘zbekiston mahsulotlarini xorijga eksport qilishning usullari

Mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan va yetishtirilayotgan eksportbop mahsulotlarni jahon bozoriga olib chiqishdan nafaqat korxonalar yoki fermerlar, balki davlatimiz ham manfaatdordir, albatta.

Chunki eksport evaziga keladigan xorijiy valyuta tushumi davlat byudjeti hazinasini boyitishiga ulkan hissa qo‘shadi.

Mahsulotni chetga eksport qilish bo‘yicha jahon bozoriga tovar yetkazib berishning eng qulay usullaring aniqlash darkor. Mamlakatimizda o‘zlari ishlab chiqarayotgan mahsulot va xizmatlarni xorijiy davlatlarga eksport qilayotgan korxonalar va tadbirkorlarga yordam berish maqsadida hukumatimiz tomonidan bir qator yengilliklar, imtiyozlar va shart-sharoitlar yaratib borilmoqda. Xo‘sh, mahsulotlarimiz eksportining jahon bozoriga olib chiqishda qanday usullari mavjud?

- mahsulotni eksportga tayyorlash, ya’ni jahon bozoriga mos ravishda sifatli qadoqlash va h.k.;

- xorijiy hamkorni topish va u bilan muzokara olib borish hamda muzokara jarayonini ijobiy hal qilish;

- mahsulotlarni nufuzli jahon ko‘rgazmalarida reklama qilish kabilar oddiy usullardir, biroq ushbu usullar bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshiriladigan ishlar ancha sifatli va puxta amalga oshirilishi lozim. Bundan tashqari logistika masalasiga ham alohida urg‘u berish lozimdir. Bugungi kunda ko‘plab eksportchi korxonalarimiz logistika jarayoniga u qadar e’tibor bermasa-da, biroq logistika mahsulotni eksportga chiqarganda muhim ahamiyat kasb etadi.

Logistika — eksportning muhim bir qismi. Chunki transport xarajatlari mahsulotning shartnoma narxiga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Hatto mahsulot oliy sifatli bo‘lganida ham uning narxi transport xarajatlarini inobatga olgan holda, raqobatdosh bo‘la olmasligi mumkin. Bu holatni eksportchi korxonalar va fermerlar hisobga olishlari lozim, chunki ularning hamkorlari O‘zbekiston chegarasidan bir necha ming km uzoqlikda joylashgan bo‘lishi mumkin.

Transport xarajatlarini minimal darajaga olib kelish uchun ba’zi vazifa va choralarni oldindan ko‘rib qo‘yish lozim. Masalan, shartnoma bo‘yicha yukni yetkazishda transport-logistika kompaniyalari bilan yaxshi hamkorlik munosabatda bo‘lib, ular bilan

eksport logistika detallarini maslahatlashgan holda eksport yukini transportirovkasi bo'yicha uning narxi, yetkazish vaqti va boshqa omillarning bir necha variantlarini aniqlash va muhokama qilib olish darkor.

Transport xizmatlari va ekspeditorni tanlash. Transport-ekspeditorlik tashkilotlarining asosiy maqsadi yukni tashish paytida yuk yuboruvchi va yuk qabul qiluvchilar talabini sifatli va o'z vaqtida ijro etishdir.

Ekspeditor — yuk yuboruvchi, yuk tashuvchi va yuk qabul qiluvchi o'rtasida bog'lovchi vosita hisoblanadi. Sotuvchi yoki xaridorning topshirig'iga binoan quyidagi xizmatlarni amalga oshiradi:

- yuk tashishning effektiv marshrutini tanlash;
- munosib transport turini tanlash;
- yuk tashuvchilar bilan tutashuvni kelishib olish;
- transport vositalarining to'xtab qolmaslik choralarini ko'rish;
- turli to'lov va yig'uvlarni amalga oshirish.

Marshrut va transport turlari. Yuk tashish marshrutini tanlash — bu eng muhim va mas'ul bosqichi hisoblanadi. Qulay marshrut va kerakli transport xilini to'g'ri tanlash yuk tashish narxi, ishonchliligi va muddatiga ishonchli natija beradi.

Qulay marshrutni tanlash yukning xususiyati, uning o'lchami va belgilangan yo'nalishga bog'liq. Ekspeditor yo'l marshrutini belgilashda quyidagi parametrlarga e'tibor berishi kerak, jumladan: transport vositalarining texnik xususiyati, yukning xususiyati, alohida tashish sharoitlari, hamma marshrut bosqichlarini nazorat qiladigan tashkilotlarni jamlash kabilar.

Xalqaro yuk tashish tizimidagi transport vositalari quyidagilardan iborat:

Temiryo'l transporti eksportning eng arzon transporti hisoblanadi. U ko'plab imtiyozlarga, ya'ni katta hajmdagi yuk ko'tarish qobiliyati, ishonchlilik va nisbatan katta tezlikka ega. Hozirgi paytda temiryo'l orqali xilma-xil yuklar, asosan, ommaviy, ya'ni xomashyo va qishloq

xo'jalik mahsulotlari tashilmoqda. Konteynerlarning ommalashtirilishi temiryo'l raqobatini yanada kuchaytirdi.

Avtomobil transporti – transportning eng ommalashgan turi hisoblanib, uning imtiyozlari: manyovrga ega ekanligi, moslashuvchanligi, tezligi. Yuk tashishda tashqi savdo kompaniyalarini qoniqtiradigan transport – bu avtomobil transporti turidir. Avtomobil transporti orqali yuk tashilganda hisob uchun quyidagi omillar inobatga olinadi: yuklash vaqti, yo'l vaqti (haydovchining dam olish vaqti ham nazarga olinadi), xalqaro chegaralardan o'tish vaqti, geografik marshrut.

Havo transporti – mahsulot eksportida xorijiy hamkorga eng tez yetkazib beradigan transport hisoblanadi va shuningdek, transportlar ichida eng qimmat transport turi hisoblanadi. Havo transporti marshrutning uzoqligiga qarab avtomobil va temiryo'l transporti bilan bimalol raqobatga ega turdir. Havo transporti orqali tez ayniydigan mahsulotlar va juda qimmat buyumlar va pochta tashiladi.

Dengiz transporti esa, jahondagi eng qadimiy transport turi hisoblanadi va o'zining imtiyoziga qarab juda arzon va dunyo yuk aylanmasining 60–70 foizini tashkil etadi. Katta tezlikka ehtiyoj bo'lmagan yuklar dengiz transporti orqali tashiladi. Dengiz va okeanlardagi yuk tashishda suv transportiga raqobat umuman yo'q.

Tashqi iqtisodiy aloqalarda transport turini tanlash iqtisodiy jihatdan katta ahamiyatga ega. Masalan, dengizga chiqish yoki chiqmaslikda ushbu mamlakat kompaniyalari tomonidan transport turini tanlash o'ziga xos ta'sirga ega. O'zbekistonning iqtisodiy-geografik joylashuvini nazarga oladigan bo'lsak, bu yerda dengiz transporti faoliyatini qat'iy belgilaydigan milliy hujjatlar yo'qdir. Bizning eksportyorlarimiz dengiz transportidan faqat multimodal yuk tashuvda foydalanishadi.

Demak, yuqoridagi tahlillardan ko'rinib turibdiki, mahsulotlarni xorijga eksport qilishda o'ziga yarasha qiyinchilik, yuqori xarajat hamda qog'ozbozlik siyosati bilan mahsulotni hamkorga yetkazib berishda yuqori muddatni talab qilmoqda.

**“JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI”
FANIDAN TEST SAVOLLARI**

1. Yuzaga kelgan pandemiya jahon iqtisodiyotiga har oyda qancha miqdorda iqtisodiy zarar keltirmoqda?

- A) qariyb 100 mlrd. dollar;
- B) qariyb 200 mlrd. dollar;
- C) qariyb 300 mlrd. dollar;
- D) qariyb 400 mlrd. dollar.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020-yilning 24-yanvaridagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida “ochiq bozor” haqida qanday fikrni bergan edi?

- A) “Ochiq bozor – mahsulot sifatini oshirish va tannarxni pasaytirish”;
- B) “Ochiq bozor bozor islohotlarini jadal rivojlantiradi”;
- C) “Ochiq bozor yangi texnologiyalar olib kelishga majbur qiladi”;
- D) hamma javoblar to‘g‘ri.

4. Quyidagi qatorlardan “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining maqsadini toping?

- A) jahon bozoridagi holat va vaziyatni aniqlash hamda jahon bozorida narx-navo dinamikasini tahlil qilish;
- B) jahon bozori konyunkturasi tahlil qilish;
- C) jahon bozorida narxni iqtisodiy ko‘rsatkichlar yordamida aniqlash;
- D) hamma javoblar to‘g‘ri.

5. Quyidagi qatorlardan “Konyunktura prognozi”ning maqsadini toping.

A) “Konyunktura prognozi”ning maqsadi – konyunkturaga ta’sir o‘tkazuvchi omillarning yaqin istiqboldagi xususiyatlarini aniqlash;

B) “Konyunktura prognozi”ning maqsadi – xalqaro jahon bozorlarini kechagi, bugungi va istiqboldagi faoliyati va ahvoli-holatlarini tahlil qilish;

C) “Konyunktura prognozi”ning maqsadi – jahon bozorida narxni iqtisodiy ko‘rsatkichlar yordamida aniqlash;

D) “Konyunktura prognozi”ning maqsadi – bozordagi holatning asosiy parametrlarini aniqlash.

6. “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanini o‘rganish davomida jahon bozorlarini tahlil qilib qanday taklif yoki tavsiya berilishi mumkin?

A) xalqaro bozorlarga chiqishda O‘zbekistonning imkoniyati;

B) xalqaro jahon bozorlariga chiqishda mamlakatimizning shart-sharoitlari;

C) jahon bozorlari faoliyatida O‘zbekiston ulushini yanada oshirish;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

7. Bozor konyunkturasini o‘rganish zarurati quyidagi qaysi xususiyatga bog‘liq bo‘ladi?

A) odatda bozorning sig‘imi va segmentlanishi o‘zgarib boradi, shu sababli ularning monitoringini doimiy ravishda amalga oshirish lozim;

B) bozordagi omillar kompleks ravishda ta’sir o‘tkazish sababli ularni alohida o‘rganish tegishli samara bermaydi;

C) bozor to‘g‘risidagi ma’lumotlar odatda istiqbolli vaziyatga ega, shu sababli, rejalashtirish uchun maxsus usullar talab qilinadi;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

8. Quyidagi qatorlardan “Konyunktura” so‘zining ma’nosini toping.

A) Konyunktura – bu muayyan tovarlarga to‘lash imkoniyati va uning taklifi o‘rtasidagi nisbatdir;

B) Konyunktura tub mazmuni bilan bu bozor iqtisodiyoti kategoriyasidir;

C) Konyunktura bozor holati, undan xabardor bo‘lib turishdan iboratdir;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

9. Bozor konyunkturasini belgilab beruvchi omilni toping.

A) talab va taklif;

B) narx;

C) raqobat;

D) barcha javoblar to‘g‘ri.

10. Quyidagi qatorlardan “Konyunktura prognozi”ni toping?

A) bozordagi holatni ma’lum davr ichida oldindan ko‘rish;

B) bozordagi holatni oldindan chuqur tahlil qilish;

C) bozordagi holatning asosiy parametrlarini aniqlash;

D) barcha javoblar to‘g‘ri.

11. O‘zbekistonning mustaqillik yillaridagi quyidagi qaysi mamlakat mamlakatimizning tashqi savdodagi “Eng asosiy hamkor mamlakat” sifatida nom qozonmoqda?

A) Rossiya;

B) Xitoy;

C) Turkiya;

D) Qozog‘iston.

12. 1 barrel necha litr?

A) 59 litr;

B) 69 litr;

- C) 149 litr;
- D) 159 litr.

13. “Bozor konyunkturasi” tushunchasi quyidagi qaysi xalqaro so‘zlashuvdan olingan?

- A) lotinchadan;
- B) fransuzchadan;
- C) inglizchadan;
- D) nemischadan.

14. Quyidagi qatorlardan “bozor” tushunchasini toping.

A) Bozor keng ma’noda muomala sohasi bo‘lib, tovar ayrboshlash munosabatlari va jarayonlari majmuidir;

B) Bozor ma’lum tarmoq tovarlariga ehtiyoj sezuvchi va uni qondirish imkoniyatiga ega bo‘lgan potensial iste’molchilarning majmui;

C) Bozorda tovar bilan oldi-sotdi munosabatlari tovar ishlab chiqarish, tovar ayrboshlash va pul muomalasi qonunlari asosida amalga oshadi;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

15. Quyidagi qatorlardan bozor konyunkturasining turini toping?

A) konyunktura axborotnomasi;

B) konyunktura tahlili;

C) konyunktura istiqboli (prognozi);

D) barcha javoblar bozor konyunkturasining turlari hisoblanadi.

16. Quyidagi qatorlardan “tashqi bozor”ga berilgan ta’rifni toping?

A) Tashqi bozor mamlakat ichki bozoriga xorijdan tovarlar sotib olib keltirishdan iborat bo‘ladi;

B) Tashqi bozor bu mamlakat ichidagi tovar mahsulotlarining ayirboshlanishini qamrab oladi;

C) Tashqi bozor bu ishlab-chiqarilgan mahsulotlarning mamlakat ichidan tashqariga savdo uchun olib chiqilishi tushuniladi;

D) hamma javoblar to'g'ri.

17. Quyidagi qatorlardan xomashyo tovarlari bozori konyunkturasi tahlilining xususiyatini toping?

A) xomashyo tovarlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishdagi o'zgarishlar;

B) xomashyo bozori tarkibidagi o'zgarishlar va xomashyo tovarlarining xalqaro savdosining hajmi;

C) tovarlarning geografik oqimlari va narx shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari;

D) hamma javoblar to'g'ri.

18. Quyidagi qatorlardan "jahon bozori"ga berilgan ta'rifni toping?

A) Jahon bozori bu mamlakatlar o'rtasidagi oldi-sotdi, ya'ni tovar-pul munosabatlardan iborat;

B) Jahon bozori bu mamlakat ichidagi tovar mahsulotlarining ayirboshlanishini qamrab oladi;

C) Jahon bozori bu mamlakatda ishlab-chiqarilgan mahsulotlarning mamlakat ichidan tashqariga savdo uchun olib chiqilishi tushuniladi;

D) hamma javoblar to'g'ri.

19. Quyidagi qatorlardan "ichki bozor"ga berilgan ta'rifni toping?

A) Ichki bozor bu mamlakatlar o'rtasidagi oldi-sotdi, ya'ni tovar-pul munosabatlardan iborat;

B) Ichki bozor bu mamlakat ichidagi tovar mahsulotlarining ayirboshlanishini qamrab oladi;

C) Ichki bozor bu mamlakatda ishlab-chiqarilgan mahsulotlarning mamlakat ichidan tashqariga savdo uchun olib chiqilishi tushuniladi;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

20. Quyidagi qatorlardan “Konyunktura axborotnomasi”ni toping.

A) bu bozor konyunkturasining hozirgi holati va uning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi hujjatdir;

B) bu bozor konyunkturasini o‘rganishning eng sodda shakli bo‘lib, odatda savdo assortimentining maqbulligini baholash uchun foydalaniladi;

C) bu bozor konyunkturasi haqidagi batafsil tahlillar ma’lumotnomasidir;

D) barcha javoblar to‘g‘ri.

21. Quyidagi qatorlardan “Jahon bozori konyunkturasi tahlili” fanining vazifasini toping.

A) jahon bozoridagi holat va vaziyatni aniqlash;

B) jahon bozorida narx-navo dinamikasini tahlil qilish;

C) jahon bozorida narxni iqtisodiy ko‘rsatkichlar yordamida aniqlash;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

22. Quyidagi qatorlardan “Konyunktura”ga berilgan ta’rifni toping.

A) Konyunktura bu muayyan tovarlarga to‘lash imkoniyati va uning taklifi o‘rtasidagi nisbatdir;

B) Konyunktura tub mazmuni bilan bozor iqtisodiyoti kategoriyasidir;

C) Konyunktura bozor holati, undan xabardor bo‘lib turishdan iboratdir;

D) hamma javoblar to‘g‘ri.

23. Jahon oltin bozorida oltinning narxini qaysi bozor aniqlab va belgilab beradi?

A) London oltin bozori (London Gold Market Fixing Limited);

B) Nyu-York oltin bozori (New York Gold Market Fixing Limited);

C) Shvetsariya oltin bozori (Switzerland Gold Market Fixing Limited);

D) Gonkong oltin bozori (Hong kong Gold Market Fixing Limited).

24. Quyidagi qatorlardan jahondagi eng yirik paxta mahsuloti(tola) ni sotadigan birjani toping?

A) Nyu-York birjasi;

B) Chjenchjou birjasi;

C) Liverpool birjasi;

D) Singapur birjasi.

25. 1 unsiya necha gramm?

A) taxminan 11 gramm;

B) taxminan 21 gramm;

C) taxminan 31 gramm;

D) taxminan 41 gramm.

26. 1 funt og‘irlik o‘lchovi qanchani tashkil qiladi?

A) taxminan 0,45 kg.ni tashkil qiladi;

B) 54 kg.ni tashkil qiladi;

C) 540 kg.ni tashkil qiladi;

D) 5,5 tn.ni tashkil qiladi.

27. Quyidagi qatorlardan moliyaviy bozorning xususiyatini toping.

- A) xalqaro kreditlar va qimmatli qog'ozlar bozori;
- B) valyuta bozori;
- C) sug'urta va pensiya fondlari bozori;
- D) hamma javoblar to'g'ri.

28. Quyidagi qatorlardan kotirovka so'zining ma'nosini toping.

- A) narxning shakllanish jarayoni;
- B) kontraktatsiyani amalga oshirish jarayoni;
- C) xalqaro bozorlarda narxning keskin ko'tarilishi yoki pasayishi jarayoni;
- D) mahsulotning birjalardagi eksport narxi.

29. Quyidagi qatorlardan moliyaviy bozor tahlilining vazifasini toping.

- A) tovarlarga bo'lgan baholar uchun bozorlar konyunkturasini baholash;
- B) kotirovkalar o'zgarishiga ta'sir etgan omillarni tahlil qilish;
- C) jahon bozorlaridagi valyutalarning kelgusi holatini prognoz qilish;
- D) hamma javoblar to'g'ri.

30. Jahon bozorida gaz narxi quyidagi qaysi o'lchov birligiga asoslanadi?

- A) 1 m³;
- B) 10 m³;
- C) 100 m³;
- D) 1000 m³.

GLOSSARIY

Aksiya – uning egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o‘zining ma’lum hissasini qo‘shganiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog‘oz.

Aksiyadorlik jamiyati (kompaniyasi) – kapitali qimmatli qog‘oz shaklida rasmiylashtirilgan turli omonatchilarning pul mablag‘laridan tarkib topuvchi korxonalar (kompaniya).

Aktsioner – korxonalar yoki kompaniyalar aksiyalarining egasi.

ASEAN – Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarning submintaqaviy uyushmasi. 1967-yilda tashkil etilgan bo‘lib, ushbu uyushmaga Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand, Filippin, Vetnam, Kambodja, Bruney, Myanma va Laos mamlakatlari a’zo.

Aholining real daromadlari – narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadga sotib olish mumkin bo‘lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya’ni aholining ixtiyorida bo‘lgan daromadning xarid quvvati.

“Aqlli kishilarning ketib qolishi” – mamlakatdan “intellektual elita” vakillarining chet elda ishga joylashish maqsadida chiqib ketishi.

Bandlik – mehnatga layoqatli aholining ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg‘ul bo‘lishi; fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan va qonunga zid kelmaydigan, mehnat daromadi beradigan faoliyati.

Bank aktivlari – banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmui. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog‘ozlari, investitsiyalari, valyuta ko‘rinishida bo‘ladi.

Bank depozitlari – jismoniy va yuridik shaxslarning bank muassasalariga ma’lum muddatga va muddatsiz omonat shaklida qo‘yilgan bo‘sh pul mablag‘lari.

Bank tizimining likvidligi – bankning o‘z majburiyatlarini vaqtida va so‘zsiz bajara olish imkoniyati.

Bank-moliya tizimining barqarorligi – banklarning va boshqa moliya muassasalarining o‘z majburiyatlari yuzasidan talablarga to‘la javob bera olishi. Bu likvidlilik, kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, rentabellik ko‘rsatkichlari orqali aniqlanadi.

Bank o‘tkazmalari — o‘tkazuvchi (to‘lovchi) talabiga muvofiq, uning hisobidan oluvchi (benifitsiar) foydasiga bir bank tomonidan boshqa bankka to‘lov talablari vositasida bajariladigan hisob-kitob ko‘rinishi.

Bankrot – xo‘jalik sudi tomonidan e‘tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini to‘la hajmda qondirishga yoki majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Barqarorlik – narsa va hodisalarning amal qilishi va rivojlanishdagi o‘ziga xos muayyanlik holati.

Barter — tovarni tovarga to‘g‘ridan to‘g‘ri ayirboshlanadigan savdo bitimi.

Birja – bu doimiy ishlovchi ulgurji bozorning zamonaviy eng ko‘p rivojlangan shakli bo‘lib, unda standartlar (belgilangan navlar) bo‘yicha, ba‘zan namunalar bo‘yicha ommaviy almashtiriluvchi tovarlarning, shuningdek, almashtiriluvchi qimmatli qog‘ozlar va xorijiy valyuta oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Birjalar tovar, fond, fraxta va valyuta birjalariga bo‘linadi.

Biznes – foyda olishga qaratilgan (ehtiyoj va muhtojlikni qondirish natijasida) tadbirkorlik faoliyatini anglatadi. U o‘zining mulkiy javobgarligi ostida xususiy yoki qarz mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladigan, asosiy maqsadi foyda olish va o‘z ishini rivojlantirish nuqtayi nazaridan yuritiluvchi iqtisodiy faoliyat.

Bojxona boji — tovar davlat chegarasini kesib o‘tganda solinadigan maxsus pul solig‘i.

Bojxona ittifoqi — ikki va undan ortiq davlatlarning bir-biriga va uchinchi mamlakatlarga nisbatan soddalashtirilgan ta‘rif siyosatini o‘tkazishidir.

Bojxona ta'rifi — tovar oqimlarining chegarani kesib o'tishida davlat tomonidan olinadigan soliq miqdori ko'rsatilgan tartiblangan tovarlar ro'yxati.

Bozor konyunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Byudjet defitsiti – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Byurokratik to'siqlar – iqtisodiyotning turli darajalarida xo'jalik faoliyatini tashkil etish, xo'jalik yechimlarini samarali hal etishga to'sqinlik qiluvchi, asossiz ravishdagi va subyektiv tavsifdagi rasmiyatchilik, tartib-qoidalar.

Valyuta — ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valyuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valyutasi ko'rinishidagi jahon rezerv pullari, Xalqaro valyuta fondi va Yevropa valyuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valyuta birliklari.

Valyuta arbitraji – svoplar va ssuda kapitali bozorida bitimlar birgalikda amalga oshirilishini nazarda tutuvchi banklararo operatsiyalar.

Valyuta bozorlari — milliy valyuta ishtirokida talab va taklif ta'sirida yuzaga keluvchi valyuta kursiga muvofiq xorijiy valyutalarini oldi-sotdi qilinadigan rasmiy markazlar.

Valyuta intervensiyasi — davlat organlari tomonidan milliy bozorda xorijiy valyutani sotish va sotib olish.

Valyuta kliringi – ikki va undan ortiq hukumat o'rtasida moliyaviy talablar va majburiyatlarni o'zaro hisobga olish haqidagi kelishuv.

Valyuta kotirovkasi – bir valyuta bahosini boshqa valyutalarga ifodalashining sonli yozuvi.

Valyuta kursi — milliy valyutalar o‘rtasidagi nisbat, bir mamlakat valyutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi.

Valyuta rezervlari — xorijiy valyuta, oltin, SDR, XVFDagi rezerv pozitsiya ko‘rinishidagi valyuta-likvid vositalarning jami.

Valyuta siyosati — mamlakatda xorijiy valyutalarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo‘naltirilgan tadbirlar tizimi.

Valyuta cheklashlari – xorij valyutasi va boshqa qimmatli narsalar (oltin) bo‘yicha operatsiyalarni cheklash uchun yo‘naltirilgan ma‘muriy va qonuniy tartibda belgilangan me‘yoriy qoidalar tizimi.

Veksel – belgilangan ko‘rinishda tuzilgan yozma qarzdorlik majburiyati, veksel egasi ko‘rsatilgan muddat tugaganidan so‘ng belgilangan pul miqdorini qarzdordan talab qilishga haqlidir.

GATT — Savdo va ta‘riflar bo‘yicha Bosh kelishuv — tashqi savdo operatsiyalarini o‘tkazishda belgilangan tamoyillarga amal qilishga rozi bo‘lgan mamlakatlarni birlashtiruvchi savdo va ta‘rif masalalari bo‘yicha xalqaro akt.

Global moliyaviy-iqtisodiy bozor – jahon mamlakatlari o‘rtasidagi moliyaviy-iqtisodiy aloqalarni yagona xo‘jalik tarzida amal qilishiga asoslangan munosabatlar.

Global muammolar — olamshumul ahamiyatga ega bo‘lgan va o‘z yechimini topishida jahondagi barcha mamlakatlarning birgalikdagi harakatlarini talab etuvchi sivilizatsiyamizning eng dolzarb masalalari.

Davlat byudjeti – davlat daromadlari va sarflarining moliyaviy rejasi.

Davlat qarzi – davlatning o‘z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, shuningdek, xorij mamlakatlaridan qarzi. O‘z manbayiga qarab, davlat qarzlariga, ya‘ni ichki va tashqi davlat qarziga bo‘linadi. Davlat o‘z xarajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o‘z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi.

Davlat mulki – davlat vazifalari bajarishga xizmat qiluvchi davlat korxonalar va muassasalarining mulki.

Daromad solig'i – fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov (soliq).

Devalvatsiya – milliy valyuta kursini xorijiy valyutaga nisbatan pasaytirilishi (teskari jarayon – revalvatsiya).

Demping – tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish. Tashqi bozorni egallash uchun mamlakatlar o'z tovarini ba'zan ishlab chiqarish xarajatlaridan ham past (arzon) baholarda chetga chiqarishi mumkin. Ya'ni: demping (dumping) tovarlarni bozorda sun'iy pasaytirilgan narxlarda, hatto qiymatidan past narxda sotishdir.

Dempingdan asosiy maqsad, raqobatchilarni siqib chiqarish va tashqi sotuv bozorlarini egallash hisoblanadi. Shu sababli, ba'zi hollarda bu amaliyot adolatsiz raqobat sifatida baholanishi mumkin. Bu hollarda demping ham eksporter-firma vositalari yordamida, ham davlat yordamida eksport yetkazib berishlarini davlat byudjeti mablag'laridan subsidiyalash hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, ko'pchilik shirkatlar dempingdan sotuv narxlar va ustama darajasini qisqartirish hisobiga soliq to'lovlarini qisqartirish maqsadlarida ham foydalanishadi. Bu soliqqa tortishni minimallashtirishning turli sxemalarini joriy qilish imkoniyati bilan bog'liq bo'lib, uning hajmi ustama darajasi va korxonaga yalpi mahsuloti bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq.

Denominatsiya – (lotincha denominato) – mamlakatdagi narxlar ko'lamini pul birligini yiriklashtirish (uning o'zini qayta nomlashsiz) hisobiga yiriklashtirish jarayoni bo'lib, bu to'lov aylanmasi, hisob-kitoblarni soddalashtirish va milliy valyutaga to'laqonlilik berish maqsadlarida amalga oshiriladi. Shu yo'l bilan milliy valyuta yangi qiymat hosil qiladi.

Demografik portlash – jahonning kam rivojlangan va kambag'al mamlakatlarida nazorat qilib bo'lmaydigan darajada aholi sonining o'sishi.

Deflyatsiya – inflyatsiya davrida muomaladagi qog‘oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul-kredit tadbirlarini qo‘llash orqali amalga oshiriladi.

Diversifikatsiya (lotinchadan diversus – har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Dividend – aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalariga to‘lanadigan qismi bo‘lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to‘lanadi.

Dollar – dollar, birinchidan AQSH pul birligi, 100 sentga teng. 1786-yilda kumush dollar, 1965-yilda esa oltin, kumush, mis-nikelli dollar zarb qilingan. AQSH dollari xalqaro valyuta hisob-kitoblarida keng qo‘llanadi. Muomalada 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 dollarli qog‘oz pullar. Dollar, ikkinchidan, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Liberiya, Efiopiya, Malayziya, Singapur, Bermud orollari, Britaniya Gondurasi kabi davlatlarining pul birligi hisoblanadi.

Yevro universal Yevropa hisob-kitob-to‘lov birligi bo‘lib, Yevropa Ittifoqiga a‘zo mamlakatlar hududida EKYU o‘rniga joriy etilgan.

Yevropa valyuta tizimi (EVT) – Yevropa Ittifoqi a‘zolarining hududiy valyuta guruhi.

Yevropa Ittifoqi (YI) – Yevropaning 27 ta davlatini birlashtiruvchi iqtisodiy va siyosiy guruh.

Yevropa erkin savdo uyushmasi (YESU) – Yevropadagi qator yetakchi sanoati va savdosi rivojlangan mamlakatlarning savdo-iqtisodiy tashkiloti bo‘lib, 1960-yilda Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya birlashgan qirolligi tashabbusi bilan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati davlatlari ishtirokida tashkil topdi. “Umumiy bozor”ga qo‘shilishi munosabati bilan 1973-yili Buyuk Britaniya va Daniya, 1986-yili Portugaliya YESUdan chiqdi. Bu uyushmaning hozirgi a‘zolari

Avstriya, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya, Shvetsariya, Finlyandiya. Kotibiyatining shtab-kvartirasi Jeneva shahridir.

Jahon banki – 1944yilda Xalqaro valyuta fondi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o‘zining faoliyatini 1946-yil 25-iyundan boshlagan.

Jahon bahosi – talab va taklif egri chiziqlari ta’sirini hisobga olgan holda milliy narx ko‘rsatkichlari ta’sirida xalqaro savdo markazlarida xosil bo‘ladi.

Jahon bozori — moddiylashtirilgan va moddiylashtirilmagan ko‘rinishidagi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste’mol bosqichlarni o‘z ichiga oluvchi XIM subyektlari (milliy va hududiy iqtisodiyotlar, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar)ning o‘zaro iqtisodiy ta’sirlashish global muhitidir.

Jahon bozori konyunkturasi – jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o‘zgarish tendensiyalari.

Jahon valyuta-moliya tizimi (JVMT) — xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida uzoq davom etgan evolyutsiya natijasida shakllangan va davlatlararo bitimlar orqali mustahkamlangan valyuta munosabatlarini tashkil etish ko‘rinishidir.

Jahon ishchi kuchi bozori (JIKB) — milliy xo‘jalik tizimlari va jahon iqtisodiyoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarning darajasi, tabiati va joylashuviga sezilarli ta’sir etuvchi iqtisodiy faol aholining mamlakatlar va hududlar o‘rtasida jami migratsion aylanmasi.

Jahon puli – xalqaro miqyosda hamma uchun umumiy xarid vositasi, umumiy to‘lov vositasi, boylikning umumiy moddiy timsoli, baynalmilal qiymat ifodasi bo‘lgan puldir. Jahon puli vazifasini dastlab ma’lum vazifadagi oltin yombilari bajargan, so‘ngra xalqaro miqyosda obro‘-e’tiborli milliy pul (dollar, funt sterling) jahon pullari deb e’tirof etilgan.

Jahon savdo tashkiloti (JST) — (World Trade Organization WTO). Bu tashkilot GATT (Ta’riflar va savdolar

to'g'risidagi bosh bitim) doirasidagi Urugvay raundi muzokaralari natijasida paydo bo'lgan. Uning shtab-kvartirasi Jeneva shahrida joylashgan. JST GATT, GATS (Xizmatlar ko'rsatish savdosi to'g'risidagi bosh bitim) va TRIPS (Intellectual mulk huquqining savdo aspektlari to'g'risidagi bosh bitim)lar asosida tashkil etilgan ko'ptomonlama savdo-iqtisodiy tashkilotdir. Shuningdek, u – xalqaro savdoni institutsional va huquqiy asosini tashkil etuvchi mustaqil davlatlararo tashkilot.

Joriy konyunktura – muayyan davrda tovarlarga bo'lgan talab va taklifning tarkibi, dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmui. Joriy konyunktura ayni davrdagi milliy va jahon iqtisodiyotining u yoki bu omillaridan tarkib topgan vaqtinchalik vaziyatni ifodalaydi.

Ijtimoiy siyosat – daromadlarni taqsimlashda iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasida tengsizlik natijasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan davlatning chora-tadbirlaridan iborat.

Ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlar – kishilarning yashashi, mehnat qilishi va ma'lum iqtisodiy mavqega ega bo'lishi uchun iste'mol etilishi zarur bo'lgan mahsulotlar va xizmatlar majmuidir. Bu faqat tirikchilik ehtiyoji emas, balki insonning shaxs sifatida kamol topish zaruriyati hamdir.

Immigrant – muhojir, boshqa mamlakatdan ko'chib kelgan kishi.

Immigratsion kvota — xorijiy fuqarolarning kirib kelishini davlat tomonidan miqdoriy cheklash.

Import – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini, texnologiyasini va xizmatlarni olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejashga, iqtisodiyot, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko'maklashadi.

Import operatsiyalari – mahsulotni xorijiy sheriklardan sotib olish va mamlakatga olib kirish.

Investitsiya – bu iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag‘lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.

Investitsiya dasturi – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish uchun ishlab chiqilgan dastur.

Investitsiyaviy muhit — mamlakat iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning samarali aylanishi zarur bo‘lgan shart-sharoitlar kompleksi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsiyaviy kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo‘lgan vositalar hamda qimmatli qog‘ozlarni sotib olish maqsadida olingan uzoq muddatli kreditlar.

Investitsiyaviy loyiha dasturi – O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilik andozalariga muvofiq, ishlab chiqilgan zaruriy hujjatlarni hisobga olgan holda kapital qo‘yilmalar hajmi va amalga oshirish muddatining maqsadga muvofiqligini asoslovchi va investitsiyalarni (biznes-reja) amalga oshirish bo‘yicha amaliy faoliyat dasturi.

Investitsiyaviy siyosat – savdo menejmenti umumiy strategiyasining bir qismi bo‘lib, korxonani rivojlantirish uchun aktivlarni kengaytirishning eng samarali yo‘llarini tiklashni nazarda tutadi.

Investitsiyaviy hamkorlik – xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir ko‘rinishi bo‘lib, resurslarni ratsional taqsimlash, xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish natijasidagi ustunliklaridan foydalanish

orqali davlat tomonidan iqtisodiyotda nisbatan yuqori natijalarga erishish, texnologik ishlab chiqarish tuzilmasini yangilash kabilarni maqsad qilgan.

Investor – kapital mablag‘ sarflayotgan davlat, tashkilot, korxonalar yoki shaxs.

Injiniring — ishlab chiqarishni ta’minlash, mahsulot sotishni uyushtirish, ishlab chiqarish obyektni ko‘rib, ishga tushirish bo‘yicha xizmatlar.

Inkasso – mijoz (eksportyor) buyrug‘iga ko‘ra jo‘natilgan tovarlar yoki xizmatlar uchun importyordan to‘lovni qabul qilish va bu mablag‘larni eksportyor hisobiga o‘tkazish operatsiyasi.

Inkotermc (Incoterms – international commerce terms) tovarlarni ortish, tashish, tushirish va sug‘urta qilish bilan bog‘liq xalqaro savdo shartlarini anglatuvchi savdo iboralari. Iboralar Xalqaro savdo palatasi tomonidan belgilangan va eksport va import qiluvchilarning xalqaro savdo bitimlarida tovarlarni yetkazib berish uchun to‘lovni amalga oshirishni tartibga solishga taalluqli barcha huquq, majburiyat va javobgarligini belgilaydi.

FCA – «Franko tashuvchik» (joy nomi) iborasi sotuvchi bojxona to‘lovlaridan o‘tgan tovarni xaridor tomonidan ko‘rsatilgan tashuvchiga aytilgan joyga qadar olib borib berishini bildiradi. Qayd etish kerakki, yetkazib berish joyini tanlash ushbu joyda tovarni tushirib olish va ortish bilan bog‘liq majburiyatiga ta’sir qiladi. Agar yetkazib berish sotuvchining binosida amalga oshirilayotgan bo‘lsa, u holda ortish uchun sotuvchi javob beradi. Agar yetkazib berish boshqa joyga bo‘ladigan bo‘lsa, u holda tovarni ortish uchun sotuvchi javob bermaydi.

FAS – «Kema bortigacha franko» (ortish porti nomi) deganda, ushbu soniyadan boshlab tovarni yo‘qotish va unga ziyon yetishi bilan bog‘liq barcha xarajatlar xaridor zimmasiga tushishi tushuniladi. FAS iborasi shartlariga ko‘ra, sotuvchiga tovarni eksport qilish uchun tayyorlash majburiyati yuklanadi. Shu bilan «Inkotermcning» ushbu

2000-yilgi nashri oldingilaridan farq qiladi. Ilgarigi nashrlarda eksport qilish uchun bojxona to'lovlarini amalga oshirish xaridor zimmasiga yuklanar edi.

FOB – «Franko bort» (ortish porti nomi) tovar ortish portida kema chegarasidan o'tgan vaqtdan boshlab, sotuvchi yetkazib berishni bajardi deganidir. Bu, ushbu soniyadan boshlab tovarni yo'qotish va unga ziyon yetishi bilan bog'liq barcha xarajatlar xaridor zimmasiga o'tishini bildiradi. FOB iborasi shartlariga ko'ra, tovarni eksport qilish bilan bog'liq barcha xarajatlar sotuvchi zimmasiga yuklanadi.

CFR – «Qiymat va fraxt» (yetkazib berish porti nomi) iborasi xaridor tovar ortish portidagi kema chegarasidan o'tgandan boshlab yetkazib berishni amalga oshirganligini anglatadi. Sotuvchi tovarni aytilgan portga yetkazib berish bilan bog'liq xarajat va fraxtni to'lab berishga majbur. Ammo, tovarning yo'qotilishi va unga ziyon yetishi bilan bog'liq hamda tovar ortilgandan keyingi boshqa barcha qo'shimcha xarajatlar sotuvchidan xaridorga o'tadi.

CIF – «Qiymat, sug'urta va fraxt» (yetkazib berish porti nomi) iborasi xaridor tovar ortish portidagi kema chegarasidan o'tgandan boshlab yetkazib berishni amalga oshirganligini anglatadi. Sotuvchi tovarni aytilgan portga yetkazib berish bilan bog'liq xarajat va fraxtni to'lab berishga majbur. Ammo, tovarning yo'qotilishi va unga ziyon yetishi bilan bog'liq hamda tovar ortilgandan keyingi boshqa barcha qo'shimcha xarajatlar sotuvchidan xaridorga o'tadi. Ammo, CIF iborasi shartlariga ko'ra, sotuvchiga xaridor foydasi va tovarni tashish paytida yo'qotish va yonga ziyon yetishi xavfiga qarshi dengiz sug'urtasini sotib olish majburiyati yuklanadi. CIF iborasi shartlariga ko'ra, sotuvchiga tovarni eksport qilish bo'yicha bojxona to'lovlarini amalga oshirish majburiyatlari ham yuklanadi.

CPT – «Fraxt/tashishga ...gacha haq to'langan (etkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi tovarni unga aytilgan yetkazib beruvchiga qadar yetkazib berishini bildiradi. Bundan tashqari, sotuvchi tovarni aytilgan joyga qadar yetkazib berish bilan bog'liq barcha xarajatlarni

to'laydi. Bu, xaridor, tovar yetkazib beruvchiga topshirilgandan keyin uning yo'qolishi yoki ziyon yetishi bilan bog'liq barcha xavflarni o'z zimmasiga oladi, deganidir. Bunda "etkazib beruvchi" deganda tovarni shartnoma asosida temiryo'l, avtomobil, havo yo'li, dengiz orqali va ichki suv yo'li yoxud ushbu transportlardan aralash foydalangan holda o'zi yetkazib beradi yoki yetkazib berishni o'z bo'yniga oladi.

Tovar kelishilgan joyga bir necha yetkazib beruvchilar tomonidan tashib berilgan holda, xavf ularning birinchisiga berilgan paytda o'tadi. SRT iborasi shartlariga ko'ra, sotuvchi zimmasiga tovarni eksport uchun bojxona tozalashi vazifasi yuklanadi.

CIP – «Fraxt/tashuv va sug'urta ...gacha haq to'langan (yetkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi tovarni unga aytilgan tashuvchiga yetkazib berishini bildiradi. Bundan tashqari, sotuvchi tovarni aytilgan joyga qadar yetkazib berish bilan bog'liq barcha xarajatlarni to'laydi. Bu, xaridor tovarni shunday yo'l bilan yetkazib berish bilan bog'liq barcha xavflar va qo'shimcha xarajatlarni zimmasiga olishini bildiradi. Ammo CIP shartlariga ko'ra, sotuvchiga, shuningdek, tovarni xaridor foydasiga tashish paytida yo'qotish va ziyon etish xavfidan sug'urta qilish majburiyati ham yuklanadi. Tovar kelishilgan joyga bir necha yetkazib beruvchilar tomonidan tashib berilgan holda, xavf ularning birinchisiga berilgan paytda o'tadi.

DAF – «Chegaragacha yetkazib berish» (yetkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi bojxona tozalashidan o'tkazilgan hali tushirilmagan tovarni eksport uchun taqdim etganda, lekin hali tashib kelingan transport vositasida xaridor ixtiyoriga chegarada u ko'rsatgan nuqta yoki joyda tovarning import uchun qo'shni mamlakat bojxona chegarasiga qadar yetkazib berishni amalga oshirganligini bildiradi. "Chegara" deganda eksport mamlakati chegarasini ham qo'shgan holda har qanday chegara tushuniladi.

DES – «Kemadan tashib berish» (yetkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi bojxona tozalashidan o'tmagan tovarni import uchun xaridor ixtiyoriga aytilgan yetkazib berish portidagi kema bortida

taqdim qilgan holda yetkazib berishni bajarganligini bildiradi. Sotuvchi tovarni u tushirilganga qadar, aytilgan portga yetkazib berish bo'yicha barcha xavf va xarajatlarni zimmasiga oladi.

DEQ – «Pristandan yetkazib berishi» (yetkazib berish porti nomi) iborasi shartlariga ko'ra, import uchun bojxona tozalashidan o'tmagan tovar xaridor ixtiyoriga aytilgan port pristanida taqdim qilingan paytdan boshlab yetkazib berish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajargan hisoblanadi. Sotuvchi tovarni pristanga yetkazib berish va tushirish bilan bog'liq barcha xarajatlar va xavflarni zimmasiga olishi kerak. DEQ iborasi xaridorga tovarni import uchun bojxona tozalashidan o'tkazish, import bilan bog'liq boshqa soliqlar, bojlar va boshqa yig'implarni to'lash majburiyatini yuklaydi.

DDU – «Boj to'lashsiz yetkazib berish» (yetkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi bojxona tozalashidan o'tmagan, transport vositasidan tushirilmagan tovarni xaridor ixtiyoriga aytilgan portda taqdim qilishini bildiradi. Xaridor tovarni ushbu joyga tashib kelish bilan bog'liq barcha xarajat va xavflarni, yetkazib berilayotgan mamlakatda importdan olinadigan har qanday yig'implarni istisno qilgan holda, o'z zimmasiga olishi kerak. Bunday yig'implar, shuningdek, u import uchun bojxona tozalashidan vaqtida o'ta olmaganlik bilan bog'liq barcha boshqa xarajat va xavflarni xaridor o'z zimmasiga oladi.

Tovarni tushirish va qayta ortish majburiyati, xavflari va xarajatlari yetkazib berish uchun tanlangan joy kimning nazoratida ekanligiga bog'liq.

DDP – «Bojni to'lash sharti bilan yetkazib berish» (yetkazib berish porti nomi) iborasi sotuvchi bojxona tozalashidan o'tgan va tashib kelingan transport vositasida tushirilmagan tovarni xaridor ixtiyoriga aytilgan portda taqdim qilishini bildiradi. Sotuvchi tovarni tashish bilan bog'liq barcha xavf va xarajatlarni, shu jumladan, yetkazib berish mamlakatga import qilish uchun barcha yig'implarni ham, o'z zimmasiga olishi kerak.

EXW iborasi sotuvchiga minimal majburiyatlar yuklasa, DDP iborasi sotuvchining maksimal majburiyatlarini bildiradi.

Innovatsiya – fan yutuqlari va ilg‘or tajribadan foydalanishga asoslangan texnika, texnologiya, mehnatni tashkil qilish, boshqaruv sohasida yangilik kiritish.

Innovatsion faoliyat — Nazariy modelni bozor talabiga mos texnologiya-tovarga aylantirishdan iborat uzoq jarayondir.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo‘llaniluvchi usul va vositalar majmui bo‘lib, o‘z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Integratsiya – bir necha elementlarni bir butunga birlashtirish. Iqtisodiyotda xo‘jalik hayotni baynalmilallashtirishning oliy shakli bo‘lib, bunga xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish obyektiv ravishda sabab bo‘ladi.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o‘shishi.

Inflyatsiya darajasi – ma‘lum vaqt ichida (oy, yil) narxlar darajasining foizdagi o‘zgarishi.

Infratuzilma – tovar ishlab chiqarish shartlarini ta‘minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari kompleksi: yo‘llar, aloqa, transport, maorif, sog‘liqni saqlash.

Inqirozga qarshi mo‘ljallangan choralar dasturi – jahon mamlakatlari tomonidan va xususan O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan iqtisodiy inqirozga qarshi ishlab chiqilgan choralar dasturi bo‘lib, mazkur dasturda talabni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan bir qator moliyaviy imtiyozlar va barqaror iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini ta‘minlovchi chora-tadbirlar majmui o‘z aksini topgan.

Ipoteka – bankning garov xat, ko‘chmas mulk garovi asosida muayyan muddatga ssuda berishi.

Ipoteka krediti – joylarda tasdiqlangan namunaviy loyihalar bo‘yicha yakka tartibdagi uy-joy qurilishiga barpo etiladigan uy-joy garovi ostida beriladigan uzoq muddatli kredit. Ipoteka kreditlari tijorat banklari tomonidan qaytarishlik, to‘lovlilik, ta‘minlanganlik va muddatlilik shartlarida beriladi.

Iste‘mol – ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi fazasi, ijtimoiy mahsulotdan aholining iqtisodiy talablarini qondirish jarayoni.

Iste‘mol bozori – aholi iste‘moli uchun zarur bo‘lgan tovarlar va xizmatlarning ayirboshlanishi.

Iste‘mol savati – muayyan oziq-ovqat, sanoat mollari va xizmatlarning tirikchilikni ta‘minlash uchun yetarli bo‘lgan miqdori.

Iste‘mol krediti – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo‘llaniladigan pul siyosati dastagi. U banklar va boshqa maxsus kredit institutlari tomonidan aholining uzoq muddatli iste‘mol tovarlarini sotib olish uchun beriladigan kredit.

Ish bilan band bo‘lgan jami aholi – ishchi kuchi (iqtisodiy faol aholi)ning ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo‘lgan qismi.

Ishlab chiqarish – ma‘lum davrda alohida xo‘jalik yurituvchi subyektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart-sharoitlarni ta‘minlovchi tarmoqlar majmui bo‘lib, o‘z ichiga temir va avtomobil yo‘llari, elektr, gaz va suv ta‘minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo‘jaligi va boshqalarni oladi.

Ishsizlik – iqtisodiy jihatdan faol aholining bir qismi o‘z kuchini qo‘llay olmay “ortiqcha” bo‘lib, mehnat zaxirasi armiyasi bo‘lib qolish hodisasi.

Iqtisodiy va ijtimoiy kengash (EKOSOS) — BMTning asosiy boshqaruv organlaridan biri bo‘lib, uning XIM sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Iqtisodiy integratsiya — hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo‘li orqali milliy xo‘jalik komplekslarini o‘zaro yaqinlash va bir-biriga kirib borishi jarayoni.

Iqtisodiy ittifoq — iqtisodiy integratsiyaning oliy ko‘rinishi, u umumiy huquqiy me‘yorlar, soliq bazasini soddalashtirilishi, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalarda yagona standartlarni joriy etish, yagona valyutaga o‘tish kabilar bilan tavsiflanadi.

Iqtisodiy o‘sish – real yalpi ichki mahsulot umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning oldingi yilga nisbatan o‘sishi.

“Katta yettilik” (G7) – norasmiy tashkilot bo‘lib, yetakchi industrial yetti davlati (AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya va Italiya). Bu tashkilot har yili jahon xo‘jaligidagi dolzarb muammolarni hal qilishga qaratilgan yuksak darajadagi uchrashuvlarni uyushtiradi.

“Katta sakkizlik” (G8) – norasmiy tashkilot bo‘lib, yetakchi industrial yetti davlat (AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya va Italiya) hamda Rossiya davlatini o‘z ichiga oladi. “Katta ettilik” tashkilotiga 1997-yilda Rossiya Federatsiyasi a‘zo bo‘lganidan keyin tashkil bo‘lgan “Katta sakkizlik” tashkilotidir. Biroq, 2014-yili Qrim mojarosi tufayli mazkur tashkilot a‘zolidan Rossiya chiqarib yuborilgan va oldingidek “G7” tashkiloti sifatida yuritiladi.

“Katta yigirmalik” (G20) – jahonning 20 ta yirik mamlakatlar guruhi bo‘lib, unga jahondagi eng boy mamlakatlar va yirik rivojlanayotgan davlatlar kiradi va ular hissasiga jahon yalpi ichki mahsulotining 90 foiz ulushi to‘g‘ri keladi.

Kartel – tashqi savdo assotsiatsiyasi (uning a‘zolari alohida tovar guruhlari bo‘yicha ishlab chiqarish va narx siyosatini muvofiqlashtirib olishadi).

Kliring — qarama-qarshi tovar oqimlarida valyutadan foydalanmasdan (naqdsiz) vositachi orqali o‘zaro hisob-kitobni nazarda tutuvchi savdo operatsiyasi.

Konyunktura – bu bozorda ma’lum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bog‘liq bo‘lgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Kredit – jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larini muayyan tamoyillar asosida qaytarish sharti bilan foydalanishga berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Lizing — mashina, qurilmalar, texnologiya va ko‘chmas mulkni ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun uzoq muddatga ijaraga berish.

Litsenziyalash — davlat tomonidan huquqiy va jismoniy shaxslarga tashki iqtisodiy operatsiyalar olib borishga ruxsat berish amaliyoti.

Logistika (yunonchada logistike — hisoblash, muhokama san’ati):

1) matematik mantiq tushunchasining sinonimi; 2) B. Rassel va uning maktabi vakillarining asarlarida bayon etilgan matematik mantiq taraqqiyotidagi bosqichning nomi. Nazariy mat.ga qarama-qarshi qo‘yiladigan hisoblash va geometrik o‘lchovlar ”san’ati” qadimiy mat. da Logistika deb atalgan. G.V. Leybnits ”Logistika” va matematik mantiq terminlarini o‘zi ishlab chiqqan xulosa chiqarishdagi hisobning sinonimi sifatida qo‘llagan. Uning g‘oyalari hozirgi zamon matematik mantiqda o‘zining to‘liq ifodasini topgan.

Mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi – mamlakatning o‘rta va uzoq muddatga iqtisodiy o‘sishning yuqori sur‘atlarini ta’minlab turish qobiliyati.

Marja – valyuta xaridori va sotuvchisi kurslari o‘rtasidagi farq.

“Maasrixt shartnomasi” – shartnoma 1993-yilning 1-fevralida imzolangan bo‘lib, Yevropa iqtisodiy hamjamiyatiga a‘zo bo‘lgan 12 davlat o‘rtasidagi kelishuv.

Maxsus qarz olish huquqi — Xalqaro valyuta fondining maxsus hisoblaridagi kredit yozuvlari ko‘rinishidagi xalqaro aktivlar (ya’ni, zaxira va to‘lov vositalar) bo‘lib, ularning miqdori XVFga a‘zo-mamlakatlarning kvotalariga mos keladi.

Mehnat bozori – mehnatga qobiliyatli aholining ish bilan band bo‘lgan va band bo‘lmagan qismlari va ish beruvchilar o‘rtasidagi munosabatlarni hamda ularning shaxsiy manfaatlarini hisobga oluvchi shartnomalar asosida ishchi kuchi xarid qilish – sotishni amalga oshiruvchi, shuningdek, unga bo‘lgan talab va taklif o‘rtasidagi nisbatlarni bevosita tartibga soluvchi, bozor iqtisodiyotining murakkab, ko‘p aspektli, o‘suvchi va ochiq ijtimoiy-iqtisodiy tizimchasidir.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi – iqtisodiyotning to‘lovga qodir talabga mos keluvchi, iqtisodiy o‘sish va turmush sifatini oshirishni ta’minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish va ichki hamda tashqi bozorlarda sotish qobiliyati.

Modernizatsiya – obyektни takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me‘yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko‘rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliya-bank tizimi – tarixan shakllangan va belgilangan qonun qoidalar asosida faoliyati yurituvchi mamlakatdagi moliya–kredit muassasalari majmuidir.

Moliyaviy institutlar – belgilangan qonun-qoidalar doirasida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya-kredit tashkilotlari.

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Nou-xau – mualliflik guvohnomasi (patent) bilan himoyalangan ishlab chiqarish tajribasi va mahorat sirlari.

Oziq-ovqat xavfsizligi – milliy va global ehtiyojlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyati.

Osiyo Taraqqiyot Banki (OTB) (Asian Development Bank, ADB)– Tinch okeani havzasida va Osiyo mamlakatlaridagi rivojlanish loyihasi uchun beriladigan uzoq muddatli kreditlar bilan shug'ullanuvchi mintaqaviy davlatlararo bank.

Oferta – aniq shart-sharoitlar asosida bitim tuzish taklifi.

Ofshor hududlar – milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, bu yerda xorijiy huquqiy va jismoniy shaxslar tijoriy operatsiyalarni chet el valyutasida amalga oshirishadi.

Paritet – turli mamlakat valyutalarining oltinga aylangan holdagi nisbati yoki ularning xarid qila olish quvvatiga binoan nisbati.

Portfel investitsiyalar — xo'jalik obyektni ekspluatatsiya qilish tufayli daromad olish huquqini kafolatlovchi kapital qo'yilmalari.

Preferentsiya – iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxonalar va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Proteksionizm – davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamlakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman taqiqlanadi.

Pudrat – shartnoma yoki xo'jalik yuritishning bir turi. Bir tomonning ikkinchi tomon talabiga ko'ra belgilangan ishni bajarishi to'g'risidagi shartnoma.

Pul – kredit siyosati – davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmui.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Ratifikatsiya – shartnomalarni tasdiqlash.

Rekonstruksiya (qayta tiklash) – faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarni ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirish. Qayta tiklashda eski sexlar o'rniga yangi sexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Savdo va taraqqiyot bo'yicha BMT Anjumani (YUNKTAD) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Savdoda eng qulay sharoit yaratish rejimi — mamlakatlar o'rtasida kelishilgan holda o'rnatilgan savdo operatsiyalarining imtiyozli tartibi.

Sanoat taraqqiyoti bo'yicha BMT Anjumani (YUNIDO) — BMT tizimi doirasidagi maxsus muassasa.

Saldo – muayyan vaqt davomida moliyaviy tushumlar va sarflar, eksport va import qiymati (savdo balansi saldosi), xorijiy to'lovlar va tushumlar (to'lov balansi saldosi) o'rtasidagi farq.

Soliq imtiyozi – soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to'lashdan to'liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to'g'ri keladigan soliq me'yor.

Soliqlar – belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg'araz xususiyatga ega bo'lgan, byudjetga yo'naltiriladigan majburiy pul to'lovlari tushuniladi.

Strategik alyanslar – jahon bozoridagi global iqtisodiy masalalarni birgalikda hal etish maqsadida tuziladigan firmalararo ittifoq bo'lib, ushbu ittifoq mazkur firmalarning boshqa sohalarda raqobatlashuviga to'sqinlik qilmaydi.

Talab – xaridor, iste'molchilarni bozorda muayyan tovarlarni, ne'matlarni sotib olish istagi; bozorga olib chiqilgan va pul imkoniyatlari bilan ta'minlangan ehtiyojlar.

Tannarx – mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan barcha xarajatlarning qiymati.

Tarkibiy o'zgarishlar – milliy iqtisodiyotning samarali va barqaror tarkibiy tuzilishini ta'minlash maqsadida uning tarmoq va sohalarini izchil ravishda o'zgartirib borish. Tarkibiy o'zgarishlar o'z ichiga yangi tarmoqlarni barpo etish, ba'zilarini kengaytirish, ayrim samarasiz, istiqbolga ega bo'lmagan tarmoqlarni qisqartirish kabi chora-tadbirlarni oladi.

Tashqi qarz – mamlakat hukumati, moliya-kredit tashkilotlari, yirik korxonalarining boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi nodavlat qarzlar – mamlakatdagi xususiy shaxslar (moliya muassasalari, korxonalar va aholi) tomonidan boshqa mamlakatlar moliya-kredit muassasalaridan qarzga olgan moliyaviy mablag'larining jami hajmi.

Tashqi savdo – bir mamlakatning boshqa mamlakatlar bilan savdosi.

Tashqi savdo siyosati – bir mamlakatni boshqa mamlakatlar bilan olib borayotgan savdosi (eksporti va importi) borasidagi siyosati. Bunga teng huquqlilik va ikki tomonlama manfaat olish ko'zda tutiladi. Eksport va importning tovar tarkibi va geografik hajmiga asosan olib boriladi.

TIFni tartibga solishning ta'rifli usullari — soliq cheklashlari (bojxona yig'implari, bojlar, aksizlar va boshqalar) yordamida tashqi savdoga ta'sir o'tkazish vositalari yig'indisi.

TIFni tartibga solishning ta'rifsiz usullari — tashqi savdoga ta'sir o'tkazishning bevosita, ma'muriy vositalari guruhi (kvotalash, litsenziyalash, texnik standartlarni joriy qilish, sanitar me'yorlar va boshqalar).

Transmilliy korporatsiyalar (TMK) – bosh kompaniya bir mamlakat kapitaliga tegishli bo‘lib, filiallari esa dunyo bo‘ylab tarqalib ketgan kompaniyalar.

Transmilliy banklar (TMB) – jahon ssuda kapitali va moliya-kredit xizmatlari bozorida faol qatnashish imkonini beruvchi kapitalga ega yirik banklar.

Tijorat banklari – sanoat va savdoni qisqa muddatli kreditlar bilan ta‘minlash, shuningdek xususiy mijozlarga turli turdagi bank xizmatlarini ko‘rsatishga ixtisoslashgan banklar.

Turmush darajasi – aholining zaruriy, moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda xizmatlar bilan ta‘minlanganlik hamda ularni iste‘mol qilish darajasi.

To‘g‘ri investitsiyalar — foyda olish bilan birgalikda kapital ko‘yilayotgan obyekt ustidan nazoratni ta‘minlash huquqini beruvchi kapital qo‘yilmalari.

To‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar – bevosita mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonini tashkil etish yoki yanada kengaytirish maqsadida xorijiy sheriklar tomonidan uzoq muddatli kapital qo‘yilmalar kiritish. To‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar investorlarga mazkur ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

To‘lov balansi – mamlakatning barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma‘lum vaqt oralig‘idagi (odatda, bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarini sistemalashtirilgan xolda qayd etilishidir. Shuningdek, u **to‘lov balansi** – muayyan muddat davomida mamlakatning chet ellarga to‘lagan va xuddi shu davr mobaynida mamlakatga chet eldan tushgan to‘lovlar summalari nisbatini tavsiflaydi. To‘lov turkumiga tashqi qarz, uning foizi, chetdan olingan tovarlar va xizmatlar haqi, xorijiy investitsiyalar, xorijda diplomatik ishlarni, iqtisodiy aloqalarni yuritish xarajatlari, fuqarolar va qo‘shma korxonalarining chet elga pul o‘tkazmalari va boshqalar kiradi.

Xavfsizlik, global (ommaviy) – umumplanetar miqyosda inqirozni keltirib chiqaruvchi, jahondagi atrof-muhitni destabillashtirishga qodir bo‘lgan tahdidlarga qarshi ekologik holat va xalqaro munosabatlar miqyosidagi xavfsizlik tizimi.

Xavfsizlik, xalqaro – xalqaro munosabatlar miqyosidagi beqarorlik.

Xavfsizlik, mintaqaviy – mintaqaviy miqyosda beqarorlik xavfini tug‘diruvchi, inqiroz va to‘qnashuvlar keltirib chikaruvchi tahdidlarga qarshi dunyoning u yoki bu mintaqasidagi davlatlar o‘rtasidagi himoyalanish tizimi. Mintaqaviy xavfsizlik milliy xavfsizligini ta‘minlash shartlaridan bo‘lib, xalqaro xavfsizlikning organik tuzilmalaridan biridir.

Xavfsizlik, ekologik – insoniyat yashab turuvchi muhitni, biosferani, atmosferani, gidrosferani, litosferani va o‘zida hayvonot va nabotot olamini aks ettiruvchi yaqin kosmik borliqni, qolaversa, tabiiy resurslarni insonning faoliyati davomida yuzaga keluvchi ichki va tashqi taqdidlardan himoyalanish muhiti.

Xalqaro valyuta fondi – xalqaro savdo va valyuta hamkorligini rivojlantirishga ta‘sir ko‘rsatish maqsadida 1944-yilda tashkil etilgan xalqaro valyuta-moliya tashkiloti. Xalqaro valyuta fondi – a‘zo davlatlar o‘rtasida valyuta-kredit munosabatlarini tartibga solib turish va ularga to‘lov balansining kamomadi bilan bog‘liq valyutaviy qiyinchiliklar paytida chet el valyutasida qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish yo‘li bilan moliyaviy yordam ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan hukumatlararo tashkilot. XVF o‘z amaliy faoliyatini 1947-yil 1-martdan boshlagan. XVF — yirik hukumatlararo valyuta-moliya tashkiloti bo‘lib, BMTning maxsuslashtirilgan muassasasi sifatida tartibga solish, maslahat berish va moliya-kredit sohasidagi vazifalarni bajaradi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar — mamlakatlar va hududlar o‘rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo‘jalik aloqalari tizimi.

Xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi — ishlab chiqarish bosqichlarining o‘zaro bir-birini to‘ldirishi va ularni muvofiqlashtirish maqsadida milliy iqtisodiy komplekslarning hamkorlik qilishi.

Xalqaro savdo — milliy xo‘jaliklar o‘rtasida to‘lanadigan jami tovar aylanmasi ko‘rinishidaga mehnat mahsulotlari ayirboshlashning o‘ziga xos shakli.

Xalqaro tashkilotlar – ularning har biri xalqaro siyosatda o‘zlarining faoliyat maqsadlari yo‘nalishlariga qarab, yer yuzi taraqqiyotida egallab turgan mavqelariga qarab, umuman xalqaro siyosiy-amaliy munosabatlar jarayonida harakatlarga kirishadigan boshqa xalqaro tashkilotlar tizimidagi maqomlariga qarab ahamiyat kasb etadilar.

Xalqaro tranzit – xorijiy yuklarni jo‘natish va qabul qilib olish punktlari berilgan mamlakat hududidan tashqarida bo‘lishi shartida tashilishidir. Agar tovarlar bojxona omboriga joylashtirilmasdan tashilsa bevosita xalqaro tranzit, bojxona omboridan foydalanilsa – bilvosita xalqaro tranzit hisoblanadi.

Xalqaro hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OESR) — eng rivojlangan industrial mamlakatlar birlashmasi.

Xalqaro hisob-kitoblar — turli davlatlarning huquqiy va jismoniy shaxslari o‘rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlardan kelib chiquvchi pul talablari va majburiyatlari bo‘yicha to‘lovlarni tashkil etish va tartibga solish jarayoni.

Xarid qobiliyati pariteti nazariyasi — valyuta kursi ikki mamlakat pul birliklarining nisbiy qiymati bilan aniqlanadi, u muomaladagi pul miqdoriga bog‘lik. Jumladan, J. M. Keynsa tamoyiliga ko‘ra, davlat tomonidan foiz stavkasini manipulyatsiya qilish mamlakatga xorijdan investitsiya oqimlarini quyidagicha o‘zgartiradi: foiz stavkasi kamaytirilsa, tashqi qarzlar hajmi ortadi, foiz stavkasi oshirilsa, aksincha, kamayadi.

Xeksher—Olin—Samuelson tamoyili — mamlakatning eksportga ixtisoslashuvi milliy iqtisodiyotdagi ortiqcha ishlab chiqarish omillarining mavjudligiga asoslangan.

Xizmat ko‘rsatish sohasi – ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan ko‘rinishga ega bo‘lmagan iste’mol qiymatlarini yaratishga yo‘naltirilgan sohalari. U o‘z ichiga moddiy xizmatlar ko‘rsatish (transport, aloqa, savdo, maishiy xizmat va boshqalar) hamda nomoddiy xizmatlar ko‘rsatish (huquqiy maslahatlar berish, o‘qitish, malaka oshirish va boshqalar)ni oladi.

Umumiy bozor — ishlab chiqarish omillarini milliy chegaralar orqali erkin ko‘chib o‘tishi ta’minlanadigan iqtisodiy integratsiya ko‘rinishi.

Unifikatsiya – turli xildagi mahsulotlar, detallar, uzellar va boshqa qo‘llaniladigan materiallar va texnologik jarayonlarni ratsional jihatdan bir xilligini ta’minlash.

Fyuchers — qatnashchilar tomonidan xatarlarni sug‘urtalash maqsadida kelishilgan kurs bo‘yicha fond birjasida bajariladigan tezkor muddatli valyuta-moliyaviy operatsiyalar.

Fond bozori – qimmatli qog‘ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriluvchi maxsus tashkillashtirilgan bozor.

Franchayzing — bir kompaniyaning boshqa yirikroq yoki bosh kompaniyaning savdo markasi, tovar belgisi va boshqa atributlaridan foydalanish.

Eksport – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

Eksport kvotasi – mamlakat eksporti qiymatining yalpi ichki mahsuloti (YAIM)ga nisbati (foizlarda).

EKYU – Yevropa valyuta tizimida 1979–1998-yillarda foydalanilgan valyuta birligidir.

Embargo – alohida mamlakat yoki davlatlar guruhi bilan savdoni butunlay taqiqlash.

Erkin iqtisodiy hududlar – mamlakatning shunday hududiki, bu erga olib kirilgan tovarlar milliy bojxona yurisdiksiyasidan tashqarida hisoblanadi, binobarin bojxona nazorati va soliqqa tortishdan ozod etiladi, ya’ni – bu milliy iqtisodiyotning bir qismini tashkil etib, bu yerda mamlakatning boshqa hududlarida qo‘llanilmaydigan o‘ziga xos imtiyozlar va rag‘batlantirishlar tizimidan foydalaniladi.

Erkin savdo hududlari (ESX) — preferensial hudud hisoblanib, uning doirasida bojxona va miqdoriy cheklashlardan xoli savdo tartibiga rioya qilinadi.

Emissiya – qog‘oz pullarning g‘aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi; barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Erkin industrial – iqtisodiy zona – mamlakat hududining xorijiy mamlakatlar tomonidan turli shakllardagi hamkorlikdagi tadbirkorlik bilan shug‘ullanishlari uchun ruxsat etilgan qismi. Mazkur zonalarda maxsus imtiyozli shart-sharoitlar, jumladan, imtiyozli soliqlar, bojxona to‘lovlari, ijara, viza olish, valyuta ayirboshlash, mehnatga yollashning qulay tartiblari belgilangan bo‘ladi.

Yalpi ichki mahsulot (YaIM) — ma’lum davr (odatda bir yil) davomida bir mamlakat hududida yaratilgan jami qiymat.

Yangi industrial mamlakatlar (YaIM) — iqtisodiy jihatdan eng tez rivojlanayotgan Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi davlatlar guruhi

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati. Yoki kengroq ma’noda – YaIM (Gross Domestic Product GDP) – davlat hududida foydalanilgan ishlab chiqarish omillarining milliy kelib chiqishidan qat’iy ravishda iste’mol qilish, eksport va yig‘ish uchun yil davomida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ishlab chiqarilgan (ya’ni, bevosita iste’mol qilishga mo‘ljallangan) tovar va xizmatlarning bozor qiymati.

YaIMning nominal (mutlaq) va real (inflyatsiyani hisobga olgan holda) turlari mavjud. Real YaIMda YaIMning o'sishi qaysi darajada narxlarning o'sishi bilan emas, balki real ishlab chiqarishning o'sishi bilan belgilanishi hisoblanadi.

YaIM iste'mol, sarmoyalar, davlat xarajatlari va eksport hajmlarining eksportni chiqarib tashlagandagi hosil bo'ladigan summasi hisoblanadi. YaIM har chorak va bir yilda hisoblanadi.

Qarzni restrukturizatsiyalash — kreditni to'lash muddatlarini, foizlarni to'lashni orqaga surish orqali cho'zish.

Qashshoqlik – insoniyatning global muammolaridan biridir. Ijtimoiy-iqtisodiy, minimal hayotiylik standartining past darajasini aks ettiruvchi kategoriyadir.

Qashshoq “janub” – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bo'yicha yetakchi industrial davlatlardan ortda qoluvchi, yer sharining janub o'lkalarida joylashgan davlatlardan tashkil etilgan guruh.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari

1.1. 2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi, 7-fevral 2017-yil PF-4947, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son, 70-modda, www.lex.uz.

1.2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2018-y.

1.3. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘RQ -598-sonli Qonuni. 2019-yil 25-dekabr.

1.4. O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi O‘RQ-604-sonli Qonuni. 2020-yil 17-fevral.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qaror va farmonlari

2.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi PF-4947-sonli Farmoni.

2.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatini yanada tartibga solish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3303-sonli qarori. 2017-yil 29-sentabr.

2.3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-yanvardagi “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5614-sonli Qarori.

2.4. “Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvar, PF-5643-son Farmoni. //http://lex.uz/docs/4182345.

2.5. “Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag‘allikni qisqartirishga

oid davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 26-mart, PF-5975-son Farmoni. //http://lex.uz/docs/4776669.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari

3.1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida ilmiy-tadqiqot bazasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 958-son qarori. 16.11.2018.

3.2. “Jahon banki ishtirokida “O‘zbekiston koronavirus COVID-19 infeksiyasiga qarshi shoshilinch choralar ko‘rish” loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-iyul PQ-4772-sonli qarori.//https://static.norma.uz/official_texts/.pdf

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlari

4.1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – Toshkent, O‘zbekiston, 2016.

4.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 28-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi www.UzA/28-12-2018.

4.3. Mirziyoyev Sh.M. BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida so‘zlagan nutqi – //http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1063

4.4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi Davlat rahbarlari kengashi majlisidagi nutqi. http://president.uz/uz/lists/view/1132

4.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. <https://review.uz/oz/post/uzbekiston-respublikasi-prezidenti-savkat-mirzieevning-olij-mazlisga-murojaatnomasi>. 28.01. 2020.

4.6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // <https://review.uz/uz/post/poslanie-prezidenta-uzbekistana-shavkata-mirziyoyeva>

5. Xorijiy manba va adabiyotlar

5.1. United Nations Industrial Development Organization, 2020. Competitive Industrial Performance Report 2020. Vienna, Austria.

5.2. The Global Competitiveness Index. 2020.// <https://gtmarket.ru/ratings/the-imd-world-competitiveness-yearbook/info>

5.3. The Global Risks Report 2019, 14th Edition, is published by the World Economic Forum.

5.4. ASEAN Sekretariat, “ASEAN: statyearbook2019”.

5.5. Handbook of International Trade and Statistics. UNCTAD. New York and Geneva.2019. P.14.

5.6. Global Risk Report. World Economic Forum. 2017. <http://www.cnbc.com/2017/01/11/top-five-global-risks-for-2017-wef.html>

5.7. А.С.Булатов. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. – М.: КНОРУС, 2017. -916 с.

5.8. Kiani K.M. On business cycle fluctuations in USA macroeconomic time servies//Economic modeling. 2016. Vol.53-P.179-186.

5.9 Воловик Н.П. Международная практика создания спетсиалних экономических зон. – М.: ИПЕИ, – 2016. – 99 с.

5.10. Global Risk Report.World Economic Forum. 2015.

5.11. Т.ЙУ.Кличев. “Перспективи развития ТНК на мировом

ринке”// Российское предпринимательство. – 2014 г.– №13

5.12. The World Bank. “Development for climate change”. Washington. Annual Report. 2010. P.4.

5.13. Колесов В.П., Кулаков М.В. “Международная экономика”: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 474 с.

5.14. “Всемирный туристический комитет”. 2008. С-12.

5.15. Мировая экономика в век глобализации: Учебник /О.Т. Богомолов. – М.: ЗАО Издательство “Экономика”, 2007. 432.

6. Darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar

6.1. N.Ismailova, U.Dadaboyev. “Xalqaro biznes shartnomalar” TDIU, 2021. – 289 b.

6.2. D.R.Ergashev. “Milliy va jahon iqtisodiyoti” T.: TDIU, 2021. – 667 b.

6.3. Islamov B.A., Shodiyev R.X., Ismailova N.S., Shodiyeva Z.T., Yoziyev G‘.L. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. –T.: IQTISODIYOT, 2019. –262 b.

6.4. N.S.Ismailova, U.U.Shagazatov. “Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar”. – T.: “Noshir” nashriyoti. 2019 . – 320 b.

6.5. E.Nigmanov, N.Ismailova, S.Yusupov. “Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar”. – T.: “Lesson press”, 2019. – 283 b.

6.6. Sirojiddinov N. Xalqaro iqtisodiyot. Birinchi qism. Tashqi savdo nazariyasi va siyosati. Darslik. – T.: “IQTISODIYOT”, 2019. - 181 b.

6.7. Vaxobov A.V., Tadjibayeva D.A., Xajibakiyev X. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar: Darslik. – Toshkent, 2015. – 584 b.

6.8. Isadjanov A.A., Ismailova N.S. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi. O‘quv qo‘llanma. –T.: “Iqtisodiyot”, 2019. – 154 b.

6.9. Isadjanov A.A. Global iqtisodiyotda xizmatlar sohasi. O‘quv

qo‘llanma. O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi. “Tafakkur bo‘stoni” nashriyoti. –Toshkent, 2019-yil. 300-b.

6.10. Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Moliya”, 2016. – 324 b.

6.11. Vahobov A.V. Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Darslik. –T.: O‘zbekiston milliy universiteti. 2015. – 519 b.

7. Ilmiy monografiya va maqolalar

7.1. Uzbekistan podderjivaet tseli ustoychivogo razvitiya OON do 2030 goda.// <http://www.trend.az/casia/uzbekistan/2438516.html>.

7.2. Пискулова Н.А. Развитие мировой экономики: экологический вектор. //Мировая экономика и международные отношения. М.: 2010. № 12.

7.3. Глобальные тенденции 2030: Альтернативные миры. Публикация национального Совета по разведке. – НИС, 2012-001. <http://expert.ru/2012/12/12/альтернативные-миры/?n=2299433>.

7.4. Tolametova Z.A. Xalqaro mehnat migratsiyasi va uning o‘ziga xos xususiyatlari.

7.5. O‘zbekiston Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqida kuzatuvchi sifatida a‘zo bo‘ladi.//<https://parstoday.com/uz/news/uncategorised-i51959>

7.6. Экономика Европейского Союза в условиях ухудшения мировой конъюнктуры. Бюллетен о тенденциях мировой экономики. Выпуск 53. Феврал 2020. Аналитический центр при Правительстве РФ. 2020. – С.4

7.7. “Bir makon – bir yo‘l” tashabbusini Markaziy Osiyoda nima kutmoqda? Jahon 20 May 2017 28678// <http://kun.uz/news/2017/05/20/bir-makon-bir-jul-tasabbusini-markazij-osieda-nima-kutmokda>

8. Elektron ta'lim resurslari

- 8.1. <http://www.lex.uz>
- 8.2. www.uz.a.uz – O‘zbekiston Respublikasi milliy axborot agentligi.
- 8.3. www.nfa.uz – O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi
- 8.4. www.gov.uz
- 8.5. <http://info-invest.uz>
- 8.6. <https://www.mift.uz/uz>
- 8.7. <http://www.chamber.uz/uz/index>
- 8.8. www.mineconomy.uz (Iqtisodiyot vazirligi);
- 8.9. www.mfer.uz (Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi);
- 8.10. www.stat.uz (Davlat statistika qo‘mitasi);
- 8.11. www.lex.uz (Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi);
- 8.11. <https://www.worldbank.org>
- 8.12. <http://wto.org>
- 8.13. <http://wipo.org>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. “JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” FANINING DOLZARBLIGI, MAQSADI VA VAZIFALARI. ...	5
1.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020- yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasidan kelib chiqqan holda fan o‘qitilishining dolzarbligi	5
1.2. “JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” fanining maqsad va vazifalari	9
1.3. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi va unda tashqi savdoni ko‘paytirish chora- tadbirlari.	11
1.4. Mamlakatimiz tashqi iqtisodiy faoliyatining 2021-yilgi asosiy iqtisodiy ko‘rsatkichlari tahlili.	12
II BOB. JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI VA UNING NAZARIY ASOSLARI	19
2.1. Konyunktura tushunchasi	19
2.2. Jahon bozori konyunkturasi tahlilining mohiyati va ahamiyati hamda uning hozirgi davrdagi o‘ziga xos xususiyatlari	20
2.3. Jahon bozori konyunkturasi va unga ta’sir etuvchi omillar.....	22
2.4. Konyunktura tahlilining bosqichlari	28
III BOB. JAHON BOZORI VA JAHON BOZORI KONYUNKTURASINI O‘RGANISH USLUBIYOTI	35
3.1. Tovar bozori tushunchasi va tovar bozori turlari	35
3.2. Jahon bozori va ichki bozor tushunchalari hamda ularning bevosita uzviy bog‘liqligi	40
3.3. Konyunkturani shakllantiruvchi omillar	45
3.4. Jahon xomashyo tovarlari bozorida narxning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganish	46
3.5. Jahon bozorida asosiy strategik mahsulotlar narxining aniqlanishi va ularning narxiga ta’sir etuvchi omillar.....	49

3.6. Jahon tovar bozorlari konyunkturalarini o‘rganish uslubiyoti.....	52
3.7. Jahon bozorlarida strategik xomashyo va mahsulotlarning hozirgi holati tahlili	53

**IV BOB. JAHON JAHON TOVAR BOZORI
KONYUNKTURASINING ISTIQBOLLASH USULLARI BOZORI
VA UNING KONYUNKTURASI.....59**

4.1. Tovar bozori konyunkturasini istiqbollash bo‘yicha asosiy yondashuvlar	59
4.2. Ekstrapolyatsiya usullarini jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollashda qo‘llash	62
4.3. Marketingda jahon tovar bozorlari konyunkturalarini istiqbollash	68
4.4. Korxonalar faoliyatida turli xil istiqbollash usullaridan foydalanish.	69

**V BOB. JAHON BOZORIDA XOMASHYO TOVARLARI
SAVDOSI VA XOMASHYO TOVARLARI BOZORI
KONYUNKTURASI TADQIQOTINING O‘ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI 73**

5.1. Jahon bozorida xomashyo tovarlari savdosi	73
5.2. Jahon xomashyo tovarlari bozori konyunkturasini tadqiqotining o‘ziga xos xususiyatlari.	75
5.3. Jahon xomashyo bozorining hozirgi holati.	78
5.4. Jahon neft va neft mahsulotlari bozorida narx shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari	82

**VI BOB. JAHON BOZORIDA TOVARLAR AYLANMASI VA
UNDA EKSPORT-IMPORTNING UZVIY BOG‘LIQLIGI.....89**

6.1. Jahon tashqi savdosining tarkibi va uning ulushlari.	89
6.2. Jahon bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari.....	92
6.3. Jahon bozorida eksport va importning uzviy bog‘liqligi.....	97
6.4. Jahon bozorida rivojlanayotgan mamlakatlarning faol qatnashish imkoniyatining asosiy omillari.....	98

VII BOB. JAHON BOZORIDA EKSPORTNING TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI.....101

- 7.1. Eksport – jahon bozorining asoschisi.....101
- 7.2. Jahon bozorida eksportning turlari va ularning xususiyatlari...102
- 7.3. Jahon bozorida demping siyosati 107

VIII BOB. JAHON METALL BOZORI KONYUNKTURASI VA NARXINING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI.....112

- 8.1. Jahon metall bozori tasnifi va uning xususiyatlari.....112
- 8.2. Jahon metall bozori konyunkturasi va narxning shakllanishi...113
- 8.3. Jahon metall bozorida narx shakllanishining asosiy xususiyatlari 117
- 8.4. Jahon metall bozorlari va ularning asosiy ko‘rinishlari. 120
- 8.5. Jahon oltin bozori va uning xususiyatlari. 123
- 8.6. Jahon metall bozorining asosiy ishtirokchi mamlakatlari va metall mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi. 131

IX BOB. JAHON MOLIYA BOZORI TAHLILI.....138

- 9.1. Jahon moliya bozori tushunchasi va uning mohiyati 138
- 9.2. Jahon moliya bozori: nazariy qarashlar va umumiy tavsifi.....141
- 9.3. Jahon moliya bozorida ofshor tushunchasi va uning xususiyatlari.....146
- 9.4. Jahon moliya bozorlarining tahlili, maqsadi va asosiy vazifalari hamda uning asosiy ishtirokchilari. 148
- 9.5. Jahon moliya bozorining globallashuv jarayonlari.....151
- 9.6. Jahon moliya bozorlari rivojlanishining asosiy xususiyatlari...155

X BOB. PANDEMIYANING JAHON BOZORIGA TA’SIRI TAHLILI 162

- 10.1. Pandemiyaning ilk davrida jahon bozorida tahlikali holatning yuz berishi va uning jahon xomashyo bozorlariga ta’siri.....162
- 10.2. Pandemiyaning jahon agrar bozori va undagi mahsulotlar narxiga ta’siri 171
- 10.3. Pandemiyaning jahon neft bozoriga ta’siri 177
- 10.4. Pandemiyaning jahon moliya bozoriga ta’siri tahlili. 182

XI BOB. JAHONDA YUZAGA KELGAN SIYOSIY

INQIROZNING JAHON BOZORIGA TA’SIRI TAHLILI... .186

- 11.1. 2022 yilda jahonda yuz bergan siyosiy inqirozning jahon bozorlariga ta’siri tahlili 186
- 11.2. Siyosiy inqirozning jahon savdosiga ta’siri. 198
- 11.3. Siyosiy inqirozning jahon moliya bozori va O‘zbekiston moliya bozoriga ta’siri tahlili. 201
- 11.4. Siyosiy inqirozning O‘zbekiston ichki bozoriga ta’siri 206

XII BOB. O‘ZBEKISTONNING JAHON BOZORIGA

INTEGRATSIYALASHUVI. .... .218

- 12.1. O‘zbekistonning tashqi savdosi va uning geografik yo‘nalishlari tahlili 218
- 12.2. O‘zbekistonning jahon bozoriga integratsiyalashuv jaranini faollashtirish chora-tadbirlari 222
- 12.3. O‘zbekistonning jahon bozoriga mahsulotlar eksporti hajmini oshirishdagi salohiyatlari va imkoniyatlari 223
- 12.4. O‘zbekistonning jahon bozoriga chiqishdagi asosiy muamolari 227
- 12.5. O‘zbekiston mahsulotlarini jahon bozoriga eksport qilishning usullari 234

“JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI” FANIDAN

TEST SAVOLLARI 238

GLOSSARIY 246

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR 273

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.	3
I ГЛАВА. “АНАЛИЗ СВЯЗИ С МИРОВЫМИ РЫНКАМИ” ФУНКЦИИ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НАУКИ.	5
1.1. Актуальность преподавания наук на основании Послания Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева Олий Мажлису от 29 декабря 2020 года.	5
1.2. Цели и задачи предмета “АНАЛИЗ МИРОВЫХ РЫНКОВ”. 9	
1.3. Новая Стратегия развития Узбекистана на 2022-2026 годы и меры по увеличению внешней торговли.	11
1.4. Анализ основных экономических показателей внешнеэкономической деятельности страны в 2021 году.	12
ГЛАВА II. АНАЛИЗ СВЯЗИ С МИРОВЫМ РЫНКОМ И ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ.	19
2.1. Понятие конъюнктуры.	19
2.2. Сущность и значение анализа конъюнктуры мирового рынка и ее особенностей в настоящее время.	20
2.3 Конъюнктура мирового рынка и факторы, на нее влияющие. 22	
2.4. Этапы конъюнктурного анализа.	28
ГЛАВА III. МЕТОДОЛОГИЯ ИЗУЧЕНИЯ МИРОВЫХ РЫНКОВ И МИРОВЫХ РЫНКОВ.	35
3.1. Понятие товарного рынка и виды товарных рынков.	35
3.2. Понятия мирового рынка и внутреннего рынка и их непосредственная интегральная связь.	40
3.3. Факторы, формирующие ситуацию.	45
3.4. Изучение закономерностей ценообразования на мировом рынке сырья.	46

3.5. Определение цен на ключевые стратегические товары на мировом рынке и факторы, влияющие на их цены.	49
3.6. Методы изучения конъюнктуры мировых товарных рынков.	52
3.7. Анализ текущего состояния стратегического сырья и продукции на мировых рынках.	53

ГЛАВА IV. КОНЬЮНКЦИЯ МИРОВЫХ ТОВАРНЫХ РЫНКОВ РЫНОК СПОСОБОВ ПРОДВИЖЕНИЯ И ЕГО СВЯЗЬ. 59

4.1. Основные подходы к прогнозированию конъюнктуры товарных рынков.	59
4.2. Применение методов экстраполяции в прогнозировании мировых товарных рынков.	66
4.3. Прогнозирование мировых товарных рынков в маркетинге.	68
4.4. Использование различных методов прогнозирования в деятельности предприятий.	69

ГЛАВА V. ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ ТОВАРНО-СЫРЬЕВОЙ КОНЬЮНКТУРЫ НА МИРОВОМ РЫНКЕ. 73

5.1. Торговля сырьем на мировом рынке.	73
5.2. Особенности изучения мирового рынка сырья.	75
5.3. Текущее состояние мирового товарного рынка.	78
5.4. Особенности ценообразования на мировом рынке нефти и нефтепродуктов.	82

ГЛАВА VI. МИРОВАЯ ТОРГОВЛЯ НА МИРОВОМ РЫНКЕ И МЕЖДУНАРОДНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ЭКСПОРТА-ИМПОРТА ОТ НЕГО. 89

6.1. Структура мировой внешней торговли и ее доля.	89
6.2. Основные игроки на мировом рынке.	92
6.3. Неотъемлемая взаимосвязь экспорта и импорта на мировом рынке.	97

6.4. Ключевые факторы способности развивающихся стран активно участвовать в мировом рынке. 98

ГЛАВА VII. ВИДЫ ЭКСПОРТА НА МИРОВОМ РЫНКЕ И ИХ СВОЙСТВА. 101

7.1. Экспорт является основателем мирового рынка. 101

7.2. Виды экспорта на мировом рынке и их характеристика. . . 102

7.3. Демпинговая политика на мировом рынке. 107

ГЛАВА VIII. СВЯЗЬ С МИРОВЫМ РЫНКОМ МЕТАЛЛОВ И ЕЕ ЦЕНОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ. 112

8.1. Классификация мировых рынков металлов и ее характеристики. 112

8.2. Конъюнктура мирового рынка металлов и ценообразование. 113

8.3. Основные особенности ценообразования на мировом рынке металлов. 117

8.4. Мировые рынки металлов и их основные виды. 120

8.5. Мировой рынок золота и его характеристики. 123

8.6. Основные игроки на мировом рынке металлов и динамика производства металлопродукции. 131

ГЛАВА IX. АНАЛИЗ МИРОВОГО ФИНАНСОВОГО РЫНКА. 138

9.1. Понятие мирового финансового рынка и его сущность. . . 138

9.2. Мировой финансовый рынок: теоретические перспективы и общая характеристика. 141

9.3. Понятие оффшора на мировом финансовом рынке и его характеристика 146

9.4. Анализ, цель и основы мировых финансовых рынков функций и ее основных участников. 148

9.5. Процессы глобализации мирового финансового рынка. . . 151

9.6. Основные черты развития мировых финансовых рынков. . 155

ГЛАВА X. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА МИРОВОЙ РЫНОК АНАЛИЗ	162
10.1. В первый период пандемии складывалась конъюнктура мировых рынков и ее влияние на мировые товарные рынки. .	162
10.2. Влияние пандемии на мировой аграрный рынок и цены на его продукцию.	171
10.3. Влияние пандемии на мировой рынок нефти.	177
10.4. Анализ влияния пандемии на мировые финансовые рынки.....	182
ГЛАВА XI. АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА НА МИРОВОЙ РЫНОК НА МИРУ	186
11.1. Анализ влияния мирового политического кризиса 2022 года на мировые рынки.	186
11.2. Влияние политического кризиса на мировую торговлю. .	198
11.3. Мировой финансовый рынок политического кризиса и Узбекистан анализ воздействия на финансовый рынок.	201
11.4. Влияние политического кризиса на внутренний рынок Узбекистана.	206
ГЛАВА XII. ИНТЕГРАЦИЯ УЗБЕКИСТАНА В МИРОВОЙ РЫНОК	218
12.1. Анализ внешней торговли Узбекистана и ее географических направлений.	218
12.2. Меры по активизации процесса интеграции Узбекистана в мировой рынок.	222
12.3. Потенциалы и возможности Узбекистана по увеличению экспорта на мировой рынок.	223
12.4. Основные проблемы выхода Узбекистана на мировой рынок.	227
12.5. Способы экспорта узбекской продукции на мировой рынок. .	234

ИЗ АНАЛИЗА МИРОВОГО РЫНКА	
ПРОВЕРОЧНЫЕ ВОПРОСЫ.....	238
ГЛОССАРИЙ.....	246
СПИСОК ССЫЛОК.....	273

N.S.ISMAILOVA, D.R. ERGASHEV, U.R.XALIKOV

JAHON BOZORI KONYUNKTURASI TAHLILI

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2022**

Muharrir:	X.Zokirova
Texnik muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	S.Tojiyeva

E-mail: nashr2019@inbox.ru. Tel.: +99899920-90-35

№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.

Bosishga ruxsat etildi 07.11.2022.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 18,5. Nashriyot bosma tabog'i 18,0.

Tiraji: 50. Buyurtma №115

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»

bosmaxonasida chop etildi.

100174, Toshkent sh., Olmazor tumani,

Universitet ko'chasi, 7-uy.